

I. Ferencz József király emlékezete

Elhunyt jó öreg királyunk hatalmának története majdnem hét évtizeden át a dal hatalmának története. Hét évtizeden érezte a dalnak, két ellenkező végétből hangzó himnusznak és szózatnak a hatalmát. Schillerrel szólva, valamint a zápor, mennydörgéshez hasonló robajjal rohan le a sziklák között, nagy tölgyeket, bérczeket sodor magával s a vándor borzadva hallja zúgását, látja rohamát, de nem tudja, honnan jön, hol ered, — ezek a nemzeti dalok is nyílt mederben rohantak előre, de forrásuk titokban maradt. Csapásra készen hányszor jelent meg velök és bennök a végzet félelmetes hatalma. Tülvilági hatalmától a földi nagyság is megriadt, a vígság elmúlt, győzött az igazság.

Királyunk abban az esztendőben, 1830-ban született, a melyben nagyatyja, I. Ferencz király jóváhagyta a M. T. Akadémia alapszabályait, melyek szerint az Akadémia célja a magyar nyelvnek bővítése és csinosítása s a tudományoknak és szépművészeteknek magyar nyelven való művelése. Az új Akadémiának első dolgai közé tartozott, hogy V. Ferdinánd ifjabb királylyá megkoronázatásakor Vörösmartyval, a *Szózat* költőjével, himnuszt íratott, mely a nemzet és király mindennapi imádsága legyen. Méltó volt reá, hogy az legyen. A költő a királyok, a népek, az országok, a szabadság, az egyesség Istenéhez esedezik benne, hogy a király, a ki millióknál fényesebb, erényben és hatalomban is dicsőbb legyen; a népnek sikerüljön minden munkája, mihez óriás kezével fog; az ország legyen áldott, boldog és viruló, de fondor ellenségeivel szemben erős is; a szabadság mindenkinek szent közjoga

legyen, melyet a törvények ércz szava s ha kell, a vér bibora védelmezzen; s a mindenható egyesség, egy nemes és nagy gondolat vezesse a nemzetet, melynek minden tettere az emberi méltóság sugara ragyogjon.

Az ifjabb király a koronázási országos ajándék egyik felét a M. T. Akadémiának, a másikat a szegényeknek adta s Vörösmarty újabb ódában üdvözölte őt, hogy a haza megtagadott nyelvét örök zengésre, a nemzet fényének emelésére bátorította. De himnuszával elégedetlen volt s az sohasem is talált útát a nemzet lelkéhez. Ezt az útát ugyanakkor, Ferencz József születésének esztendejében, egy közgazdasági tanulmány írója, gróf *Széchenyi István* találta meg, a ki a multat kevesebbe véve, mint a jövődőt, azt a hitet oltotta a szívekbe, hogy Magyarország nem volt, hanem lesz. Hogy tehát a magyarnak jövője van — Gyulai Pál szerint — nem költői mű hirdette először, hanem egy politikai röpirat. Azonban öt esztendő múlva, V. Ferdinánd trónraléptekor, Vörösmarty Szózata ezt a jövődőt a múlt dicsőségének alapjára építette föl, mert a nemzet számára egy ezredévi szenvedés kér éltet, vagy halált. Jobb korszak fog jönni, vagy eljön a nagyszerű halál. A szózatot s Kölcsey himnuszát énekelte a pesti közönség ugyanaznap, mikor a demokrácia legnagyobb magyar költője, Petőfi, a *Nemzeti Dalban* március idusán a multat s jövődőt szintén egybeolvasztva hirdette, hogy „a magyar név ismét szép lesz: méltó régi nagy híréhez“.

Széppé ezt a nevet a legelső magyar ember tehetne volna, a király, a kiról a *Fóti Dalban* Vörösmarty megírta, hogy érte minden honfi karja készen áll s hír, szerencse koszorúzza szent fejét, ha örülni tud népe boldogságán. Ferencz József már gyermek korában ösmerte ezt a dalt s férfikorában, népszerűsége verőfényes napjaiban derűsen idézte belőle, hogy „egy pohár bor a hazáért meg nem árt“. Szépséges felesége pedig Vörösmarty *Szép Ilonkájából* áhitattal tette hozzá, hogy a király „addig éljen, míg a honnak él“. És a király nyolczvanöt esztendőskorában bizony nem *Széchenyi*, hanem *Petőfi* és Vörösmarty szellemében jósolta meg, hogy „Szent István koronája, melyet az elődök bölcsesége és ereje a századok viharain át meg tudott őrizni, a mai megpróbáltatások

után új dicsőségtől övezve, megnövekedett fényben fog ragyogni a jövő, boldogabb nemzedéknek“.

Ferencz Józsefet, bár reális politikus volt, a dal hatalma kísérte végig élete hosszú útján, a melyet nyolczvanhat esztendő alatt tett meg. Aranyos bölcsőjébe, sötét koporsójában Haydn osztrák néphimnuszának hangjai mellett helyezték. A régi Haschka-féle szöveget *Seidl* átdolgozván, Ferencz József azt 1854. március 27-én mint Császár dalt (Kaiserslied) birodalma néphimnuszává tette. Magyar iskolákban is énekellették, szavaltatták olyan időkben, mikor hazánk ki volt törölve az országok sorából és az ifjúság eszményévé az egységes Ausztriát akarták tenni. Csengő, érczes hangján a magyar fiúnak azért kellett fohászkodnia, hogy tartsa meg az Isten, óvja meg az Isten császárunkat és közös hazánkat. Legyen hatalmas a császár a hit ereje következtében s bölcsen vezessen bennünket. Atyáinak koronáját védelmezze meg minden ellenség ellen s a Habsburgók trónjának és Ausztriának sorsa forrjon össze mindörökre. Jó szívvel, nyílt homlokkal küzdjünk a jogért s a becsületért; s ha kell, biztos reménynyel induljunk a csatába. Előttünk is az a babér lebegjen, amit a sereg már annyiszor kivívott; áldozunk vért és vagyont a császárrért és a közös hazáért. A polgár munkáját a katona védelmezze meg: a tudós és a művész pedig a szellem szebb fegyverével győzzön. Áldott és híres legyen az ország: s a béke napja mosolyogjon a boldog Ausztriára. Ha egyesülünk, hatalmasak leszünk és bármi terhet könnyen elviselünk. Fogjunk tehát testvériesen kezét s ugyanazon egy célra törekedjünk: legyen dicső a császár és a hon; s Ausztria mindörökké fennmarad!

Az osztrák költő, *Seidl* szövege erőtelen *Haydn* zenéjének, dallamának nagy szépségeihez, de a magyar fiút, még inkább pedig a magyar embert, még ezek sem békíthették ki azzal a gondolattal, hogy hazája multját és jövődjét kellene megtagadnia, az egységes Ausztriát, az összbirodalmat szeretnie, ha ezen a himnuszon lelkesedni tudna. Ettől a gondolattól még akkor sem tudott szabadulni, mikor Ferencz József császár Magyarország apostoli királyává koronáztatta magát, hazánk régi alkotmányos szabadságát és önállóságát helyreállította s Magyar-

országban az osztrák néphimnusz *politikai jelleg nélkül* a hadsereg himnuszává tette. Ebben a hadseregben — mint az általános hadkötelezettség behozatalakor, 1868 ban ő maga mondotta — népei osztálykülönbség nélkül, büszkén és jogosult önérzettel sorakoztak zászlai körül, hogy teljesítsék legszentebb kötelességüket. De a néphimnusz most már csak a hadsereg és nem a korábbi birodalom egységének viszhangja volt. Neveltetésének s uralkodása első szakaszának emlékeivel a fejedelem nem szakíthatott, és a palotájának ablakai előtt mindennap fölharsanó *Gott erhalte* hangjaira gyakran juthatott eszébe az a vers, a mit Rudolf királyfi születésére a legnagyobb osztrák költő, *Grillparzer* írt:

„Gyermekkorom tisztasága szivemből kihalt-e?
Csodás dal volt akkor nekem ez a *Gott erhalte!*
Még a vészben is hallottam: harci riadón át,
Messziről, de érthetően ez angyali nótát.
S megvénülve, eltörődve egyre vigasztalt e
Nagy reményre jogosító régi *Gott erhalte!*”

Nagy reményre a nemzetet magát Kölcsey *Himnusza*, Vörösmarty *Szózata* jogosította. Ez a kettő a jövő dala. Mindakettő a nemzetnek a multhoz való ragaszkodását, a jövőbe vetett hitét hangoztatja; mert — ahogy a himnusz hirdeti — megbünhölte már e nép a multat s jövendőt. Olyan állítás, a mi, dogmatikus szempontból, egyideig megakadályozta, hogy a templomokban énekeljék. De annyira átment a nemzet vérebe, hogy a népnek mégis templomi imádsága lett. Onnan kérte és kéri az Istent, áldja meg a magyart jókedvvel, bőséggel; nyújtson feléje védőkart, ha ellenséggel küzd s hozzon vig esztendőt reá, kit a sors régen tép. És elmondja, milyen volt a sorsa; dicsőség, szomorúság hogyan váltakozott történetében. A *Szózat* költője is a magyarhoz, csakis a magyarhoz fordul. Azt inti, legyen rendületlenül híve hazájának, mely bölcsője s majdan sirja is és a mely ápolja, eltakarja. A nagyvilágon ezen a hazán kívül nincsen számára hely; itt kell élnie, hálnia, akár áldja, akár veri a sors keze. A nemzetet a szózat is a multa emlékezteti. A *földre*, a melyen apái vére annyiszor folyt; azokra a *szent nevekre*, a miket ehhez a földhöz egy ezredév csatolt; a *szabad-*

ságra, melynek véres zászlait itt annyiszor lobogtatták s a hősökre, kik a hosszú harcz alatt elestek. Annyi szív hiába nem onthatta véréét. Ész, erő, akarat egy átok súlya alatt nem sorvadhatnak el. Eljön az a jobb kor, melyért százezrek imádkoznak. Vagy eljön a nagyszerű halál, hol a sírjába hanyatló nemzetet más nemzetek könnyezve veszik körül. De akár él a nemzet, akár hal, itten kell élnie, halnia; számára más hely nincs a világon.

Ferencz József 1848 óta mindhalálig hallotta a szót: „Rendületlenül“, mikor millió szív egy dalon hevült, egy lángviharban csapott össze. Volt idő, mikor a vihar elült s akkor Kaiserslied hangzott egyedül; és jött idő, 1859-ben, 1860-ban, mikor a két dal egyszerre harsant fel s az óriási hangzavarban egymást elnyomni törekedett. Nőtt az ár, ostromolta, magával ragadta a hazát; s a költő attól félt, hogy a nemzet szent imája, mely dalban szállt égfelé, merő szokássá, olcsó malasztá, külszillogássá, nyeresz-kedéssé, kishitűséggé vagy káromkodássá válik s ábránd, hiúság, múló kegy, javak, lenn a népszerűség sikamló tere, felülről a hatalom nyomása megrendítik azt, kinek rendületlenül kellene állnia. Aggodalmából sok megvalósult, mikor elmúlt a nemzeti felbuzdulásnak az az ideje, amely Kazinczy születésének századik születésnapja ünnepétől a koronázásig, 1859-től 1867-ig tartott. Akkor, Kazinczy ünnepén, a M. T. Akadémiában báró Eötvös József a kényurat látta Nagy Sándorban, ki Ázsiának Hellász nyelvét, de Hellásznak Ázsia erkölceit adá s Ázsia népeit a görögökkel egy egészé akarta összeolvasztani. Emlékeztetett a nagy, dicső Rómára, mely a midőn minden népet rabigába fűzött, a szolgaságot oly általánossá tette, hogy az végre reá is elterjedett; s mely a Scipiók és Gracchusok nyelvét csak azért kényszerítette alattvalóira, hogy az az egész földön a legaljasabb, legszolgaiabb érzések kifejezésének egyedüli közlönye legyen. 1867-ben, szintén Eötvös szerint, az 1848-ban összetört magyar koronát csak a nép szívében ébresztett nagy érzelmek lángjai forraszthatták össze. „Három századon át — úgymond — megkisértettük a hittel, azután megpróbáltuk a reménnyel is több izben; de még egy hátra volt. Az, hogy a nemzet az uralkodóháznak valamely tagját igazán, szíve mélyéből szeresse“.

A nemzet először is Erzsébet királynét szerette meg, a kire mint szentre, védőangyalára tekintett föl; de megszerette az első időkben a királyt és gyermekeit is, a király pedig a nemzet ősi erényébe helyezte bizodalját.

És ebben a pillanatban kitűnt, hogy a himnusz és a szózat közös imádsága lehet a nemzetnek és a királynak; mert a nemzetnek, a melyre Isten áldását kéri, a király a vezére, mint voltak az Árpádok, a Hunyadiak, kiknek dicsőséges korszakát visszavarázsolni szeretnék. Nem szükséges a himnuszba, mint azt Ferencz József halála után az országgyűlésen 1916. deczember 16-án javasolták, a királyért külön versszakot betoldani. Hiszen meg vagyon írva, hogy „a legelső magyar ember a király“ s a himnusz és a szózat a magyar nemzetért Istenhez emelkedő fohász. Nem szükséges az sem, a mit hazánk nemzetiségei többször kívántak, hogy Isten áldását ne csupán a magyarra kérjük, mert hiszen ők is itt vannak. Azonban ezek a nemzeti dalok olyan korban keletkeztek, mikor a politikai nemzet még a nemesség volt, melyhez tartozni annyit jelentett, mint magyarnak lenni; és ezek a dalok olyan korban lettek történelmi jelentőségűek, mikor — 1848-ban és 1867-ben — a demokratikus eszmék terjedni kezdtek s a törvényhozás a nemesség jogait a haza minden polgárára kiterjesztette; a mikor tehát polgárnak lenni annyit jelentett, mint a politikai nemzethez tartozni, magyarnak lenni. A nemzet egységét jelentő szent koronán a nemzetiségek mint ékkövek ragyogtak; önmagukban is becsesek, de a szent koronába befoglalva még értékesebbek. Fölöttük, mint koronán, a kereszt, a királyi hatalom uralkodik. A *himnusz* és a *szózat* történelmi alapon áll, egyikről sem szól külön, hanem a szentkorona tagjait, a népet és a királyt, a magyar nemzet fogalmában egyesíti s így kéri reájuk az Isten áldását. A költő óhajta szerint ebben a hazában „minden ember legyen ember és magyar“. Ezek a dalok nem imperializmus, hanem hazaszeretet után sóvárognak s az egy határok közt élő nemzet vágyódásainál többet nem jelentenek. Csak egy országnak s nem kettőnek a területén akarnak lelkesíteni, mint akart a Kaiserslied; s lelkesítenek is, mert magyar szívből fakadtak, magyar szívhez szólnak. És Ferencz József

szívéhez is szóltak; mióta Szent István koronáját viselte. Két ország uralkodóját élete rögzös határain két génusz vezette s útjaira felleg borúlván, hol az egyik, hol a másik nyújtotta kezét feléje. Biztatva tekintett reá, de nem vigasztalta meg sem a Remény, sem az Emlékezet. Az Emlékezet az osztrák néphimnuszban magasan lebegtette szárnyát a mult felett; borongó keblét az elmúlt dicsőségért bizonyára epezttette, de az elmúlt bánatokat is fölújította s lelkére telet hozott. A Remény a nemzeti himnusz és szózat biztató szavaiban messze járt előtte: magához intette s a népszerűségnek bűvös körébe vonta, majd megint tovább lebegett s a nép megint elhidegedett iránta. Mielőtt a Reményt magához fűzte volna, lezúgott élete s uralkodása véget ért. De volt idő, mikor a Mult és a Jövő, az Emlékezet és a Remény közt nem választatván, a himnusz írójának tanácsa szerint a Jelent választotta, mely néha, sőt elég gyakran, ködbe burkolódott, de színe gyorsan változott s ajkán mosolygás ült.

Az örömmel ezt a jelét tapasztalta 1908 május 24-én, mikor a *szózat* írójának, Vörösmartynak budapesti szobrára ő maga küldte az első koszorút. Akkor az ünnep szónoka szerint valóban egyesült a nemzettel annak a költőnek dicsőítésére, a kinél a királyról s a nemzetről együtt szebben senki sem énekelt és a kinek dalából az elcsüggedt nemzet lelkesedést, reményt és erőt, a jövőbe való hitet, magába vetett bizodalmat együtt tanult a királyhoz való hűséggel. És eljött az idő, hogy a walesi bárdok, kik valaha készebbek voltak lángsírba menni, mint dalolni róla, ötszáz helyett öt milliónak adták át a szót, azoknak a vitézeknek, a kik harmadfél esztendővel ezelőtt készek voltak lángsírba menni a szeretett hazáért és királyért; dalolva mentek, még a Kossuth-nótát is a király nevére énekelték. Utolsó nevenapján (1916. aug. 18.) maga a király mondta, hogy „szilárdan állanak az ellenséggel szemben, a melynek rohama meg fog törni csapataink állhatatosságán és a döntő eredményre való törekvésén“.

A döntést magát nem érte meg, az aggastyán pihenni tért azokkal a százezrekkel, kik érte és a hazáért estek el. És most úgy, ahogy valaha fia, Rudolf király *magyar* versekben írta róla:

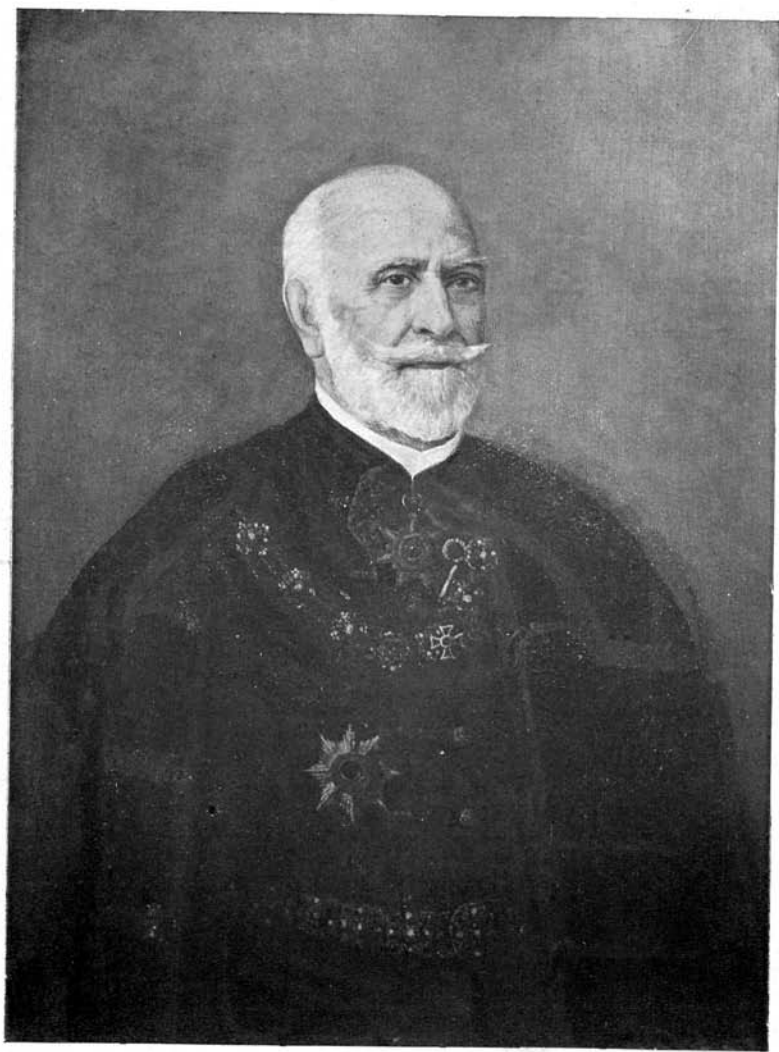
„Királya nagy szívének, szellemének
 Adózni jó a nép, a tisztelet.
 . . . S feledve bút, feledve pártviszályt,
 Feledve multja elvonult borúit,
 Ma lelkesen említi a királyt“.

Az ő kora, mely minden magyar király uralkodásánál hosszabb időre terjedt, mostan már a hálás emlékezeté, a történelemé. És azok a dalok, melyek hosszú uralkodásának egész ideje alatt a politikai élet minden szellőjének vagy éppen viharának megmozdulásakor Aeolus hárfájaként zengtek, vagy zúgtak, külön ligetekben, egymástól elhelyezve, mostan már csak saját nemzetökhöz szólnak: az új, ifjú királyt a koronázásra érkeztekor Haydn himnusza fogadta, de paracsára a koronázási eskü letételekor már Kölcsey *himnusza* hangzott; s a nemzeti dal hatalma az alkotmányos élet legszebb pillanatában a nemzet hatalma reményével töltötte el a kebleket. Az ifjú király is arra hivatkozott, a mit felejtethetlen nagy és bölcs előde, Ferencz József, szintén a koronázáskor mondott: „Az nem lehet, hogy az, a mit őszinte egyetértéssel a király és nemzet alkotott, állandó és üdvös ne legyen“.

A dal hatalma majdnem hét évtizedes küzdelem után nyíltan egy érzésben egyesítette a nemzetet királyával. Dereng az a jobb kor, mely után buzgó imádság epe-dezett százezrek ajakán. Még vérben áll a nemzet, de a nagyszerű halál ezer veszélye közt is dicsőséges föltámadását reméli. Haló porában is legyen áldott öreg királyunk, ki ezt a reményt félszázadon át ápolta szivünkben. És legyen áldott utóda, fiatal királyunk, kiben — saját szava szerint — erős a hit, hogy, az ő nyomdokain haladva, sikerrel folytathatja a király és nemzet egyetértő munkálkodását.

(Kolozsvár.)

Márki Sándor.

Etterházy Kálmán

Gróf Esterházy Kálmán.

(1830—1916)

Gróf Esterházy Kálmán szinte negyven esztendeig ült az Erdélyi Múzeum-Egyesület elnöki székében, mikor a patriarkáknak minden díszével fölruházva, de az öregségnek velejáró gyöngeségeitől menten, mindannyiunk mély fájdalmára, nemes elődeihez költözött. Utódja volt gróf Mikó Imrének, tehát második elnöke az Egyesületnek, melyet elődje szellemében, fiatalkori eszményéhez hűen, történeti nevéhez illően és bölcs tapasztalataihoz méltón, mindvégig pártatlanul, buzgón és hivatása teljesítése útján vezetett. Vele az alapítás nagy idejének örök emlékezetre szánt palotájában a boltozat záró követ helyeztük el; a régi daliás korszak vele záródik, utána történetünknek új, polgári érája következik.

Úgy állott előttünk, mint emlékeztető oszlop, melyet hatvanhat esztendő munkával maga is segített rakni, melyet állandó szeretettel tatarozott és szelleme derűjével ékessé tett. Tudjuk, hogy ő is segítte Egyesületünk bölcsejét rengetni, hogy Mikónak állandó és hű munkatársa volt, társadalmi akcióiban fegyvertársa, egyesületi tevékenységében megbízható támasza. Tudjuk, hogy Mikó őt szemelte ki utódjának s mikor az 1876-iki választó közgyűlés Mikó gróf székébe ültette, mindenki megnyugvással, szeretettel és őszinte örömmel fogadta elnöksége hírét. Ettől az időtől kezdve halála pillanatáig élete és munkája szorosán egybeforrott az Erdélyi Múzeummal s ebben a csodálatos összefonódásban, e hűséges egyetértésben egyformán adott és vett fényt és dísz az elnök az egyesülettől s viszont az egyesület elnökétől. Ezt a szerencsés összeköttetést mi fiatalabbak már készen kaptuk s állandónak tekintettük. Mindannyian, kik körülötte foglalatostokdunk, megszoktuk ezt az állandóságot, mert megnyugodtunk abban a tudatban, hogy tőle irányítva, jó úton haladunk. S alig tudtuk elgondolni, hogy e regébe illő kapcsolat is meg fog szakadni valamikor s annál kevésbbé, mert gróf Esterházy Kálmán hófehér haja és daliás tar-

tása éppen úgy versengtek, mint nyugodt bölcsesége és derült kedélye s e versengés állandó és biztató tartama folytonosan elringatta aggodalmainkat. Hiszen mindig olyan fiatalos öreg úrnak láttuk, a ki fölött az idő csak elhaladt, nyomot is hágyott, de a kit öreggé tenni nem tudott. Csak olykor-olykor, elkomorodásainak ritka pillanatában éreztük ki szavaiból, a kornak tapasztalás útján szerzett bölcsességéből, visszaemlékezéseiből, fiatalsága és kortársai anekdotáiból messzire tűnt ifjúságát. Ilyenkor nem egyszer mondta, hogy korábban szeretett volna élni, hogy korábban hallasson meg.

Esterházy Kálmán sok-sok axiómája közül, melyet alkalmi beszédeiben, köszöntőiben és beszélgetéseiben hallatgatott, egyet sem találok rá jellemzőbbnek és valljuk meg az igazat — igazabbnak. Hogyan melegít e néhány szótól Esterházy fiatalságának eszményi lángja s hogyan fátyolosodik el szeme előtt megért öreg korának rideg látványa? S ha örvendhettünk is annak, hogy kegyes sorsa ezt a kívánságát nem teljesítette, magunkban nem vallottuk-e meg s mindig lehangoltan, hogy az öreg úrnak igaza van? Fakó önző és hiú korunk mellett mi más volt az ő fiatalsága és férfikora?

Eszmélni akkor kezdett, mikor az Unió kérdése foglalta el és töltötte meg a legjobb hazafiak szívét. A kis Erdély vágya nagy Magyarországhoz szinte a vonzás törvényének politikai megszólamlása volt s a Királyhágón Túlról érkező szózat az új, nemzeti életre vágyó Magyarország hozsannája. Micsoda érzések viharzottak 1844-ben, mikor az 1540-ben megszakadt politika összeköttetését tűzték ki feladatúl, itt Erdélyben a régi szabadság vágyával és kilátásaival, ott Magyarországon a reformkor ígéretében és reményeiben?

Kell-e erdélyi mágnásfiúnak ez év lehelleténél jobb alkalom arra, hogy lelkében láng, szemében fény, jövődő csillagzatok képe, szívében lelkesedés és vágyában akarat támadjon — az egygyé lett két haza szolgálatára? Lehet-e elfeledni azt a mesébe illő jeletet, mikor a két haza fiatalsága Kolozsvár utcaín lobogó fáklyák világánál, politikusai az országgyűlésen lángoló szívvel egymásra, egymásban a szebb, a jobb magyar világ kelő csillagzatára találtak? A kis gróf e nagy napokat Kolozsváron élte át, e napok ünnepi zaja a zárt kapujú mágnás ház udvarába is beszállott, a tanuló szobába az élet is az évszak májusát varázsolta.

Ifjúságát a szabadságharcz glóriája aranyozta be és Golgothája borította reá árnyékát. Hivatlanúl, de hivatva, sietett Pestről haza

Kolozsvárra, hogy huszárnak állhasson be a haza védelmére. Első próbája történetét vidám, humoros elbeszélésben mondotta el, utolsó próbája dicsőségéről már nem szólhatott egyetlen szót sem. A szebeni ostromra már nem került sor *Emlékezései* tollba mondasakor. De mikor arról volt szó, hogy egyik vándorgyűléstünket Szebenben fogjuk tartani, fölvilanó szemmel beszélt Szeben ostromáról. Karddal nem tudtuk akkor megvívni Szebent a magyarságnak, kultúrával azonban meghódíthatjuk, vetette utánna s nekem nagyobb gyönyörűségem ily diadal. Pedig szétroncsolt jobb karja, melyet ott lőttek el, egész életében Szeben emléke volt. Ha a gyermek lelkét álmok, a fiatalét tette vágyás töltik el, az egyesített két haza jövődjéhez fűzött álom s a megtámadott magyar szabadság védelme mennyi és mily nemes táplálékot kínált a fiatal huszár lelkének. Esterházy eleget álmodott, hogy késő koráig elkísérjék az álmok s eléggé megtanulta, mi a tett, hogy egész életében se felejthesse el. Egész életében álmodott és élete végeig dolgozott. Utolsó munkája *Emlékezései* elmondása volt s ebben bámulatos biztossággal rajzolta lelkes fiatalsága epizódjait.

A béna honvéd szomorú képe, melyet fiatalságunkban még mi is láttunk, Esterházyban soha sem kísértett. Részint mert lelke hamar fölocsúdott, részint mert szerencsés körülményei és áldott talentuma új utakat jelöltek ki számára. Ez úton járva találkozott gróf Mikó Imrével, közéleti Nesztorával. Sajátságos találkozás volt ez, Esterházy pályájára elhatározó fontosságú.

A történet könyvében messze kellene visszamennünk, hogy e viszony másaira ráakadhassunk. A görög filozófusok peripatetikus iskolájában, vagy a bresciai hangszerkészítők műhelyeiben találhatunk ama bensőség példáira, melyben mester és tanítvány úgy összeforrottak mint az erdélyi közélet szolgálatában Mikó és Esterházy. Sajátságos véletlen, hogy mind a kettőt a kiábrándulás fájdalma keltette új reményre akkor s mind a kettőt a tehetetlenség érzése sarkalta munkára.

Mikó gróf fényes közéleti pályáját és boldog családi körét szakasztotta ketté a világosi katasztrófa, Esterházy gróf daliás fiatalágát bénította meg a szabadságharcz. Akármint győzzük is okoskodással, hűsz esztendő s korban, virágzó mágnás család béna fiának lenni, az eltiport nemzet szabadságával magatehetetlenségén is merengeni, vagy bánkódni, keresni czélt az ifjú életnek és megszerezni a balkar ügyességét, hogy feledtesse a hiányzó jobbat — mindenképpen lehangoló, melylyel szükség szerint együtt jár

a kiábrándulás. Mikó gróf vesztesége s fájdalma azonban ennél nagyobb és csalódása fájdalmasabb volt s Esterháznak látnia kellett és látta is, hogy Mikó fájdalmára enyhülést a munkában keres és talál, csalódása keserűségét új eszmények, új célok reménységével fojtja el. Nemzetsége és nemzete multját kutatva, rátalál arra a történelmi igazságra, hogy kard és erőszak lenyűgözhetnek ideig-óráig egy-egy nemzetet, de tudományban kitünő, művelődésben előljáró s földjéhez hű nép emléke és dicsősége minden politikai felhő mögül kisugárzik. Ekkor mondotta, hogy a haza népe között az a két rend érdemel minden becsülést és tiszteletet, mely földjét és irodalmát műveli. Ekkor határozta el magát, arra, hogy Erdély irodalmát és földjét fogja művelni s hogy erre a nemzetföntartó munkára széleskörű társadalmi akciót indít. Mert társadalmin kívül más tér nem kínálkozott. Politikáról szó sem lehetett, a hivatalos pálya nem termett akkor babért, különben is neki a közszolgálat untig elég volt. Ily irányú, de sokfelé elágazó társadalmi tevékenysége egy Múzeum gondolatában s utóbb alapításában futott össze s a fiatal Esterházy mind inkább s mind közelebb jutott Mikó Imréhez.

E viszonyt eleintén természetyszerűen a fiatal gróf szívében buzgó érzések táplálták, de hogy milyen meleg, megbecsülő szövetséggé lett, mi sem mutatja jobban annál, hogy későbben az öreg gróf őt tekintette hagyománya örökösének. Mikor Sáros-patakon Kazinczy születésének százados fordulóján, az első szabadabb hangok megcsendültek s Kolozsvárott a Múzeum megalapításában az unió első ízben valósult meg, Mikó és Esterházy az erdélyi közélet előterében már szorosán egymás mellett állottak. S mikor Erdély a pataki főiskola háromszázados ünnepén Mikó elnöklété alatt képviseltette magát, a küldöttségben Esterházy az elnök oldalán és köcsiján vonult be Patakra. Úgy volt, beszélte el, hogy a pataki urak Liszka felől várták a küldöttséget, Mikó Ujhely felől érkezett Patakra s így az ünnepi fogadtatás kárba veszett. „Mikó csendesen mosolyogva fogadta boszankodásomat. Beláttam, hogy igaza van, mikor arra eszméltetett, a patakiak mégis tudják, hogy mi Erdélyből jöttünk s erdélyiek vagyunk. Így szokott Mikó tanítani és nevelni s ez a kis adhortáció sokszor eszembe jutott, valahányszor közéleti pályámon azt láttam, hogy a külső dísz mögött elsenyved a cél maga.“

Az egymást követő évek gyorsan multak, Erdély Széchenyije haladt pályája zenitje felé s nyomában mindenütt ott járt Esterházy

gróf. Tíz esztendő alatt feledte régi sebé, megtanúlt írni és zongorázni, a hasznos foglalkozás öröme fölszabadította aggodalmaktól nyomott lelkét. Mikó társasága, melyben minden jóra való ember szívesen látott vendég volt, az erdélyi társadalom, közélet, politika és irodalom útját nyitotta meg előtte s teleszórta jövőendő élete ösvényét a szebb jövő hitének, az önzetlen munka gyönyörűségének, a biztató remény ábrándjainak illatos rózsáival. Szemtől szemben, a naponként való bizalmas együttlét óráiban, közös törekvésük küzdelmeiben és eredményeiben, társaságos időtöltéseikben Esterházy gróf olyan iskolát járt ki Mikó oldalán, melynek hatása alól soha menekülni nem tudott, melynek egy életre szóló tanítása folytonosan fülében csengett.

Mindennapi tapasztalás szerint a fiatalság nyitott kebelrel, ajkán énekszóval, rózsás reménységgel és könnyű szívvel indul az életnek. Mint a hajós, ifjú erejében bízva, minden vitorláját kifeszíti, úgy száll a tengerre. Az első kikötő, melyből elindult, vonzza vissza utolsó útjáról az öreg hajóst s az idejét tölt ember legörömebb pályája kezdetéhez tér vissza. Esterházy gróf is mikor hosszú, érdemekben és elismerésben gazdag közéleti pályája fordulójához ért, ifjúsága eszményi hűségével mind jobban és jobban tapadt az Erdélyi Múzeumhoz, melynek legújabb átalakulásában örömmel fürdette lelkét, szinte megfiatalodott. Vándorgyűléseinken, kivált a vajdahunyadi vár lovagtermében tartott ülésünkön a multban rejlő erőt s a hagyományoknak megszentelő értékét hirdette. S a mint e csodálatos szépségű lovagteremben, meghatott közönség előtt a Hunyadiak szentelt emlékének hódolt és a jelenhez fordulva kifejtette, hogy intézmények alakítják, fejlesztik a nemzet szellemét, de művelődés ad erőt a nemzet fenntartására, a műveltség tesz emberissé — annyi fiatal erő és eszménység s annyi érett bölcsesség és gyakorlatiasság kapcsolódott benne össze, a mennyit csak ő tudott derült filozófiájában összefoglalni. A mult kultuszát fiatalos lelkesedéssel és a jövőendő programját érett bölcsességgel csak ő tudta hirdetni.

Az Erdélyi Múzeum alakuló ülésén a szavazatszedő bizottság tagja volt, az Egyesület ötven éves jubileumi közgyűlését ő tervezte, rendezte és vezette. Az *utolsó erdélyi országgyűlés*, e jubiláris ünnepet talán e röpke szó jellemzi legjobban, a multnak meg-elevenedett képe, az Egyesület félszázados életének és hatásának méltó gyümölcse és megragadó eredménye volt. S a mi 1859-ben még csak délibábos kép, sóvárgott jövőendő, sejtett álom és feslő

reménység gyanánt csak a legmelegebb szívek, a legönzettelenebb lelkek mélyén alaktalanul imbolygott: 1909-ben mint megtestesült valóság lépett elő a mult homályából, példázva és bizonyítva a bibliai mustármag metaforáját. Az az ötven esztendő, mely e két nemzeti ünnep közé esett, látta Esterházyt, vitte Esterházyt az életnek minden változandósága között, mindig a közélet előterében, a jó szerencsének minden forgásában, a balsorsnak minden változandóságában egyformán változatlanul.

Szűkebb hazája előtt politikai, társadalmi, művészeti és irodalmi téren mindenkor a magyar nemzeti politika és művelődés hívének ismerték, oda kint Magyarországon azt tartották róla, hogy igazi erdélyi arisztokrata. Nemcsak azért, mert a fejedelmi udvar és az erdélyi főúri világ hagyományai benne is tovább éltek, mint egy újra születtek, hanem főleg, mert nyílt szívével és gyors eszével Erdély aranykorának rég letűnt politikusaira emlékeztetett. Szerette Erdélyt, tisztán látta helyzetét, kereste kapcsolatát a művelt nyugattal, hirdette önálló fejlődését, mint azok, de tőlük az idők szellemében különbözött. Az unió politikusa lévén, a régi erdélyi politikát Magyarországgal kapcsolatosan kívánta érvényesíteni, egyike volt azoknak, kik a nemzeti törekvéseket muló sikerekért soha sem merték volna kockáztatni; egyike volt ama keveseknek, kik a nemzet haladásában a műveltségnek ható erejét mindenha érezték és annak fejlesztésére törekedtek is. Innét van, hogy Esterházy soha sem volt pusztán hadakozó politikus és közéleti szolgálatának egyes szakaszaiban egyenesen művelődési politikát csinált. Elég legyen csak állandó tudományos és irodalmi törekvésére hivatkozni, melyek megnyitották előtte a kolozsvári Nemzeti Színház intendánsi és az Erdélyi Múzeum elnöki székét.

Lelkének talán nagyobb felét a szelid múzsa lakta. Emlékezéseiben sokkal szívesebben időzött azoknál az epizódoknál, melyek irodalmi és művészi élményeire tartoztak, mint nyilvános életének, a szabadságharczon kívül, bármilyen más részleténél. Színházi esték, művészi élmények, irodalmi élvei jobban lefoglalták és mélyebben töltötték meg szellemét, mint a legnevezetesebb politikai tusák, pedig emezekben bizonyára több része volt. Mint hosszú ideig képviselő és a Háznak sokáig jegyzője a parlamenti élet levegőjében többet forgott, mint írók és művészek környezetében. Mégis e vidám és színes világ apró-cseprő élményei mélyebben vésődtek csodálatosan ép és pontos emlékezetébe, mint a politika szövevényei. Ezt foglalkozásnak nézte, arra felé

rokon lélekkel vágyakozott, talán itt van helyén annak megemléltése, hogy szivesebben kereste föl a szellemi élet találkozó helyeit, mint a klubbot, bár ott is kedvtelve időzött. Mikszáth Kálmán gyakran szövi bele Esterházyt politikai karczolataiba, de szeretetreméltó egyéniségének igazi rajzát aranylakodalmára írt verőfényes megemlékezésében hagyta ránk. Milyen kár, hogy a társaságban forgó és művészekkel barátkozó Esterháznak e körből nem akadt második Mikszáthja. S még nagyobb kár, hogy *Emlékezései*, megíratlanul maradtak. De ezért nem tehetünk szemrehányást, mert író karja a szebeni csatában maradt s mert nem követelhetjük a pacsirtától, hogy dalait kottára rakja.

Esterházy életének az a félszázad volt mézgyűjtő kora, mely az Erdélyi Múzeum félszázadával összeesik; az alakuló gyűlés hívta a közélet porondjára, a jubiláris ünnep koszorúzta meg. Ez idő alatt szállott ki szűkebb hazája földjéről a nemzeti élet földataira és ennek lepergése után telepedett meg ismét és véglegesen szülőtte földjén. S mindazt, a mit ez idő alatt látott, tanult, cselekedett: tapasztalásait, élményeit és életének eredményeit, itt kezdte emlékezetében újra élni. Vasúton, mikor vándorgyűléseinkre mentünk, egy-egy tájék vagy udvarház láttára, ülés előtt vagy után, egy-egy fölmerülő kérdés kapcsán, séta közben vagy uzsonnája alatt gazdag multjának, színes életének, derült kalandjainak nyomtatás alá való szabatos előadásával, elevenítette föl ifjúságát, fáradzásait és csalódásait. Az embert kevesen tudták oly hamar és oly biztosan fölismerni, mint ő s emberről kevesen tudnak oly galánsan mondani véleményt, mint tudott ő. Soha az igazságot nem hallgatta el, de legkeményebb igazsága sem volt soha sértő. Néha egy röpké megjegyzéssel igazította el országos- vagy közdolgok sorsát, máskor valami reminiscenzia elmondásával, hallgatójára bizta a következtetés levonását. Mikor magáról beszélt, mindig háttérben maradt, környezetét annál élesebben világította meg; mikor másokról szólt, nem ítéletet, hanem elbeszélést hallottunk tőle. Emlékezéseit mindig sub rosa mondotta el, félénken hagyta abba, ha látta, hogy hallgatója krónikása szeretne lenni. Ez is egyik oka annak, hogy *emlékezései* nem kerültek lejegyzésre.

Mindebben egy csodálatosan harmonikus, ha szabad így mondanom, szemérmes léleknek jeleire lehetett ismerni. Nem a tények, ítéletek, szenvedélyek szemérme volt ez, hanem a maga lelkének leányos tartózkodása. Cselekedeteiben azonban annál

nyíltabb és határozottabb volt, mintha csak a felelősséget akarna ezzel is igazolni és vállalni. Egyik ülésünkön, mikor az ellentétek a szokottnál jobban kiélesedtek, egyetlen közbeszólásával *suaviter in modo*, terelte rendes medrébe a vita szenvedélyét. A latin mondás másik felét, *fortiter in re*, elhallgatta, de gyakorolta. Az emberekkel való érintkezésben valósággal ilyen nyájas, tetteiben határozott volt. Szeretetreméltóság és erély párosult benne, még pedig szerencsés vegyületben, melyet valószínűleg életének sokfelé forgásában és gazdag tapasztalásaival sikerült elérnie.

A régiek azt tartották, hogy a hosszú élet az Istenek adománya, jutalma az okos ifjúságnak s a munkás férfi kornak. A klaszikus fölfogás szerint a hűség koronája, tehát érdem. Esterházy gróf derült öregségére mind a két fölfogás talál; megszolgálta és megérdemelte. Mégis, mintha a pogány fölfogás jobban találna reá Nemzetsége hagyományaihoz, családi köréhez, társadalmi állása méltóságához éppen olyan hű volt, mint nemzetéhez, ifjúsága eszményeihez, ezek között az Erdélyi Múzeumhoz. Hanyatló korának utolsó éveiben atyai aggodalommal kereste utódját; utolsó levelében, melyben arról tudósít, hogy ülésünkön már nem elnökölhet, szívére kötötte a Múzeum ügyét és végrendeletének utolsó pontjában kurucz ősenek féltve őrzött kardját a Múzeumak hagyván, nyilvános életének utolsó gondolata is a Múzeumé volt.

Vajha olyan hűek tudnánk lenni emlékezetéhez, tanításához mint ő volt Mikóhoz és Múzeumához?

(Kolozsvár.)

Erdélyi Pál.

Gróf Esterházy Kálmán élete.

Az újabbkori Erdély egyik legjelesebb fiát, az országos közélet egyik általánosan tisztelt s nagyrabecsült kitünőségét, fajunk egy igazi ékességét veszítette el *Esterházy* Kálmán grófban.

Megérte, hogy még ő maga is szemtanúja lehessen annak, miként tűnik el már-már a legenda szívárványos ködébe az egész korszak, melyben az életre indult. Megérte majdnem mindennek az eltemetetését, elporladását, a mi akkor volt. Megérte, hogy már csak régen-múlt idők elevenholt emlékeként lássa tisztelgetni azt az egynehány törődött aggastyánt, a kit abból a korból kivüle még köztünk felejtett a sors.

Azt azonban nem érte meg, hogy őt magát is ily *emléknek* tisztelhessek. Mert életteljes, aktív szerve maradt a nemzettestnek mindvégig. Aktív, nemes szerv, a kinek működésétől még mindig várhattunk valamit és a kinek kiszakításával a halál fájdalmas sebet ejtett rajtunk.

Nyolczvanhat éves volt és elhunytát mégis korainak kell mondanunk. Eljutott az emberi élet szélső határáig és koporsójánál mégsem csupán egy fényes múlt emlékei töltötték el szívünket, hanem a keserűség is, hogy jövendő éveikhez fűzött reményeket vitt magával sírjába. Ha oszlopot állítanak föléje, ennek tört-oszlopnak kell lennie, mint azoké, a kiktől még sokat várt az élet.

Az ősrégi, híres nemzetség cseszneki ágából származott és nagyatyja, János gróf, volt az első Esterházy, kítől az *erdélyi ágnak* nálunk való megtelepedését számíthatjuk.

János gróf — mint nemzetségének sok más tagja — kiváló szerepet vitt a közéletben. Nagyszombatban megkezdett tanulmányait Bécsben végezván, hatodfél évtizedre terjedő állami szolgálatát huszonhárom éves korában (1777-ben) Ausztriában kezdte meg, mint alsóausztriai kormánytanácsos. Öt évvel később Erdélybe került, a hol anyai réven szintén voltak birtokai s főkormányiszéki tanácsos lett. 1789-ben kinevezték az egyesült Hunyad- és Zarándvármegyék főispánjává. Három esztendő múltán megkapta a belső titkos tanácsosi méltóságot és 1795-ben erdélyi udvari tanácsosnak s referendáriusnak nevezték ki. 1800-ban négyezer forinttal résztvett a Lučovika-Akadémia alapításában. 1813-ban veszprémmegyei főispán lett és ezt az állását

meg is tartotta 1832 körül történt nyugalomba vonulásáig,¹ ámbar nem sok időt tölthetett vármegyéjében, mert eközben (1822—24 között) másfél évig helyettes erdélyi udvari kancellár volt és különben is mindegyre huzamos ideig tartózkodott Erdélyben s Bécsben. 1825-ben helyettes főajtónálló mester volt, 1827-ben elnöke a törvényhatóságok és beszőgellő helyek rendezésével foglalkozó bizottságnak és 1830-ban, a pozsonyi koronázó országgyűlésen, a főlovászmestert helyettesítette. Ekkor, Ferencz császár-király különös kívánatára, lóháton lefestette magát.

Esterházy János gróf még 1777-ben nőül vette *Bánffy Ágnes* grófnőt, Bánffy Dénes gróf erdélyi főlovászmesternek és *Barcsay Ágnes* bárónőnek 1756-ban született leányát, *Bánffy György* grófnak — a későbbi erdélyi kormányzónak — testvérhugát. A grófkisasszony szülői protestánsok voltak; atyja később a római katolikus hitre tért és hogy akkor tizenegy éves leányát (ki már jegyben járt *Teleki Sámuel* gróffal, a későbbi erdélyi udvari kancellárral) szintén a katolikus hitre téríthesse, Mária Terézia királynő beleegyezésével, 1767 július 15 én katonai karhatalommal ragadtatta ki a gyermeket Örményesen az ellenálló anya karjai közül és Bécsbe vitette, a hol a következő esztendő januárius havában, az udvar színe előtt, ünnepélyesen áttért a római katolikus hitre. A fiatal grófkisasszony aztán, mint a királynő gyámoltja, Bécsben nyerte további kiképeztetését, Michna grófné palotahölgy felügyelete alatt. *Teleki Sámuel* gróffal történt eljegyzése felbontatván, az időközben húsz éves hajadonná serdült grófkisasszony kérésére Esterházy János gróf lépett föl és el is nyerte kezét. A kelengyéről, valamint az esküvőről maga a királynő gondoskodott; az egyházi szertartás, az udvar jelenlétében, a penzinger templomban, a nászlakoma pedig a schönbrunni palotában ment végbe.

A fiatal grófné csillagkeresztes hölgy, majd palotahölgy lett. 1831-ben halt meg Bécsben, kolerában. Férje ugyancsak Bécsben végezte életét, 1840-ben, nyolczvanhat éves korában. Mindaketten az oszlopi családi sirboltban nyugsznak.

Esterházy János gróf magyar érem-gyűjteményét, melynek alapját gyermekkorában vetette meg s melynek némely példányai, különösen az emlékérmek, unikumok, az Erdélyi Múzeumnak hagyományozta.

Esterházy János és Bánffy Ágnes frigyéből izmossá nőtt az Esterházy grófok erdélyi ága. Nyolcz fiú- és négy leány-gyermekük született, a kik közül három születésének évében, *Ágnes* leányuk négy éves korában halt meg. A többi mind magas (73-tól 92 évig terjedő) életkort ért el, *Marianna* — *Ruspoli* hercegné — kivételével, ki csak 35 évet élt. Gyermekük közül *Ferencz* az erdélyi főkormányoskéknél, az udvari magyar kancelláriánál, a budai helytartóságnál

¹ Vele történt meg az annak idején nagy port fölvert eset, hogy egy alispán-választásnál tanúsított magatartása miatt a szentgáli nemesek valósággal fölzendültek ellene, rátörték a megyeház termének ajtóját, megrohanták, mentéjének egyik ujját le is tépték és csak vadászánaq bátor föllépése mentette ki a halálos veszedelemből.

szolgált, azután Károly-Ambrus főherczeg primás szolgálatttevő kamarása volt. *Alajos* a katonai pályán tüntette ki magát, melytől mint alezredes vonult vissza. *László* erdélyi udvari tanácsos volt, az atya által alapított érem-gyűjteményt számos példánnyal gyarapította és ezt az erdélyi múzeumnak — atya rendelkezése szerint — ő adván át, a gyűjtemény öre részére ötezer forintnyi alapítványt tett. *György* előbb katonai pályára ment, melyen alezredességig vitte, aztán Ferdinánd trónörökös (utóbb király) szolgálatttevő kamarása lett; elnyerte a titkos tanácsosi méltóságot és bíróalmi főpálczamesteri (Ober-Stabelmeister) rangra emelkedett. *Mihály* mint Kolozs vármegye aljegyzője kezdte meg közszolgálatát; azután a marosvásárhelyi királyi táblánál, majd a főkormányszéknél gyakornokoskodott, innen az erdélyi udvari kancelláriához került, aztán Rajner főherczeg szolgálatttevő kamarása lett és 1817-ben az egyesült udvari kancellária titkárává nevezték ki; kombinációba vették több magas állásra (így megkínálták a flórenczi követséggel és 1830 ban magyarországi udvari kancellárnak volt jelölve), de ezek elől, úgy látszik, kitért; a szabadságharc alatt a honvédelmi bizottmány tagja volt, Világos után várfogságra ítélték, melyből Komáromban hat évet töltött ki, az 1861-diki pesti országgyűlésen a felsőház korelnöke volt és 1874-ben halt meg Pozsonyban, kilenczvenegy éves korában. Mint szenvedélyes zenekedvelő egyike volt azoknak, a kik a gyermek Liszt Ferenczet — hogy tanulmányait folytathassa — anyagi támogatásban részesítették.

János gróf fiai közül *Dénes* (Kálmán gróf édesatyja) 1779-ben született Nagyszébenben. Tanulmányait — mint többi testvérei — ő is Kolozsvárt végezte, huszonöt éven át volt Kolozs vármegye táblabírája, rangjához és családi hagyományaihoz méltóan szerepelt a társadalmi életben, de főleg családjának és gazdaságának élt.

A magyar közéletnek s társadalmi életünknek még nem egy kitünősége sarjadt ki abból az „erdélyi ág“-ból amelynek őse a Mária Terézia korában idetelepedett Esterházy János gróf volt. Azonban messzire kellene kitérnünk, ha e család történeti szerepét végig akarnók kíséerni. Ezt úgy is elvégezte már, kire eddig támaszkodtunk, Kálmán gróf tudós testvér bátyja: János; családja monografiájában.²

*

Kálmán grótot szülei — *Esterházy Dénes* gróf és *Haller Czezcilia* grófnő — a leggondosabb nevelésben részesítették. Idegen nyelvek, különösen a franczia és német tanítására akkor is nagy súlyt fektettek a főuri családoknál, de egyébként a nevelés nyelvben és szellemben teljesen magyar volt. Erdélyben ritkaság volt más szellemben nevelt mágnás, még a németesedésnek abban az időszakában is, mikor az anyaországban Széchenyi István, Eötvös József és mások is serdültebb korban tanultak meg magyarul beszélni és írni.

² „Az Esterházy-család és oldalágainak leírása“. Irta gróf Esterházy János. Kézirat gyanánt kiadja herczeg Esterházy Miklós. (Budapest, az Athenaeum r. társulat könyvnyomdája, 1901.)

Előbb a szülői háznál, aztán egyideig Pesten, de nagyobb részt Kolozsvárt folytatott tanulmányait a fiatal gróf 1848-ban végezte be.

Következett volna, hogy — az akkori szokás szerint — néhány évre külföldi egyetemekre menjen, nem is annyira tanulmányai kiegészítése, mint világlátás céljából. Hanem ez már kiesett Esterházy Kálmán neveléséből, mert a honfíkotelesség más tétre szóltotta.

Nemcsak rangjánál, de egyéni jeles tulajdonságainál fogva is kora fiatalságától kezdve hangadó volt tanuló társai s általában az ifjúság között. Mint a kolozsvári katolikus főgimnázium kítűnő növendéke, majd pedig mint a liczeumi jogi kurzus hallgatója — a daliás külsejű, lángolóan hazafias érzésű ifjú mágnás a diákság egyik vezére volt. És a közhangulatnak ez a mindenkor s mindenit legérzékenyebb szerve: a diák nép, Kolozsvárt is már jóval előbb megérezte a politikai időváltozást, mielőtt bekövetkezéséről a felnőtteknek bár sejtelmük is lett volna. A három főiskola növendékei és a jogászok között állandó volt a lappangó forrongás és ki-kilobbant lelkekből egy-egy nemzeti követelés, már olyan időben, mikor az elnyomó hatalom még teljes biztonságban érezhette magát. Így a liczeumi jogászok, köztük Esterházy gróf már egy esztendővel a márcziusi napok előtt — 1847-ben azzal a vakmerőnek látszó kéréssel fordultak a főkormányiszéki katolika kommisszióhoz, hogy a latin nyelvű tantárgyakat is magyar nyelven adják elé, hogy a hallgatók ne csupán tudják, hanem érezhessék is magukat magyaroknak. A merész folyamodvány valóságos megdöbbenést keltett a főkormányiszéki öreg urak közt. A forradalmárokat majdnem kicsapták az iskolából és csak kegyelemből ítélték őket egyszerűen szigorú megfedésre.

A jogászok elhallgattak és — vártak. Nem hiába vártak. Mert egy rövid évvel később a főkormányiszék minden hatalma nem lett volna elegendő rábírnivalamelyik professzort, hogy másként tanítson, mint magyarul.

Miközben Esterházy gróf éppen az utolsó félévet járta a jogi kurzuson, 1848 februárius 22-én Párisban forradalmi szélvihar támadt, mely máról-holnapra feldöntötte Lajos Fülöp trónját és aztán hihetetlen gyorsasággal végigszárguldott fél-Európán. Mindenütt, ahol már előbb fogékony talajra találtak volt a szabadság eszméi, az addig alaktalan vágyak egyszerre tetté formálódtak. Belgiumon, a német államokon, Olaszországon, Ausztrián keresztül a forradalom szele márczius 15-én már Magyarországra érkezett de itt nemsokára a szabadságharcz ciklonjává lett.

A külföldi hírek hatása alatt Kolozsvár lakossága is érthető izgalomban élt. Mindenki nagy dolgokat várt, valami rendkívülít, amiről még nem tudott számot adni magának, de bizonyos volt abban, hogy ez új korszakot fog nyitni a nemzet történetében.

Akkor természetesen még nem volt sem távíró, sem vasúti összeköttetésünk Pesttel. A híreket a lassu járású kocsiposta hozta és a magyar fővárosból a hírlapok, levelek legjobb esetben csak negyednapra érkeztek meg Kolozsvárra.

Márczius 19-dikén (egy vasárnapon) villámgyorsan híre ment a

városban, hogy pár nappal előbb Bécsben, majd Pesten nagy dolgok történtek. Beszélték, hogy Teleki József gróf kormányzóhoz³ egy pesti lap — a *Nemzeti Ujság* — érkezett mely már szabad sajtónyomatot s ebben részletesen le vannak írva a két fővárosban lejajlott mozgalmak.

Kolozsvár népét és különösen az ifjúságot lázas nyugtalanság fogta el. Az emberek a Belközép (mai Deák Ferencz) utczában volt postahivatalhoz tolultak s azt valósággal ostromolták a lapokért. De hírlap nem volt, mivel a pesti posta, melynek a márczius 16-iki lapokat kellett volna hoznia, éppen azon a napon kimaradt.

A közönségben az a gyanú támadt, hogy a lapok itt vannak, de felsőbb rendeletre tartják vissza. Az ingerült tömeget alig lehetett visszatartani és a nyugalmat úgy ahogy helyreállítani.

Csak másnap — 20-dikán — délután érkezett meg a postakocsi. A postahivatal előtt tömegesen összesereglett emberek egymás kezéből kapkodták ki a frissen érkezett ujságokat. Olyanok körül, akiknek jutott egy-egy lap, rögtön sűrű csoport alakult és nekik hangosan kellett olvasniok a tudósításokat.

Igy értesült Kolozsvár a márczius 15-diki eseményekről.

Még aznap meg volt az erdélyi liberális párt vezértérfiainak értekezlete, melyből fölkérték a városi tanácsot, hogy lehetőleg már másnapra közgyűlést hívjon össze avégből, hogy a pesti tizenkét pontba foglalt követelések alapján feliratot intézzenek a főkormáayszékhez, kérve az Uniót kimondó országgyűlés mielőbbi összehívásának kieszközlését. Következett márczius 21-dikén a város közgyűlése, pár nappal később s polgárórság felállítása és 28-dikán a Vigadó termében megtartott nagyszabású „reform-lakoma” zárta be a kolozsvári márcziusi mozgalmak sorozatát.

Mindez, önként érthetőleg, szakadatlan s lelkes utczai tüntetések közt ment végbe, melyekben a vezérszerepet a tanuló ifjúság vitte. *Bethlen* János gróf, a kiváló liberális főúr s az erdélyi nemzeti akció intézője, mindjárt az élső napon magához hívatta az ifjúság vezetőit, köztük Esterházy Kálmán grófot, felhíván általuk a diákságot, hogy a várható demonstrációkban (akkor még csakis így nevezték a tüntetést) mindenesetre vegyen részt, de ezt illő mérséklettel tegye és kihágásoktól tartózkodjék, mert a közrend megőrzése minden jó hazafinak kötelessége.

Esterházyék a maguk és társaik nevében megfogadták, hogy a rendet nemcsak megbolygatni nem fogják, de őrizni is fogják. Ami úgy is történt.

A fiatalság először is hozzálátott piros-fehér-zöld lobogók varratásához, mert ilyen zászló addig itt nem volt. Sebtében hazafias dalokat is tákoltak össze. Furcsák voltak a nóták, melyek akkoriban az erdélyi magyar diákok keblét hevítették. Szózatot, Himnuszt még nem énekeltek és az ifjak úgy segítettek magukon, hogy egyik-másik hazafias tartalmú versre rászabtak valami német nótát — még valczere-

³ A magyar tudományos Akadémia elnöke, *A Hunyadiak kora* szerzője.

ket is — és ilyen melódiákra énekelték a legtúzeőbb magyar költeményeket.

Rossz és idegen dalok voltak ezek. De annál nemesebb és magyarabb volt a szívek érzése, amelylyel énekelték.

A fiatal Esterházy, akire mély hatással voltak a márcziusi események, folytonosan az első közt szerepelt a tüntetések rendezésében s vezetésében. Kivilágítások, fáklyásmenetek, más utczi felvonulások s egyéb demonstrációk rendezése körül többnyire ő végezte a munka oroszlanrészét. Ő volt az, aki a márczius 21-diki városi közgyűlés megnyitásakor a városház homlokzatára a város címere mellé kítűzte a legelső nemzetiszín lobogót, ezzel a felirattal: „Unió!” Ugyancsak ő volt, a ki mindjárt ezután néhányadmagával betoppant a gyűlés-terembe, egyenesen az elnöki szék mögé, melyhez három piros-fehérvöld lobogót tűztek és ott is maradva, leírhatatlan lelkesedéssel éljeneztek az egyes szónokokat, kiknek szavaiban csak egy vélemény jutott kifejezésre: a feltétlen csatlakozás a pesti követelésekhez.

Polgári őrség szerveztetvén, abba számos tanuló is beállott. Esterházy a lovas őrség tagja lett és buzgón résztvett az őrzáratokban, melyek alatt különben nem sok dolguk akadt, mivel nagyobb rendezavarás alig fordult elő.

A főiskolákban szorgalmasabban folyt a katonai gyakorlatozás, vívás, mint a tanulás. Az ifjúság csapatokat alakított, melyek előbb szabad időben, de nemsokára a leckeórák idején is exercizáltak. A tanároknak azt felelték, hogy most katona kell a hazának, nem pedig tudós; és hadakozni kell tudni, nem pedig a „quae maribus“-t.

A háborús szellem elharapózásának az lett a vége, hogy mind a három főiskolában, valamint a jogl tanfolyamon a rendesnél hamarabb zárták be a tanévet.

Esterházy Kálmán gróf, végezvén a jogot, az előtt állott, hogy vagy külföldi egyetemre menjen, vagy — szintén korabeli szokást követve — fölesküdjék kancellistának akár a főkormányshékhez, akár az erdélyi királyi táblához.

Minthogy külföldre menetelről a fenforgó közviszonyok közt nem lehetett szó, Esterházy az utóbbi módozatot választotta. Bevárta az Unió-országgyűlés megnyitását, amikor a királyi táblának ügyis Kolozsvárra kellett jönnie. Ekkor aztán le is tette a kancellistai esküt s még az országgyűlés alatt megkezdte a hivataloskodást.

Az Unió-törvény szentesítése után megejtetvén a választások az első pesti országgyűlésre, a gyalui kerület képviselőjévé megválasztott Mikes János gróf felszólította Esterházyt, hogy mint követi írnok kísérje el őt Pestre.

Mikes gróf, az Esterházy-család meghítt barátja, e meghívással alkalmat kívánt adni a kiváló tehetségű és nagy reményekre jogosító fiatal grófnak, hogy a nemzeti átalakulás e történelmi fontosságú napjaiban az ő oldalán ismerkedjék meg a haza nagyjaival, az ország központjában forrongó élettel.

A rövid pár hónap alatt, melyet Esterházy mint képviselői írnok (ma ezt titkárnak mondják) Mikes János gróf társaságában Pesten

töltött, érintkezésbe jutott a politikai, írói és művészi világ annyi sok előkelőségével, látóköre annyira kibővült, ítélőképessége annyira megélesedett s ízlése annyira kiforrott, hogy elkövetkezendő közéleti s társadalmi szereplése alapvetésének lehetne ezt a néhány hónapot mondani.

A nemzet nem sokáig élvezhette háborítlanul az alkotmányosságot, a reakció csakhamar felütötte fejét és minden eszközzel megkezdte aknamunkáját, — elsőbbed a hazai nemzetiségek körében. Egyre nyugtalanítóbb hírek érkeztek Horvátországból, a rácok földjéről, Erdélyből, — de főleg Bécsből. Egyre nyilvánvalóbbá lett, hogy a nemzetnek önvédelmi harcra kell készülnie.

Egyszer aztán értesítést kapott Esterházy Kálmán gróf Kolozsvárról, hogy *Mikes* Kelemen és *Bethlen* Gergely grófok megkezdtek a toborzást egy huszárezred alakítására.

A gróf egy pillanatig sem tétovázott. Búcsút mondott Pestnek és hazaindult Kolozsvárra, hogy beálljon huszárnak. Megnyerve ehhez szüleinek örömeit megadott engedélyét, haladéktalanul megjelent a sorozó bizottság előtt. Meg se vizsgálták a délczeg külsejű, erőteljes egészségtől duzzadó ifjút és úgy vették be, mint saját költségén felszerelendő közlegényt (*Gemeiner ex propriis*) az alakulóban levő ezredbe, mely előbb Kossuth Lajos nevét viselte, majd pedig 15-ik Mátyás-huszárezred lett a hivatalos neve. Parancsnoka *Mikes* Kelemen gróf ezredes, másodparancsnoka — kapitányi rangban — *Bethlen* Gergely gróf volt.

Elkezdődtek a gyakorlatok. A napról-napra szaporodó seregnek az első időben csak egyetlenegy képzett oktatója volt, egy kiszolgált huszár-örmester. Lehet képzelni, hogy ez mekkora tekintélynek örvendett az újonczok előtt, akiket lelkes buzgalommal és nagy szigorral abriktolt.

Közben Esterházyék verbunkos körútakra is indultak a városban. Elől cigánybandával, őkmaguk szilaj verbunkos nótákat énekelve, járták be a főbb utcákat, többnyire szép eredménnyel, mert ily alkalomkor sokan csaptak föl huszárnak.

Az ezred szervezése gyorsan ment, mivel vidékről is számosan jelentkeztek. Szorgalmasan folyt a tanítás, az örmeisternek munkatársai is akadtak a már kiképzett újonczok között és mire eljött a harcok ideje, az új ezred készen állott, hogy teljesítse kötelességét.

Itt kezd kiszélesedni Esterházy Kálmán gróf szeme előtt a tér, amelyen élete végeig járni fog. Végig kísérni őt ezen az úton, ez idő szerint fegyelmezőbb vázlatos előadásban lehet, mely későbbi, részletes életrajz számára rögzíti meg a muló idő eseményeit.

Derék, jó és vitéz katona volt a fiatal gróf. Közvetlen parancsnoka, *Bethlen* Gergely gróf, már közlegény korában is gyakran bizta meg őt csapatok vezetésével, kockázatosabb feladatok végrehajtásával. A nagylaki nevezetes csata előtt, mikor *Bethlen* soha harcban nem volt *hatvan* huszárjával szétvert *négyezer főnyi* oláh tábor, az elővéd vezetésétől visszariadó örmester (a nagytekintélyű kolozsvári abriktoló!) helyébe *Bethlen* a közlegény Esterházyt vezényelte az

elővéd élére. A jeles „Gemeiner ex propriis“ pompásan meg is felelt kényes megbízatásának és azután hősiezen végig küzdötte a győzelmes csatát, mely neki is tűzkeresztsége volt és melyben többek közt megmentette az utolsó Tholdy (gróf Tholdy Lajos) életét.

Sok izgalmas epizódból, nagy körültekintést, vak engedelmességet, retenthetetlen bátorságot követelő vállalkozásból és vitéz haditettből szövődik Esterházy Kálmán gróf aránylag rövid harczy szereplése. Hadnagygyá, utóbb főhadnagygyá Bem tábornok nevezte ki. A vitézségi érdemrendet is tőle nyerte.

Katonai pályájának korai véget vetett az az ágyugolyó, mely 1849 januárius 21-dikén Nagyszében első ostromakor elsodorta jobbkarját.

Ez így történt.

A csata már javában folyt, mikor az akkor már őrnagyi rangban volt Bethlen Gergely gróf rendeletet kapott *Bemtől*, hogy brigádjával gátolja meg az ellenség kirohanását, mely a magyar sereg balszárnyát akarta oldalba támadni. Bethlent, ki egy ágyuüteggel és a Mátyás-huszárok egy századával vonult föl, az ellenség heves tüzeléssel fogadta. Ekkor ágyugolyó érte Esterházy grófot és könyökön felül eltépte jobbkarját, úgy, hogy az már csak néhány izmon csüngött. A gróf ekkor is először katonai kötelességére gondolt. Hátraszólt káplárjának, hogy a sorban foglalja el helyét, mert ő abból kilép; aztán megizente a szakasz tulsó oldalán levő *Geley* káplárnak, hogy vegye át a szakasz parancsnokságát; végül pedig kapitányához — a piski-i hidnál hősiezen elvérzett *Horváthhoz* — lovagolt és jelentette, hogy megsebesülése miatt távozni kénytelen s szakasza vezetését Geleyre bizta. Erre *Matskáss* Ferencz barátja és *Ádám* Józsi legénye kíséretében ellovagolt a csatatérről, a harczvonal mentén, torony irányában Nagycsúr felé, ott remélve orvosi segítséget kapni.

Az úton, már közel a faluhoz, egy üres municziós szekeret találtak, bakján egy sebesült tűzérrrel. A gróf erejét fogyni érezvén, leszállott lováról és felkapaszkodott a szekér bakjára. *Matskáss* előrelovagolt, hogy a sebesültek kötözési helyét megkeresse. A szekeret odairányítván, Esterházynak már nem volt ereje leszállani, hanem úgy vették le a bakról *Matskáss* és *Hentzenberger* honvédtiszt, akik bevitték a többi sebesültek közé. *Kálózdi* honvéd-törzsorvos, mivel a magyar hadsereg visszavonulása megkezdődött, már éppen távozni készült; de *Matskáss* az ajtóhoz állott és kijelentette, hogy a törzsorvost addig innen ki nem bocsájtja, amíg sebesült barátján nem segített. *Kálózdi* erre végrehajtotta a műtétet, levágta a fönkrezüzött jobbkarját. A grófot aztán szekéren Marosvásárhelyre vitték, hol újabb műtétet láttak szükségesnek és Esterházy itt — édesanyja ápolása mellett — hosszabb ideig feküdt dr. *Csiky* József orvos vendégszerető házában. Azonban sebe nem tudott végleg begyógyulni. Kezeltette magát Kolozsvárt, aztán a nagyvárad Püspök-fürdőben és végre is egy évvel később — 1850-ben — Pesten *Kovács Sebestyén* Endre segített rajta, aki csontszilánkokat talált a beforratlan sebben. *Kovács* kezelése mellett a szilánktól megszabadult és a seb végre teljesen begyógyult.

A nagyszebeni csata óta folyton betegeskedő gróf (aki 1849 április 9-én Bemtől megkapta a katonai érdemrendet és főhadnagyi kinevezést) 1849 nyarán szüleivel éppen a Püspök-fürdőben időzött, midőn megjött az orosz sereg közeledésének híre. Ez elől Esterházyék Szilágynagyfaluba mentek, Kálmán gróf sógorához, Bánffy Albert báróhoz. Itt értesültek a világosi fegyverletételről. Kálmánnak testvérbátyja, *Miguel* gróf, mint a Sándor-huszárok kapitánya Görgey alatt szolgált, e hirre a gróf édesanyjával bátyja fölkeresésére indult. Az oroszok által megszállott Nagyváradon tudták meg, hogy a honvédtisztek nagyrésze, köztük valószínűleg Miguel gróf is, az aradi vár foglya. Tehát tovább mentek, Arad felé. Útközben találkoztak a kaptulált honvédsereg egyes csapataival, elcsigázott, lerongyolódott, kiéhezett emberekkel, akik a kukoriczaföldek termését úgy nyersen ették.

Aradon megtalálták Miguel grófot, akit a haditörvényszék 16 évi börtönrre ítélt, melyből négyet ki is töltött. Vitézségének, katonai rátermettségének ő is sok jelét adta a szabadságharcz folyamán. Itt csak azt említjük, hogy Esterházy Miguel gróf volt a debreczeni csata után parancsnoka az önfeláldozó hátvédnek, mely Nagy Sándor hadtestének visszavonulását ritka bravurral fedezte.

A nemzeti elnyomatás első évében a gyűlöletes *Urbán* Károly tábornokot tették meg kolozsvári ugynevezett vidékparancsnoknak. Urbán, akit Bem többször elvert s két ízben ki is vert Erdélyből, elrendelte, hogy nála mindenki jelentkezék, aki a honvéd-hadseregben szolgált. Jelentkeznie kellett tehát Esterházy Kálmán grófnak is. A tábornok szívélyesen fogadta a grófot és öntelt mosolylyal kérdezte tőle:

— Waren Sie zugegen, als ich den schönen Rückzug in die Bukovina machte?

A gróf igenlő válaszára Urbán ismét kérdezte:

— Nicht wahr, das war schön?

Esterházy helyeslőleg bólintott a fejével. Ha a tábornok nem talált egyéb dicsekedni-valót, mint azt a megfutamodást, neki végre is nem volt ebben semmi kifogásolni valója.

Urbán sorozó bizottság elé utasította a grófot, mely kimondotta a karját vesztett huszártisztról, hogy: untauglich für immer és ily értelemben állították ki elbocsátó levelét.

A gróf azután hosszabb külföldi útra indult, melyről 1854-ben tért vissza és a rákövetkező esztendőben átvette gyalui uradalmának kezelését.

Odaadó buzgalommal, lelkesen és áldozatkészen vett részt minden társadalmi mozgalomban, mely az abszolutizmus szomorú évei alatt az erdélyi magyarság életkedvének ébrentartására, a nemzeti erőök tömörítésére irányult. Különösen sokat fáradozott az Erdélyi Múzeum, a gazdasági egylet és a színház ügyében. Irodalmi munkássággal is foglalkozott és számos geológiai, bányászati, általában a természet-tudományok körébe vágó cikket írt. A kulturális és gazdasági élet minden terén egyik legtevékenyebb s legjelesebb munkatársa volt Erdély Széchenyijének, Mikó Imre grófnak. Külföldön szerzett tapasztalatai tömémentelen szép tervet fakasztottak elméjében, hogy miként

lehetne a magyar nemzet szellemi és anyagi erejét gyorsabb tempóban fejleszteni, mert hiszen a műveltség és a jólét erősebb kiküzdője s biztosítója egy nép szabadságának, mint a fegyver. Maga is kísérletet tett, hogy a saját vidékén jelentékenyebb gazdasági, főleg erdőüzemek létesítésével hatalmas lendületet adjon a közjólétnek. De nem számolt eléggé a helyi viszonyokkal, a rendelkezésre álló anyagi forrásokkal és súlyos vagyoni veszteséggel kellett abbahagynia nemcsak hazafiasan kigondolt próbálkozását. Az általa megtört úton tovább haladva, mások — később — milliókat jövedelmező vállalatokat alapítottak.

A hatvanas évek elején résztvett a vármegyei mozgalmakban. Az 1865-diki utolsó erdélyi országgyűlésen mint fogarasi követ jelent meg és az Unió megvalósítása, az alkotmány helyreállítása után, az akkor már Erdélyszerte nagyrabecsült, népszerű Esterházy Kálmán gróftól Kolozsvár egyik kerülete küldötte 1867-ben képviselőnek a magyar országgyűlésre. A másik kerületet Mikó Imre gróf képviselte.

Nem sokáig maradt a képviselőház tagja. Még ugyanabban az esztendőben, 1867 szeptember 5-én, kinevezték Kolozs vármegye, majd pedig egyszersmind Kolozsvár város főispánjának. A megye és a város közigazgatásának, összes egyéb közállapotainak az új viszonyokhoz, új igényekhez mért átalakításában, ebben az igazán alapvető munkában — Esterházy gróf mindenütt *többet* tett, mint amennyire hivatali állása kötelezte. Példás munkásságú, erélyes, szigorú, de pártatlan és igazságos kormányzója volt a két törvényhatóságnak. A tisztviselők szerették és politikai ellenfelei — még nehéz harcok közepett is — csorbítatlan tisztelettel övezték személyét.

A vármegye és a város művelődési, közgazdasági és társadalmi mozgalmainak kezdeményezése s előmozdítása körül folytonosan igen jelentékeny szerepet vitt. A mivel hasznos reformokban, közérdekű intézményekben első főispánsága alatt gazdagodtunk, azoknak megvalósításában Esterházy Kálmán grófnak majd mindenütt megvolt a személyes érdeme.

Mint a kolozsvári nemzeti színház választmányának elnöke, majd pedig — a főispáni állásról 1885-ben történi lemondása után — mint a színház intendánsa, maradandó érdemeket szerzett az országos műintézet megerősítése és kifejlesztése körül.

Néhány évvel később megválván intendánsi állásától is, ismét országgyűlési képviselő lett. 1887-től egészen 1905-ig a gyalui kerületet képviselte az országgyűlésen és több cikluson át jegyzője is volt a képviselőháznak. „Magas férfias alakja — így ír róla *Mikszáth* — úgyszólván kiegészítő része volt a parlamentnek. Nyájas, szeretetreméltó modora mindenkit lebilincsel. Beszédek nem igen tartott a Házban, de a klubbeli társalgásban olyan volt, mint a kovász a tésztaiban. Komoly higgadsággal szólott hozzá mindenhez és bizonyos mérséklettel, olyan illedelmes hangon, mely a régesrégii tisztos magyar politikusokra emlékeztetett. Volt benne valami belle esprit, a mivel minden megjegyzésének némi színt és illatot tudott kölcsönözni. Némelykor egészséges bölcsesség nyilatkozott észrevételeiben, a mi rendszerint az erdélyi észnek a sajátja.”

Mikor az 1905-diki választásokon a szabadelvűpárt kisebbségbe jutott, a párt hivatalos jelöltjével szemben a koalíciós többség Esterházy Kálmán grófot választotta meg jegyzőnek. A gróf nem vállalta a megbízatást, a mely ellenkezett saját pártja jelölésével, de az inczidens a megbízatást, a tiszteletéről, melylyel iránta a képviselőház a lélenken tanuskodott a pártkülönbség nélkül viseltetett.

Kolozsvárt viselt állásai közül Esterházy Kálmán gróf 1887-ben már csupán az Erdélyi Múzeum-Egyesület elnöki tisztét tartotta meg, melyet akkor éppen tíz év óta viselt. Midőn 1909-ben a Múzeum megünnepelte ötvenéves jubileumát, az akkor hetvenkilencz esztendőös Esterházy gróf — és ez egyik jellemző bizonyítéka volt fiatalos buzgalmának és tetterejének — maga utazott Erdélyben városról-városra, hogy a Múzeum alapításában résztvevő törvényhatóságok fejeit és más érdekelteket az ünnepélyre személyesen hívja meg. Ugyancsak személyesen járt el a jubileum érdekében a kormánynál, sőt két ízben Bécsbe is elutazott, hogy megnyerje az ügy iránt a király érdeklődését, a mi sikerült is.

Hanem a közélettől való visszavonulás nyugalomát csak négy esztendeig élvezhette. 1910-ben, tehát nyolczvan éves korában, eleget tett a Khuen-Héderváry-kormány felhívásának és visszatért Kolozsvármegye és Kolozsvár város főispáni állásába, melyre az akkori viszonyok között őt találták a legalkalmasabb férfitúnak. De már kezdetől fogva úgy vállalta a második főispánságot, hogy ő ezt ideiglenes megbízatásnak tekintí, a melytől kész bármely pillanatban visszalépni. Példás pontossággal és lelkiismeretességgel végezte törvényszabta főispáni teendőit, valamint a reprezentációs kötelességeket, sőt ezentúl is sokat tett egyes intézményekért. Azonban ha valami olyan terv merült föl, a melynek keresztülvitele a főispán részéről huzamosabb veletörődést kívánt, nem egyszer említette, hogy ő hosszabb idejű munkával járó feladatra nem vállalkozik, mert esetleg nem tudja azt befejezni.

— Minden napot, a melyre ébredek, ajándéknak nézek, mondotta egy alkalommal. Igyekszem pontosan elvégezni a mai napra eső dolgomat, mert a holnapra az én koromban már nem szabad biztosan számítani.

Főispánsága harmadik évében többször kérte fölmentését, melynek a kormány, minthogy Esterházy gróf sógora, *Bethlen Ödön* gróf személyében sikerült alkalmas utódot találnia, 1913 július havában eleget is tett.

A király és a kormány meleg elismerése, a két törvényhatóság közönségének tüntetően megnyilatkozott osztatlan tisztelete kísérte Esterházy grófot, midőn nyugalomba ment. Ő felsége a távozó főispánt (a ki 1885-ben, a főispáni állásról történt első lemondásakor, a Lipóterend lovagkeresztjét kapta volt), a valóságos belső titkos tanácsosi méltósággal tüntette ki.

Azonban most sem búcsuztunk *véglegesen* Esterházy Kálmán gróftól. Számítottunk s méltán számíthattunk is arra, hogy a helyi közéletben s társadalmi mozgalmakban jövőre is tevékenyen fog

résztvenni, a mire annál több alkalmá nyílt, mert addig Gyaluban élt családjával állandó lakósul Kolozsvárt telepedett meg.

Egészsége, frissége, életkedve, elméjének és kedélyének befogadó képessége fölött jóformán nyomtalanul suhant el több mint nyolcz évtized. Szíve, tüdeje, gyomra — az élet három forrása — egészen a legutolsó hónapokig olyan hibátlan volt, mint akár egy húszéves ifjúé. Pedig az a szerve, a mely fizikai életerőnket leginkább fogyasztja, az agya nem pihent meg soha egy pillanatra sem. Elméje a legutolsó napokig megőrizte fiatalos ruganyosságát, tisztaságát, kivételesen gazdag aktivitását és bámulatos emlékező tehetsége mindvégig teljes épségben maradt. Nem csupán régmúlt dolgokról tudott a legapróbb részletekig menő pontossággal számot adni, hanem közelmúlt eseményeknek s dátumoknak is élő lexikona volt, a mi öreg embereknél már ritkán fordul elő. A mit valaha — akár régen, akár újabb időben — átélt, látott vagy hallott, az mind megmaradt emlékében és ha valaki hozzáfordult tájékoztatásért, azután pedig esetleg még utána nézett a tőle hallott adatoknak, a legparányibb tévedést sem fedezhette föl az Esterházy gróftól nyert információban.

Emlékező tehetségének segítségére jött éles ítélőképessége s tárgyilagossága. Emlékünkben sokszor átalakul emberek és dolgok képe, a szerint, hogy valamikor kellemes vagy kellemetlen benyomást tettek-e reánk? Kedves emlékeink túlságosan megaranyozódnak, a rosszak pedig hova-tovább mindinkább eltorzulnak. És még professzionátus történetírón is megесik, hogy később történelmivé vált alakok egész előbbi életének folyását mind csak annak a cselekedetnek, talentum-megnyilatkozásnak szemüvegén át látja, mely az illető államférfiút, hadvezért, tudóst, író, művészt idők múltán nagygyá tette. Így került néha már a bölcsőben fekvő csecsemő lábára koturnus és így diktálnak bele már a gyermek elméjébe krisztusi nagyszerű tulajdonságokat vagy pokoli indulatokat.

Esterházy grófot tökéletes tárgyilagossága megóvta ily eltévelyedésektől, valamint attól, hogy egyes személyeket s dolgokat későbbi kifejlődésük szerint ítéljen meg. Az ő elbeszélésében olyanak jelennek meg az emberek és az események, a milyenek valóban lehettek azon a napon, melyről éppen szó van.

A legjobb, legszellemesebb előadók egyike volt. Főlényesen ura tárgyának, minden gondolatának és igazi mestere a nyelvnek. Olyan választékosan, jellemzetesen nem sokan tudnak magyarul *írni*, mintahogy a gróf rögtönözve *beszélni* tudott. És még kevesebben tudják írásban is oly tökéletes formába önteni tárgyukat s gondolataikat, mint ahogyan élőszóval ő tette. Az a közvetlen s megkapó báj pedig, a mely előadását bearanyozta, írott szóval éppen visszaadhatatlan.

Az Erdélyi Irodalmi Társaság 1910-ben tiszteleti tagjának választotta meg Esterházy Kálmán grófot. Ezt a megemlékezést a gróf fejedelmi módon viszonzta, azzal, hogy a Társaság ülésein három alkalommal tartott szabad előadást 1848/49-diki élményeiről.

Tüneményes sikert ért el velök. Hatvan esztendő t meghaladó

távolságából csodásan éles szemmel és tiszta ítéllettel tudott visszapillantani a szabadságharcz eseményeire. Elbeszélése oly eleven, színes és meggyőző volt, hogy lelkünk mélyéig áthatottak a dicső napok hevületei.

Egy szemernyi sem volt benne a vén embernek, vagy akár csak az öregedő embernek savanyú konzervatívizmusából. Tőle sohasem lehetett hallani a panaszos sohajtást, hogy: „az én időmben“ ez vagy az másként volt. A változó időkben mindig a *mai* napot vallotta a maga idejének. Csodálatosan fiatal lelkében a mult sohasem kelt harcra a jelennel. Meglátta, megértette és magáévá tette az éppen szereplő nemzedék új igényeit, irodalmi és művészeti ízlését, minden újítását, divatját, anélkül, hogy megtagadjon valamit abból, a mit azelőtt jónak és becsesnek tartott. A mult és a jelen zavartalan összhangban élt lelkében és minden helyzethez úgy tudott alkalmazkodni, mintha mindig csakis abban élt volna.

Meglett sőt öregedő emberek öregnek érezték magukat társaságában és a körkülönbség, mely közte és a nyolczvan éves „aggastyán“ közt volt, eltűnt a fiatal ember szemében. Rangját, korát egyszerűen elfeledtette, hanem azért egyéni kiváló tulajdonságaival, ötletességével, hódító szeretetreméltóságával mégis elsőnek maradt minden körben, ahol megjelent.

Amíg ő maga csupa figyelem, előzékenység és szolgálatkészség volt, addig nem tűrte mástól a maga számára a legkisebb szolgálatot sem, még annyit sem, hogy valaki bár közelebb toljon egy pohár vizet, mely után odanyúlt. Meglehet, hogy ez a következetes ellenzése amiatt is volt, mert hiányzott az egyik karja és nem akarta azt a balhíttel keltetni, mintha neki szüksége volna bármiféle segítségre. A minthogy nem is volt.

Jobbkarja hiánya szinte díszelül szolgált, nem azért, mert a hazáért vesztette, hanem, mert bénasága valami sajátos báj és előkelőséget adott járásának, mozdulatainak.

Egyszer szóba került, hogy érzi-e néha az elveszett jobbkarját? Mert az ilyen érzéki csalódás béna embereknél néha elő szokott fordulni.

Esterházy gróf egy pillanatra elgondolkozott és aztán komolyan feleli:

— Igen . . . mai napig érzem s bizonyára mindig érezni fogom azt a három újamat, melylyel 1848-ban a czukorgyári kaszárnyában a magyar alkotmányra felesküdtem.

Már túl volt nyolczvanötödik életévén, mikor egyetlenegy parányi testi fogyatkozás mutatkozott rajta: kezdett néha nehezen hallani. De csak éppen néhanapján vehettük ezt észre rajta.

A New-York kávéházban ültünk, ahol betegeskedése előtt rendszeresen megjelent egy kis társaság körében. Az asztalhoz odavetődik egy úr, a ki valamit hosszasan magyaráz a grófnak.

Esterházy gróf közömbösen a levegőbe néz és úgy tesz, mintha egy szót se hallana abból, amit hozzá beszélnek.

Odasúgom az illető úrnak:

— Kissé hangosabban beszéljen.

A gróf erre hozzám fordul és nyugodtan mondja:

— Hagyja csak... Meghallom én azt, a mit meghallani akarok.

A magyarázó úr elhallgatott és pár perc múlva illedelmesen elbúcsuzott a társaságtól.

Mintaképe volt az igazi arisztokratának és az igazi demokratának. Ahogy Shakespeare mondja egyik alakjáról, hogy: király minden ízében! — úgy lehetett róla elmondani, hogy úr volt minden ízében. Finom előkelő, méltóságteljes úr — és pontos szolgája a nemes kötelességeknek, melyeket rangja reá rótt. A noblesse oblige formáit és lényegét senkiben sem találhatjuk meg hiánytalanabbúl, mintahogy ő benne megvoltak. Viszont senkisé nem tudja — tekintet nélkül rangra, foglalkozásra, társadalmi állásra — jobban megbecsülni az embereket csakis egyéni értékük szerint, mintahogy ő tudta.

Sok csapás érte életében, sok nehézzel küzdelmen kellett átvergődnie, de ezek észrevehető nyomot nem hagytak lelkében, kedélyében. Sorsával elégedettebb embert nem ismertem, mint Esterházy Kálmán grófot. Ha valaki panaszkodott az élet nehézségeiről, azt tanácsolta, hogy tegyen úgy, mint ő tett. Szállítsa le az igényeit, mert minden elégedetlenség forrása egyedül a túlzott igény. És minél szűkebb körre szorítja valaki igényeit, annál elégedettebb lesz, annál függetlenebb ura magának és helyzetének.

Az utazás, a világlátás mindig szenvedélye volt. Kora fiatalságától kezdve többször beutazta Európa nagy részét és nyolczvan éves korán túl is — második főispánsága idején — tett néhány nagyobb utat. És az a szigorú pontosság, melyről kötelességei teljesítésében volt ismeretes, mint utazót is jellemezte Esterházy Kálmán grófot. Napról napra előre meg volt állapítva úti programja, amelytől soha még egy órára sem tért el, ha tőle nem függő akadályok közbe nem jöttek. Amikorra elutazása előtt jelezte hazaérkezését, pontosan azzal a vonattal jött meg. Nem is kellett tőle erre vonatkozólag értesítést várni.

Szerette a zenét. Első főispánsága korában sokat tett Kolozsvárt a klasszikus zene művelése érdekében. Maga is művészien játszott harmóniumon. Mikor Zichy Géza gróf egy vadászatot elvesztette jobbkarját, Esterházy Kálmán grófot hívták meg hozzá, hogy oktassa Zichyt a balkéz használatában. A később európai hírnévű vált főúri zongoraművész Esterházy gróf ösztönzésére adta rá magát, hogy hát próbáljon csupán félkézrel zongorázni.

A mint később a legszebb öreg ember lett, épp úgy volt a maga idejében a legszebb, legdélcezegebb fiatalember Erdélyben. Magas, sugár termete, szénfekete szakállal körített markáns arcza, végtelenül jószágos szemei, melyek azonban alkalomadtán imponálóan kemény nézésűek is tudtak lenni: egész megjelenése igazi ideáljává tette a magyar férfiszépségnek. Daliás természetét az aggkor is csak alig észrevehetőleg hajlította meg.

Mikor betegeskedni kezdett és tisztában volt azzal, hogy élete a végéhez közeledik, saját halálának eshetőségéről, mint régebben,

egészen közömbös hangon beszélt. A legtermészetesebb dolognak tartotta, hogy a ki meghaladta nyolczvanadik évét, legfeljebb annyit kívánhat, hogy elmulása könnyű legyen.

Karolina-téri lakását 1915 május havától kezdve nem hagyhatta el, bár csak élete utolsó napjaiban lett ágyban fekvő beteg. Maga fogalmazta meg végakarátát, gyászjelentését is, csupán az elhalálozás és a temetés időpontjának hagyva helyet.

1916 januárius utolsó napjaiban jobboldali szélhűdés érte, utóbb tüdőlobot kapott, mely februárius 9-dikén délután $1/25$ órakor kioltotta életét.

(Kolozsvár.)

Hegyesy Vilmos.

Gróf Esterházy Kálmán életéből.

A múlt év őszén — 1915 október 1-jén — Esterházy Kálmán gróftól névjegyet kaptam, melyen felhívott, hogy látogassam meg, mert emlékeiről van közlendője.

Ez a gróf halála előtt négy hónappal történt. Lassú, de feltartózkodhatatlan hanyatlással járó betegeskedése miatt, akkor már közel félesztendő óta nem hagyta el Karolina-téri lakását.

Bár észrevehetően lesóványodottan, de azért elég jó színben és régi derűs hangulatában találtam a kegyelmes urat. Elmondotta, hogy emlékei összeállítása gondolatával foglalkozik. Hosszú élete folyamán sok mindent látott és tapasztalt, sok minden történt vele és körülötte, a minek följegyzése talán nem érdektelen. Maga régóta ismer engem, tud is egyetmást pályafutásomról, — szólt hozzám — tehát, ha nincs ellenére magára bíznam, hogy tollba mondandó emlékeimet leírja.

Természetesen, a legnagyobb örömmel vállalkoztam a megtisztelő feladatra. Mikor látta, hogy szeretnék akár mindjárt hozzáfogni, megjegyezte, hogy nem is volna jó késni a dologgal, mert hiszen úgy sem bizonyos, hogy azt valaha befejezhetjük-e? Fogyni érzi erejét és teljesen tisztában van azzal, hogy most már minden órában végsőt lobbanhat életének „pislákoló mécse.”

Először is megállapította az emlékirat címét, mely ez lett volna: *Gróf Esterházy Kálmán életéből. Elbeszélt élményei, esetek és epizódok.* Jelige: *Fides penes auctorem* (amennyire a szerző hitelt érdemel.)

Mosolyogva mondotta, hogy e jeligének okvetlenül ott kell lennie. Hasonló emlékiratokban annyi valótlanságot talált már, hogy lehetetlenség föltennie, hogy azt a szerzők mind rosszhiszeműen komponálták. Úgy kell lenni, hogy az ember néha öntudatlanul — tehát ártatlanul — is mondhat valótlan, a mikor saját magáról beszél vagy ír. Így —

daczára óvatosságának — vele is megtörténhetik, hogy belecúszik emlékiratába egy-egy túlzás vagy tévedés. Minélfogva ő azzal a jeligével kívánja fedezni magát s jóhiszeműségét.

Előbb naponta, aztán minden másod- vagy harmadnapon, délután 3—4 óra között diktált. Élete fogytáig megőrzött pontosság szeretetét bizonyítja, hogy egyetlenegyszer sem történt meg, hogy váratkoztatott volna; mindig ő várt reám, karosszékében ülve, szemben a számomra odahelyezett másik székekkel. Abban is csak egyszer-kétszer sikerült őt, a halálához közeledő nyolczvanhat éves öreg urat, megelőzöm, hogy ne ő csavarja föl az ülőhelyem fölött levő villanylámpát. És ha megelőztem, nem maradt el a szemrehányás: ez nem a vendég, hanem a házigazda dolga.

Minden napra kiszabta magának a *penzumot*. Elbeszélését hibátlan folyamatossággal, a legparányibb javítás nélkül mondotta tollba. Sohasem kellett emlékeztetnem, hogy tegnap, vagy több nappal azelőtt, hol hagytuk el a muukát. Anélkül, hogy neki magának jegyzetei lettek volna, emlékezett a mondatra, sőt a szóra is, melynél elbeszélése megszakadt. Az is előfordult néha, hogy napok múltán hozzádiktált valamit egy előbb elmondott esethez. Ezek a pótlások szintén hibátlanul illeszkednek a maguk helyén a szövegbe, annak bizonyosságául, hogy bámulatos emlékező tehetsége segítségével gondolatban nemcsak megírta, hanem meg is rögzítette mondani valóit.

Pedig valójában már lassú haldoklás közben mondotta tollba emlékiratát. Kezdetben elég jól érezte magát, de aztán betegsége mind inkább elhaltalmasodott és különösen neuralgikus fájdalmak kínozták. Hanem azért egyetlen panaszos szó sem hangzott el ajkáról és fizikai szenvedése egy pillanatra sem zavarta meg lelkének változatlan derűjét. Olykor arcza pár másodperczre el-eltorzult a titkolt kintől, a mit azonban nem volt szabad észre se venni és ő fennakadás nélkül, friss, eleven stílusban diktálta tovább életének valamely — esetleg éppen vidám epizódját. A másoló kedélye gyakran elborult és alig rejthető szorongással nézte az aggastyán súlyos gyötrődését; de a nagybeteg kegyelmes úr lelki nyugalmit, jókedvét a testi fájdalom futólag sem tudta meg se érinteni.

Közben szüneteket is tartottunk és ezek alatt többnyire a háború eseményeiről beszélt, melyeket

a legnagyobb figyelemmel kísért s csodálatosan alapos tájékozottsága volt mindenről, a mi a harcztéren s a diplomácia körében történt. Rendületlenül bízott győzelmünkben és a magyar katonában méltó utódát látta az 1848-diki honvédnek. „Némelykor — ugymond — szinte az a benyomásom, hogy a maiak talán különbek is nálunknál. Mert hiszen minket, az önkényt fegyvert fogott egykori honvédeket, mégis csak jobban s közvetlenebbül hevíthetett önfeláldozásra a haza védelmének kötelessége, mint a parancsszóra harciba menő mai katonát. És mégis éppen olyan vitézek, önfeláldozók, mint a régiek voltak.“

Szünetek alatt egyebekről is beszélt. Elmondott egyes epizódokat életéből, de nem engedte meg, hogy ezeket tüstént följegyezzem. „Hagyja csak, ne jegyezzen, — mondotta — majd a maga helyén ezt úgy is be fogom diktálni.“

Nemcsak régi dolgokra emlékezett világosan, amit — ha nem is mindennapi dolog — más öreg embernél is tapasztalhatunk; de közelmúlt eseményekről, dátumokról vagy egyes olvasmányairól is pontosan számot tudott adni. Emlékiratának tollbamondása idején¹ arra is volt gondja, hogy neke néha vezércikk-témákat adjon. Halála előtt alig több, mint két hónappal, mikor testileg már el volt erőtlenedve és a másoknál lelket is ölő neuralgia majdnem állandóan kínozta: részletesen s a milliós számokkal együtt el tudta mondani egy angol lordnak az összes hadakozó felek erőviszonyairól szóló fejtegetését, a melyet azelőtt négy-öt nappal olvasott egy berlini lapban. Ugyanebben az időben, más alkalommal, szintén jegyzet vagy utánnézés nélkül diktált nekem részleteket a „Köztelek“-nek egy számoktól, sőt törtszámoktól hemzsegő cikkéből, mely Németország és Magyarország sertéstenyésztésére s tejtermelésére vonatkozott, tanulságosan kimutatva, hogy a mi gazdasági produktivitásunk aránylag milyen kevéshasználú a németekéhez képest.

A mit ez a mindenképp kivételes egyéniségű férfiú valaha — akár távoli, akár közeli időben — átélt vagy elolvasott, egyáltalán tudomásul vett: az mind épen, frissen maradt meg csodás befogadó-képességű agyában.

¹ 1915 október 3-dikán fogtunk munkához; de a tollbamondás már november közepe táján félbeszakadt.

Élményeinek elbeszélését Esterházy Kálmán gróf az 1848. márcziusi eseményeknél kezdte,² bevezetésül rendelve idetartozó részletét annak az ünnepi beszédnek, melyet 1909 márczius 15-dikén a kolozsvári Vigadó termében lefolyt nemzeti ünnepélyen tartott.

A gróf rendelkezése értelmében tehát az említett beszéd első részével kezdem meg a visszaemlékezések közlését.

Az emlékirat-töredék itt következik.

Gróf Esterházy Kálmán életéből.

Elbeszélte élményei, esetek és epizódok.

Fides penes Auctorem.

(A mennyire a szerző hitelt érdemel.)

Márczius 15-dike, márczius Idusa: a tavasz előhírnöke, 1848-ban a magyar nemzet szabadságának pirkadó hajnala, az új és nagy időknek virradata és Erdélyre nézve ragyogóan fölkelő napja a két magyar hon egyesülésének, a hõn óhajtott Uniónak; hazafias ünneplésre érdemes dicsõ keletkezése a magyarvilágnak, az 1848-diki arany szabadságnak, mely elnevezésekben eszmék nyertek kifejezést, tartalmat, hódító erõt.

Az ébredõ szabadság márcziusának Idusa visszhangra Kolozsvárt — a közlekedés idõt rabló lassú voltáért — csakis márczius 20-dikán talált.

A Bécsben, Pozsonyban, Pesten történtek híradása futó tüzként járta be városunkat; a váratlan, megdöbbentõ benyomásra forrongás támadt; hazafias elszántság és tettekre buzdulásnak szelleme lengte át a várost. Felhangzott, hogy: „Itt az idõ, most vagy soha“ véget vetni a húsz éves elkeseredett, áldatlan küzdelemnek, melyet az erdélyi liberális párt az Unióért vívott.

Az erdélyi liberális pártnak itt idõzõ vezérférfiai tanácskozásra gyültek össze; azon kifejezték, hogy Erdély papiros-alkotmánya alatt tovább élni nem lehet, nem akarnak. Az Uniót, az egyesülést Magyarországgal törvényes úton ki kell vívni. „Most vagy soha“, hangzott mikor a nemzet öntudatra ébredvén, a maga eleven erejével föltámad, hogy a reform-korszak által elõkészített megújítást az ország alkotmányának békés küzdelemmel vigye keresztül. Az Unióhoz fûzött remények most teljesülhetnek. Politikai lelkiismeretünk felszabadulása, közgazdasági viszonyaink javulása, alkotmányos õsi szabadságunk, önállásunk és önkormányza-

² A gyermekkorára, szüeleire, általában családjára vonatkozó adatok tollbamondását késõbbre tartotta fenn.

tunk visszaszerzése mellett az Uniótól várjuk fennmaradásunk biztosítékát, régi dicsőségünk feltámasztását, a magyarvilágot, az egyseges nemzetet.

Az összegyűltek tanácskozását forradalmi eszmék nem vezérelték, mivel Erdélyben nem volt hagyományos a romboló politika, tehát a törvényes útról való letérés ki volt zárva. Ézért elhatározták, hogy Kolozsvár város tegye meg a kezdeményezést, hívja össze a komunitást, a városi közgyűlést; azon tétessék indítvány, a főkormányshékhöz folyamodni az országgyűlés összehívására, hogy azon az Unió törvénye megalkottassék.

Mi jogászok a hazafias mozgalmat vezetőktől megkaptuk a felhívást, a tanuló ifjúsággal tüntetőleg megjelenni a városháza előtt. Habár akkor szervezve nem voltunk, mégis az első nagy hazafias tüntetésre az Unió mellett egy szívvel-lélekkel készen álltunk. Lázás sietséggel tákoltattuk össze a nemzetiszínű lobogókat; ilyet még a fiatalság nálunk nem látott, csak Erdély és a városok színeit, meg a fekete-sárgát ismerték; még a Biasinivendéglő előtti térnek karfái is fekete-sárgára voltak festve.

A lobogókat, a magyarvilág színeit, mint a megváltás szimbólumát, leirhatalan érzéssel ragadtuk kezünkbe: „Magyarvilág!” Nekünk, tanuló ifjaknak, legelőbb is azt jelentette, hogy magyarul fognak tanítani. Hiszen 1847-ben, mint liceumi jogászok, bátrak voltunk a főkormányshéki catholica comissióhoz, fenhatóságunkhoz folyamodni, hogy a tantárgyakat, mert deák-nyelvűek voltak, ne csak deákul, hanem magyarul is magyarázzák; hogy ne csak tudjuk, de magyaroknak érezhessük is magunkat. Nemcsak elutasítottak kérelmünkkel, de megfeddésre ítélték és azért nem csaptak ki az iskolából, mert igen fiatalok voltunk megítélhetni törvény- és szabályellenes kérvényezésünk horderejét. Bezzeg, a márcziusi napok után a tanárok már magyarul adtak elé, másképp meg se hallgattuk volna.

Nagy várakozással ébredtünk márczius 21-dikére. Tíz óra, az idő tavaszi, ragyogó, napfényes; a városház előtti teren sűrű néptömeg hullámozott, lázas izgatottság vonúlt végig a nyüzsgő közönségen; vihar előtti várakozó csöndesség; valami tiszteletet idéző áhítat honolt minden arczon, tükre a kétes jövő iránti aggodalmak és egy dicső múltú nemzet erélyébe vetett reményérzelem vegyületének.

S ekkor háromfelől vonúlt fel az ifjúság, a haza reménye, nemzetiszínű lobogók alatt; egekig érő, léget reszkettető, harsány éljenriadallal, lelkes Unió-éltetéssel. A milyen volt a fogadj' Isten az ifjúság részéről, olyan volt a hozott Isten a közönség részéről.

A város atyái a teremben már összegyűlve. És mielőtt az Unió ügyében a határozat kimondatott volna, fiatalságunk egy része a terembe tolult hallgatóságnak és éljenzőnek.

Egynehány társammal, a nemzeti lobogó a vállamon, felrohantunk a városháza ormára és czimere mellé tűztük az Uniózászlót. Ekkor az erkélyről is kihirdettük a tanácskozás eredményét,

az Unió kimondását. Mindkettőt kitörő lelkesedéssel üdvözölték, A hazafias készség túlaradó lelkes, viharos kitörése tette ünneppé a napot, az órát, az avatta dicső emlékké, mint első lépést az Unió valósulására,

Mindig izgatottság fogja el bensőmet, ha emlékembe ötlük a lelkesedés hangulata, mely akkor és később is varázsígézete alatt tartotta a hazafias lelkeket. Az ifjúságnak ki volt adva a jelszó: este kivilágítás, fáklyásmenet, üdvözlése a dicső nap szónokainak. Délután a főbb utcák házait végigjártuk, kérve az ablakok kivilágítását és gyűjtve a fáklyásmenet költségeire. Ez volt az első nyilvános gyűjtés hazafias célra.

Harsogó zene mellett indult meg a fáklyásmenet a református kollégiumtól. Harsogó volt, mert akkori időben a cigánybandák rézhangszerekkel is zenéltek. A menet alatt felhangzott az Unió-dal:

Nyugat felől testvérünk ajkiról
A szent szabadság menydörgése szól,
Ébredjünk és fogjunk kezét,
S dörögjön fel hazánk felett
E szó:
Legyen szívben, hazában
Az ébredő magyar közt Unió!

Nyugat felől testvérünk ajkiról
A nemzet-egység szent igéje szól:
Ki nyugszik meg?! Ki vesztegel?
Most vagy soha! Dörögjön fel
E szó:
A két magyar hazában
Legyen szabadság, legyen Unió!³

A menet az üdvözetek megtétele után kiindulási helyére vonult. A fiatalság részéről az egyik üdvözlő szónok Gyulai Pál volt. Ott a nagy nap tiszteletére a „Talpra magyar“ elszavalása és a fáklyák lángjának utolsó lobbanása mellett elégettük a konzervatív lapot, a *Múlt és Jelen*.

Igy végződött teljes hazafias összhangban Kolozsvárt márczius 21-dike 1848-ban.

Hogy e nap mily nagyjelentőségű volt és mely érzelmeket váltott ki, mily benyomást hagyott maga után, azt az „Erdélyi Híradó“ másnap megjelent számában zengi el; látnoki íhlettel fejezvéni ki óhajtását, emígy fohászkozik:

„Nemzetek Istene, add, hogy e napot évfordulati ünnep gyanánt ülhessük meg és ülhessék meg unokáinknak is unokái, az idők végtelenségeig, amaz üdvhozó igék megtestesülésének emlékére, melyekkel e napon Kolozsvár város lelkes polgársága s vele összhangzólag Erdély értelmesb s vagyonosb osztályának nagy-része, feledve pártszínezetet, feledve a vélemény-tusák keserű em-

³ Ezt az Unió-dalt Gyulai Pál írta.

lékeit, egy szívvel-lélekkel kimondotta ez ígét: A két magyar hon egyesülése,⁴

A látnoki íhlettel kifejezett óhaj a gyászos korszakban honfiúi hagyományként bújdosva lappangott, míglen jobb idők virradatával a fenkölt hazafias törekvés országos emlékünneppé avatta márczius 15-dikét . . .

. . . . A márcziusi magyar ifjúságnak megszólalt a hazaszeretet fenséges költészete. A hazafiság kultuszát ideálissá, a magasabb eszmékért való lelkesedéssé fejlesztette. Hitte, hogy a lelkiület mélyéből fakadt idealizmus elvesztése: megszűnése minden neme-sebb törekvésnek. És hogy erre képesebbek legyenek, testi erejüket vívással, lelki erejüket, az akaraterőt, önfegyelmézzel szilárdíták.

Az új szellem látókörét kiterjeszté. Lelki benyomásai új vágyakat váltottak ki: érzésben művelődni, tudásban gyarapodni, tenni, munkálni minden téren a haza érdekében, hogy a nemzet tespedő elmaradottságából kiemelkedve, az európai művelt nemzetek sorában helyet foglalhasson. A korrall éltek, a korrall fejlődtek, belátva, hogy mi egyéb az élet, mint: érzés, képzelet és küzdelem.

És mikor látták, hogy a reakció által galádúl megtámadott hazánk alkotmánya, a nemzetnek szabadsága veszélyben van, akkor a nemzet Géniusza által vezéreltetve, törhetetlen hittel, bizalommal és lelkesedéssel a haza védelmére keltek. Abból az idealizmusból merítették a mérhetetlen hazafias köteletségérzetet, mely készítette az áldozatkészségre, a kitartó küzdelemre; az tette bátorrrá és ha kellett: merészsé a harci vészben megállani, halállal szembenézni; testi, lelki szenvedéseket önmegadással elviselni.

Ez és ilyen volt 1848-ban a márcziusi magyar ifjúság . . .⁴

*

Az 1848 márcziusi ifjúsági *demonstrációk* (akkor még nem használták a „tüntetés“ szót) nagy benyomást tettek a kolozsvári polgárságra. Kivált az Unió követelése keltett igen lelkes visszhangot. Tudta mindenki, hogy ez életkérdés és hogy Erdély elmaradottságán csak az Unió által lehet segíteni, az erdélyi magyarság fenmaradását csak így lehet biztosítani.

A demonstrációkon tömegesen vett részt a ifjúság, melynek — mint jogász — egyik vezére voltam. Ezekben a mozgalmas napokban meglehetősen szabadjára volt eresztve a tanulók serege és benne is meg volt bizonyos terrorisztikus hajlam, mint minden forradalmi mozgalom részeseiben; de a vezetők nem túrték a rakoncziatlankodást. Egyébiránt az ifjúsági demonstrációk láthatatlan irányítója id. Bethlén János gróf, Erdély akkori kiváló vezérpolitikususa volt.

A márcziusi napok vívmányaiból az is következett, hogy a mit kivívtak, a szabadságot, annak a megvédéséről is gondos-

⁴ Itt következnek azok a visszaemlékezések, melyeket tollbamondott Esterházy Kálmán gróf.

kodjanak. Felállított tehát a polgári nemzetőrség, melybe mint lovas nemzetőr léptem be.

A hadi szellem egyre tovább terjedt. A különböző felsőbb iskolák tanuló ifjúsága csapatokba verődött és a leckeórák alatt is inkább exercirozott (főleg a Liceum előtt) mintsem a tanárokat hallgatta volna. A mely sűrű exercirozásnak az lett a vége, hogy a felsőbb iskolákat idő előtt bezárták.

Az erdélyi megyék is megmozdultak, különösen az Unió ügyében és sürgették a markálisok összehívását.

A megyék közt előljárt Udvarhelyszék, mely rövidesen megtartván székülését, elhatározta, hogy deputációt küld Kolozsvárra a kormányzóhoz, kérni az erdélyi országgyűlés összehívását.

Mint egyik vezetője az ifjúságnak, a Liceumban óra alatt kaptam az értesítést, hogy a deputáció Torda felől a Biasini-gyorskocsival délben megérkezik és jó lenne, ha ünnepélyes, demonstratív fogadtatásról gondoskodnánk. Én rögtön izentem a református és az unitárius kollégiumba, hogy az ifjúság gyűljön össze a Liceum elé, a honnan kivonulunk a feleki útra és ott várjuk a gyorskocsit.

Ezt meg is tettük.

Az érkező gyorskocsit megállítottuk. A zászlós menet láttára kiszállt Pálffy János, egyik vezére a liberális pártnak, a ki később politikailag tevékenyen működött.

Én, mint ifjúsági vezető, a csilinder-kalapba rejttem a szónoklat szövegét; még akkor nyilvános beszéd tartásába nem lévén eléggé begyakorolva, onnan puskáztam ki üdvözlő szónoklatomat, melyre Pálffy János gyűjtő hévvel felelt.

A deputáció nem is ült vissza a kocsiba, hanem muzikaszó, Rákóczi-induló mellett gyalog indultunk be a városba, ahol a tömeg kíséretében a belsőközép-utcán vonultunk a piacon keresztül a Biasini-szállóhoz, melybe elkvártélyozandók voltak a deputátusok.

Felhíva lévén, hogy jó lesz este fáklyásmenetet rendezni a deputáció tiszteletére, én annak rendezésében járván, felkértem Gyulai Pált, a ki akkor a református kollégiumban lakott, hogy tartsa ő az üdvözlő szónoklatot.

Vállalta s eljött hozzám, hogy hevenyészve megírja szónoklatát. Eljövén az ideje a fáklyásmenetnek, kiindultunk a Biasini-vendéglőhöz. Ott Gyulai Pált — nem lévén éppen magas termetű — hogy a tömeg jól hallja beszédét, egy asztalra állítottam.

A milyen érdemes volt meghallgatni az ő üdvözlését, olyan érdemes volt Pálffy János válasza, mely egészen felvillanyozta az ifjúságot.

A tanév bezárásával kikaptam a liceumi jogi abszolutoriumot. Pályaválasztás előtt állván, követtem az akkori szokást, hogy erdélyi ifjak vagy a guberniumhoz, vagy a királyi táblához esküdtek föl. Én az utóbbi módozatot választottam.

Megvártam az Unió-országgyűlés megnyitását, hogy Kolozsvárt esküdjek föl a királyi táblához, mely — mint az országgyűlés kiegészítő része és közege — Marosvásárhelyről úgyis ide volt eljövendő.

A Vigadó-épület középső részén volt elhelyezve a tábla, melynél aztán — Henter ítélőmester előtt — fölesküdtem irnoknak (kancellistának) és a táblára tartozó országgyűlési munkában mindjárt részt is vettem.

Ekkor nyílt meg az utolsó — illetőleg utolsónak vélt — erdélyi országgyűlés. A megnyitási ünnepélyről egy festményt rendeltek meg, de engem, mint utolsó élő tanut, meg sem kérdeztek és nem is szerepelek a képen; mint nem szerepelek a királyi pár által történt fogadtatást ábrázoló millennáris képen, holott mint jegyző, közel állottam a szónoklatot tartó Szilágyi Dezső házelnökhöz.

Az országgyűlés megnyitásakor nekünk, kancellistáknak, az volt feladatunk, hogy óvjuk meg esetleges inzultusoktól az Uniót ellenző szász követeket, a kik felé a közönség fenyegetően kiáltotta: Unió vagy halál! Nem történt azonban semmi bajuk.

Az országgyűlés berekesztése után — az Unió-törvény szentesítve lévén — megkezdődött a képviselő-választás a pesti országgyűlésre. A gyalui kerület képviselővé Mikes János grófot, Erdély egyik vezérpolitikusat választván meg, a gróf felhívott, hogy mint képviselői irnok kísérem őt el az országgyűlésre. Nagy örömmel fogadtam az ajánlatot és megtettem az előkészületeket, hogy a Biasini gyorskocsin a most már közös magyar fővárosba utazzam.

Ezt a nevezetes intézményt — a gyorskocsit — Biasini Gaetano (népies nevén *Béházi*) létesítette úgy Erdélyben, mint innen Pestig. Biasini olasz ember volt, a francia hadseregben szolgált, a Napoleoni harczok idején mint hadifőgoly került Erdélybe és Kolozsvárt véglegesen le is telepedett. Öletes és agilis vállalkozó s igen tisztességes ember volt. A gyorskocsi-vállalaton kívül ő állította Kolozsvárt az első vívó-iskolát, az első bérkocsit és a ma is fennálló Biasini-szállóban az első tisztességes vendégfogadót. (Érdekes megjegyezni, hogy Biasini Gaetano az akkori viszonyok között is olcsó áron egy hordó szilágysági (hadadi) bort szerzett volt Wesselényi Farkas bárótól és ezzel kezdte meg fogadói pályáját.) Az öreg Biasini közgazdasági érdemes tevékenységének elismeréseül gyermekei megkapták a magyar nemességet, *kibédi* előnévvel. Üzleteit és kiváló vállalkozói szellemét fia Domokos, örökölte.

Szülőimmel gyorskocsin elindultam Pestre. Az utazás — éjjelnappal — jó időben három napig, de rossz időben nyolcz napig is tartott. Nagyváradig megvolt a jó országút, hanem ezentúl már nehezebb volt a közlekedés. Nagyváradtól az út három irányba ágazott: Szolnok, Tiszafüred, Tokaj felé, mert csak ezen a három helyen vezetett hid a Tiszán át. A legrövidebb útírány a mai vasútvonal iránya volt: Püspökladány, Karczag, Törökszentmiklós, Szol-

nok; Czegléd, Üllő, — ahonnan az üllői-úton döcögött be a gyorskocsi Pestre.

Vízáradás idején előfordult, hogy a tiszai hidak tájékán fölszedték a könnyen mobilizálható kisebb töltési hidakat, a mikor aztán bizonyos időre — az áradat lefolyásáig — lehetetlenné vált azon az úton a közlekedés. Velem, a ki többször jártam meg gyorskocsival Pestet, egyszer megtörtént, hogy a kocsi a tiszai hidhoz közeledvén — a magas bakon ülő kocsis rémülten bekiált a bennülő útasokhoz:

— Végünk van . . . szedik a töltési hidakat!

Kiugráltunk a kocsiból, gyorsan a töltés felé szaladtunk és jó borraivalót ígértünk a munkásoknak, ha várnak, míg átmegy a kocsi.

Szerencsére, éppen ennél a töltési hidnál kezdtek volt a fölszedést; a borraivaló megtette hatását és tíz percz alatt a kocsi túl volt azon a veszedelmen, hogy több napi késedelemmel másfelé kelljen kanyarodnia.

Pestre megérkezvén, a „Fehér hajó“ vendéglőbe hajtattunk, mely a mai bécsi-utczában állott. Itt vett ki lakást Mikes János gróf. De a fogadói szállások ára akkor sem volt éppen irnoknak való és Pesten eléggé tájékozva lévén, minthogy két évig, 1843—44-ben, ott jártam iskolába a piaristáknál, megindultam szállást keresni. Unokatestvéremmel: Esterházy Istvánnal (a későbbi pozsonygyei főispánnal) béreltem két butorozott szobát a nemrég lebontott „párisi ház“ emeletén.

Mozgalmas élet volt Pesten. Az új éra új alakulatot adott úgy formában, mint lényegben a nemzeti életnek. De az úgynevezett forradalmi jelszó: „Szabadság, egyenlőség, testvériség“ hevítő és mozgó energiájának hatása csak a felszínen volt látható, még nem hatolt be egészen a nemzet lelkébe. Például a „szabadság“ inkább Pest éjjeli életében nyilvánult meg és érvényesült.

Főlesküdt táblai kanczellista lévén, jurátusnak képzeltem magamat, a mely rangnak minden egyenlőség mellett még mindig megvolt bizonyos nimbusza. Így vágtam neki a pesti forradalmi életnek. Jártam a kávéházakat, az egyenlőségi köröket, a hol föltett kalappal ütek és sétáltak az emberek; láttam és beszélni hallottam a márcziusi napok hőseit, köztük Petőfi Sándort is, a kivel azonban személyesen nem ismerkedtem meg, mert minden kiválósága mellett sem találtam őt rokonszenvesnek s vele szemben vonzalmat nem éreztem. Annál jobban vonzódtam Jókaihoz, a kivel meleg barátságot kötöttem.

Szorgalmasan látogattam az országgyűlési üléseket, melyekre — mint képviselői irnoknak — szabad bejárásom volt. Itt bő alkalmam nyílt tájékozódni az ország dolgairól és megismerni a nemzet nagyjait.

Étkezni sokszor eljártam az Emmerling-féle „István főherceg“-szállodába, mivel ott volt szállva édesapámnak testvérbátyja: Ester-

házy Mihály nejevel, a kiknek rendes ebédlőtársa volt a szintén az „István főherceg“-ben lakó Deák Ferencz igazságügyminiszter.

Politikáról sohasem beszélt, de egyébként igen kellemes társalgó volt Deák Ferencz. A beszélgetés német nyelven folyt, mivel Esterházy grófné — német asszonyi létére — csak keveset tudott magyarul.

Deák, az akkori viselet szerint, frakkban járt, éppen úgy, mint Brassai bácsi, a ki élete végéig megtartotta a frakk-öltözetet.

Azt, hogy Deák Ferencz frakkot viselt, azért említem, mert egyszer a hatvanas évek elején, mikor magyar divat volt, egy ebéd alatt Deáknak arra a reflexiójára, hogy ő nem igen viselt német öltözetet, bátor voltam megjegyezni, hogy láttam őt 1848-ban sötétkék frakkban, hosszú fehér mellénnyel és nanking-nadrágban.

Deák elgondolkozott, aztán így felelt :

— No igen, megesett.

— Úgy volt öltözve, erősítette az ebédnél jelenvolt Mikes János gróf; mert én a maga ilyen öltözetű képét egy taliántól, a ki a barátok kapujában képeket árult, megvettem és most is ott van Fenesen.

Akkori pesti jurátusi életemhez az is hozzátartozott, hogy sokat jártam a Nemzeti Színházba, melyet négy év előtti diákkoromból a személyzettel együtt már igen jól ismertem.

Mint diák ott voltam 1844-ben a tüneményes sikerű első magyar népszínmű: „A szökött katona“ bemutató előadásán. Gergelyt Lendvay Márton, az ezredesnét Laborfalvy Róza játszta. Szigligetinek ez az úttörő darabja, mely a mai napig megőrizte vonzóerejét, a színmű-pályázaton tudvalevőleg elbukott egy „Rózsa“ című pályanyertes darabbal szemben, a melynek már csupán ez a körülmény őrzi emlékét.

Ugyancsak 1844-ben jelenvoltam a „Hunyadi László“ dalmű első előadásán. A zenekart Erkel Ferencz dirigálta, Erzsébetet Schodelné énekelte. Az előadás folyamán felköltötte figyelmemet az a valóságos elragadtatás, melylyel a jobboldali proszczenium-páholyban ülő Petrichevich-Horváth Lázár, a „Honderü“ ismert nevű szerkesztője, tapsolta s éljenezte az opera egyes énekszámait. Horváth különben a fényes siker hatása alatt azt tervezte, hogy Párisba viszi Erkel dalművét, a mely terv azonban nem valósult meg.

Kedves epizód tanúja voltam 1843-ban a nemzeti színházban. „Az ördög naplójá“-t adták, melynek főszerepét: Robin de Bois-t az idősebb Lendvay Márton játszta, remekül. A második felvonás után roppant tapssal többször kihívták a művészt. Miután ismételt megjelenése után a függönyt lebocsátották és a nézőtérén csönd lett, a földszinten valaki hangosan monologizálni kezd és hallom, hogy egész grandezzával így szól:

— Ha nem volnék nemes ember, mindjárt színész lennék!

Odanézek, hát látom, hogy egy faun-arcú magas, fekete fiatal ember, vállravezett köpenyeggel föláll, megfordul és kimegy a nézőtérrel.

A közönség, a mely hallotta a megjegyzést, kíváncsi volt, hogy ki ez a büszke hidalgó, de akkor nem tudhatták meg. Én azonban csakhamar megtudtam, hogy Bernát Gazsi volt, a későbbi híres humorista író. Ez volt Bernát Gazsi első nyilvános föllépése Pesten. Utóbb, a hatvanas években, jó barátságba jutottam vele és nem egyszer kért, hogy beszéljem el, hogyan debütált a pesti színházban.

Egressy Gábort, Szentpéteryt, Udvarhelyit, a két Lendvayt, Laborfalvy Rózát (a későbbi Jókainét), a többi nevezetes drámai művészeket és az egykorú jelesebb énekeseket, énekesnőket sokszor láttam játszani s legtöbbször személyes ismeretségben is voltam. Az énekesek közül Füredinek nemcsak énekhangja, de beszédhangja is csodaszép volt. Egyszer Bécsben meghallgattam egy operaelőadást. Előadás után a ruhatárhoz menvén, a tolongásban megpillantom magam előtt Füredit és több ember fején keresztül megszólítom. Ő hátrafordul és néhány hangos szóval üdvözl. De ez a pár szó is elég volt, hogy fölkelte a ruhájáért tolongó közönség figyelmét. „Wer ist das, wer ist das?“ faggattak a körülöttem levők s kértek, hogy szóljak még hozzá, hadd hallják megint ezt az aranycsengésű, édes, meleg hangot. Kénytelen voltam a kérésnek eleget tenni és fölöltőjükkel már nem törődő, hanem Füredi beszédhangjában gyönyörködő emberektől körülvéve beszélgettem pár perczig a tömegben a rendkívül szimpatikus, kiváló magyar művészszel.

1848-diki pesti időzésem alatt szemtanúja voltam annak az ismert katasztrófának, mely a lánczhid építésének befejezésekor történt és a hid megnyitását hosszabb időre késleltette.

A hid czölöpeire tizenegy láncz már fel volt húzva és egy késő délutánon a tizenkettődiknek felhúzása folyt a Duna közepén erre a célra felállított hajóhídról. A láncz majdnem fölért már a nagy tömzsig, melybe elhelyezendő volt, midőn rémülettel látta a lennebb levő rendes hajóhídon és a két parton összegyűlt közönség, hogy az óriási láncz előbb lassan lefelé süllyed és azután egyszerre odaomlik az alattalevő ideiglenes hajóhídra, ezt nyomban felborítva és szétrombolva. A csigában eltört egy lánczszem és ez okozta a katasztrófát. A láncz egyik vége ott maradt az oszlopon, de leszakadt vége iszonyú robajjal a Duna medrébe temetkezett.

Az ideiglenes hid roncsait a víz odasodorta a rendes hajóhídra, melyet nyomban keresztúlszakított s az ott álló emberek nagy része a Dunába esett. Mindenfelől hajók és csónakok siettek a szerencsétlenség színhelyére; sok embert sikerült kimenteni a hullámokból, de sokan oda is veszték.

Híre, kelt, hogy maga Széchenyi István gróf is azon a hajóhídon volt, melyről a lánczot fölrakták és ő is elpusztult az ott foglalkozó munkásokkal együtt. De ez a rémhír csakhamar valótlannak bizonyult és a közönség megtudta, hogy Széchenyi a budai oldalon a második pillérnél állott, várva, hogy az összekapcsolásnál az utolsó szöget beverjék.

E katasztrófa következtében a lánchidat csak az év végén tehették járhatóvá.

*

A 48-as vívmányok (posztulátumok) törvénybe iktatása és e törvényeknek áprilisban történt szentesítése örömmel és megnyugvással töltötte el a nemzetet. De csakhamar felütötte hidra-fejét a reakció és minden hatalmában álló eszközzel elkezdte aknamunkáját — leginkább az oláhoknál és a szerbeknél — hogy leigázza a magyar nemzetet és Magyarországot Ausztria provinciájává süllyeszze.

De a nemzet pszichéjében már volt annyi fogékonyág; felismerte, hogy magyar nemzeti léte szabadságához van kötve. Ezért volt hatása azoknak a hazafi hévtől lángoló szónoklatoknak, melyekkel Kossuth Lajos a nemzetet szabadságának oltalmazására felhívta.

Ezeknek a hatása alatt nem tétováztam és elhatároztam, hogy beállok a szabadságharcsi magyar hadseregbe. Ekkor jött gróf Mikes Kelemen és gróf Bethlen Gergely nyomtatott felhívása, tudatva, hogy a Kolozsvárt felállítandó ugynevezett Kossuth-huszárezred szervezésére a toborzást megindították.

Ennek az ezrednek a hivatalos neve később 15-dik Mátyás-huszárezred volt.

Elhatározásom következtében az úti-tervvel foglalkoztam, hogy mielőbb hazatérjek. De volt egy akadály: a pecunia fogyatékosága, minthogy nem mertem princípálisomhoz folyamodni. Az akadályt azonban zseniálisan elhárítottam azzal, hogy csak Gyöngyösig fizettem ki a gyorskocsit, azzal a szándékkal, hogy onnan Heves községig pályázom. Ugyanis a hevesi gr. Haller-birtokban, melyben anyám is részes volt, egy öreg ügyvéd, Ternyey gazdálkodott. Onnan, tudtam jól, hogy tovább jutok,

Gyöngyösön délben leszállva a gyorskocsiról, öltözetem mutatta, hogy micsoda ifjú vagyok. Tudniillik a fejemen volt egy szürke czilinder, melléje tűzve egy trikolor-toll; a hátamon felleg-hajtó köpenyeg, akkori divat szerint; kezemben a jurátusi kard és a táskám, mely magában foglalta minden vagyonomat.

Pesten a „Fehér hajó“-fogadótól indultam volt útnak és ott kifizetve a gyorskocsit, még két forint maradt a zsebemben. Ezt Gyöngyösön arra használtam fel, hogy úri módon ebédeljek, ezzel is imponálva a vendéglősnek, hogy Hevesre eljuttasson. A mi különben könnyen ment, mikor Ternyey úr nevét említettem, hogy hozzámegyek.

Ebéd után a vendéglős befogatta csengő-bongó lovait egy bricskába és én maradék pénzemet borraivalóul a kocsisnak adván, nagy grandezzával felültem.

A borraivaló hatott, mert Hevesre nagyon gyorsan érkeztünk meg. A Haller-udvarba behajtván, a tornáczon az öreg Ternyeyt pillantottam meg.

Köszöntve őt, a ki nem ismert reám, első szavam az volt, diákul:

— Fizesse ki a fuvarost, mert nincs egy krajczárom se.

Ezután emlékeztettem arra, hogy ki vagyok, mert négy éve eltelt, hogy nem látott.

A fogadtatás igen szivélyes volt, már azért is, hogy Pestről jöttem, a mi akkor nagy dolog volt, a napihírek okán.

Letelepelve, első kérdése az volt:

— Hogy áll a világ Pesten?

Íjúi hévvel, de nem tódítva, beszéltem el az eseményeket és impresszióimat.

Késő estig tartottam szóval és újsággal, meghálálva a jó vacsorát, melyet egy figyelmes gazdasszony adott. Megkértem Terneyt, hogy küldjön el másnap reggel, szilágymegyei Nagyfaluba, Bánffy Albert sógoromhoz. De bizony, nem igen akarták elengedni a pesti vendéget. Alig tudtam másnap ebéd után szabadulni.

Búcsúzáskor Terney átadott nekem egy, az erdélyi gubernium által hitelesített plenipotenciát, mely őt a Hallerek részéről felhatalmazta a hevesi birtokok kezelésére. Azért adta át, mert erre többé szüksége nem volt. Ennek az okmányoknak később jó hasznát vettem.

Végre eléállott a fuvaros, egy nagy szekérrel, mely tele volt rakva akkor éró hevesi görög dinnyével és ennek a tetejébe kényelmes ülés csinálva. Festőileg nézhettem ki rajta, trikolor-tollas czilinderkalappal.

Meleg búcsut mondva elindultam. Estére Tiszafüredre értem, a hol meg is szálltam éjjelre. Itt keltem át a Tiszán.

Füredről korán reggel útra kelve, a híres Hortobágyra érkeztem. Az idő melegedvén — július hónap volt — délibábokban gyönyörködtem. Délelőtt elértük a sokat emlegetett hortobágyi csárdát, mely a Hortobágy folyón átvezető híd mellett van. A híd alatt víz nem volt.

Az állásba behajtatván, a csárda felé mentem, komondoroktól kísérve, melyeket czivilizált kinézésem visszatartott a támadástól.

A tornáczon megláttam a híres hortobágyi fogadóst, a ki ott ült pipázva és akinek alakját Kúthy Lajos a *Pesti Rejtelmekben* megörökítette.

A fogadosnak czivilizált kinézésem nem imponált, mert nem tartotta érdekesnek fölkelni és előmbe jönni.

Hozzámenve köszöntöttem és miután nagyon meleg volt, a borában pedig, mint itálban, nem bíztam, egy pohár tejet kértem, hozzátéve: ha van.

Kicsinylőleg reám néz és így felel.

— Vagy tizenkét tehenet fejetek.

Most ő szólít meg és kérdi, hogy honnan jövök?

Mikor azt feleltem, hogy Pestről, parancsolólag kiáltotta,

— Hozzanak tejet!

Felugrott és mindjárt a világ állását tudakolta.

Pesti újságaimat személyéhez mérten és csak a nekivalókat adtam elő.

Leültetett, terített asztalkát tétetett előmbe, puha kenyérrel és friss tejjel — és úgy hallgatta, a mit mesélek.

Hiába, a pesti újságnak, — annak itt is meg volt a hatása. Egyszer sűrű porfelhőt látok közeledni.

— Mi jön ott? kérdem.

— A ménesem. Lovat válogatok ki belőle, mert most Debreczenben a katonaságnál jól fizetik.

A csikósok a ménest az állás mellett levő karámba hajtották be. Aztán pányvával kifogták a kiszemelt lovat. Ez azonban nem volt újság előttem, mivel nálunk is így volt szokásban. Hanem a mit azután láttam, azt megbámultam.

A pányvára fogott lovat leteperték, mire aztán az egyik csikós keresztbe állott a földön heverő állat fölé és karikás ostorát meghogtatva, kiáltotta:

— Eresszék!

Ebben a pillanatban a lovat a nyűgeitől megszabadították s az állat felugrott, hátán a csikóssal.

A csikós nagyokat ütött rá, a ló felágaskodott, a karám kerítésén keresztülugrott és vitte a pusztának a csikósi, a ki folytonosan csépelte. Nyomában csak a por látszott.

Kevés idő telt el és egyszer látom, hogy jön vissza a csikós s a ló ámolyogva hozza a fékezőjét. A fogadós hozzám fordul s mondja:

— Meg van már szelidülve.

A hortobágyi csárdából Debreczennek tartottam. Odaérkezve, a kofák meglátták, hogy görögdinnye van a szekeren és rám támadtak, hogy adjam el nekik. Annyira ostromoltak, hogy alig tudtam dinnyéimet megmenteni és a „Fehér ló” vendéglőbe behajtatni.

Debreczen városát később, más alkalmakkal tanultam ismerni, különösen akkor, mikor ott országos dalverseny volt és a Kolozsvári Dalkör kivánságára, mint tiszteletbeli elnökük, Debreczenbe kísértem a dalárdát.

A debreczeni dalárda hálás volt Kolozsvár város iránt, mert az itteni versenyen előkelő díjat nyert és ezt az én kezemből kapta, mint a verseny elnökétől.

Az említett dalverseny alkalmából Debreczenben szives és fényes fogadtatásban részesültünk, nemcsak a közönség, de a hatóság részéről is.

Egyes polgárokhoz szállásolták el a Dalkör tagjait. Engem dr. Finály Henrikkel, a Kolozsvári Dalkör titkárával, egy tehetősczivishez szállásoltak, ahol magyar vendégszeretettel fogadtak.

Hogy a Kolozsvári Dalkör a város társadalmában milyen előkelő helyet foglalt el, abból látható, hogy egy egyetemi tanár volt a titkára. Jelességét a Dalkör alapítójának: Bogdán István kereskedőnek köszönhette.

Eljött a szüksége annak, hogy a titkár egy beadványt írjon

meg. Persze, írószert kértünk a házigazdánktól, de ilyesmi bizony nem volt a háznál.

— Milyen boldog ez a czivis, mondtam, hogy nincs szüksége írószerre.

A polgármester, mint honvédbajtársam is, szivességeivel tüntetett ki. Megmutatta a város nevezetességeit. Akkor lett Debreczen híres fogadója: a „Bika“ restaurálva, újból építve. Az épületet nézve, bevitt a polgármester a nagy redut-terembe, melyet akkor festettek. Széjjelnézek és kérdem:

— A teremnek csak ez az egy kijárása van-é, amelyen bejöttünk?

Körülnéz a polgármester és feleli:

— Bizony, csak ez... Hát egy idegennek kellett idejönnie, hogy ezt észrevegyük?

Meghívott a város hortobágyi birtokának megtekintésére. Elő is állott Debreczen híres ötös fogata, a nevezetes János parádés kocsisal.

Mikor beültünk, nézem, hogyan hajt? Ekkor mondta el a polgármester a következő esetet:

A honvédség föllállítása után József főherczeg, mint főparancsnok, körutat tett az országban. (Közbevetem: tudom, mert én is fogadtam Kolozsvárt.) Ajánlottam a főherczegnek a Hortobágy megnézését. Megízenem János kocsisnak, hogy a parádés szerszámot vegye elé. Mikor befog, azt kérdi:

— Kít viszek?

— József főherczeg főgenerálist.

Egész flegmával felel János.

— Vittem én már Kossuthot is!

Mikor végzett a befogással, morfondirozva előhajt a kocsis.

A lépcsőn lassan, meg-megállva s diskurálva jövünk le, ahogy szokott a főherczeg. Mikor leérünk s a kocsiába ülünk, még foly a diskurzus. János ekkor gondolja magában, mégis csak megnézem, hogy néz ki ez a főherczeg?

Hátratekint és megdöbbenve kapja vissza a fejét.

Megindulunk. A kapun kiérve, János kocsis ostort bont, olyant, amilyent tőle még nem láttam.

Megnéztük a Hortobágyot, mely nagyon érdekelte a főherczeget. Mikor visszajöttünk, kérdem Jánostól:

— Miért volt ez a nagy ostorbontás?

— Hogyne bontottam volna, mikor — makrapipa volt a szájában!

Ugyanis a főherczeg szivarszipkája makrapipa volt.

János kocsis arczképe megjelent két angol miss művésznőnek az útleírásában, melyet Magyarországról illusztrálva adtak ki. Ezekről a művésznőről és utazásukról majd később szólok.

Debreczenből megmentett görög dinnyéimmal elindultam, hogy krasznamegyei Nagyfaluba, báró Bánffy Albert sógoromhoz érjek.

Nagy csendesen el is érkeztem Széplakig, Krasznamegye végső községeig. De ott meg kellett hálnom, mert az idő nagyon előrehaladt.

A fogadó csak olyan falusi korcsma volt, tehát vendégszobával nem szolgálhattak.

Vacsorát rendeltem és mialatt azt a korcsmárosné elkészítette, legyeskedtem körülötte, a mit a korcsmáros nem jó szemmel nézett.

Vacsora után éjjeli nyugalomra a szekérállásba mentem, ahol a fuvaros dinnyéim mellett szénából jó puha ágyat vetett.

Táskámat a fejem alá tettem, a jurátus kardomat magam mellé. A csillagokra bámulva, rusztikus ágyamon hamar álomba merültem.

Egyszer arra ébredék, hogy egy törött falusi lámpával arczomba világítanak. Nézem, hogy mi az, hát látom, hogy vasvillás embe-
rekkel gyökök körülvéve.

Indulatosan felkiáltok:

— Mit akarnak?

A vezető kérdi:

— Van-é igazsága?

A kérdés meglepett, de eszembe jutott a Ternyey bácsi plenipotenciája. Elévettem a táskámat, kikotorásztam a plenipoten-
cziát és ezt kibontva, odanyújtom a vezérnek.

Meglátja a nagy guberniális pecsétet és azt mondja:

— Ez már igazság!

Visszavéve az igazságomat, kérdem:

— Hát éjnek idején becsületes embert miért bántanak?

Azt válaszolja a vezér, a ki a kisbíró volt, hogy a korcsmáros jött a faluházához, jelentve, hogy egy tekergő ifjú van az állásban. Nagyon gyanus személy, jó lesz, ha elfogják és reggelig a községházánál tartják. Akkor majd a jegyző megvizsgálja, hogy mi járatban van?

— Rendeletünk van, mondja a kisbíró, hogy ebben a zavaros időben tartsuk szemmel a kőborlókat. Az úrnak igazsága lévén, bocsánatot kérek, hogy háborgattuk.

És a széplaki hermandad törött lámpásával eliavozott.

Ez az éjjeli intermezzo a korcsmáros othellói velleitásaiból származott. Szeretett volna engem éjszakára eltávolítani.

Virradatkor befogatok és felköltöm a korcsmárost, jöjjön, hogy fizessen és nyissa ki a kaput.

Az éjszakai intermezzót nem említve, a dinnyéim tetejére kapaszkodva, mikor a korcsmáros kinyitotta a kaput, mondom a kocsisnak, hogy hajtson.

Ekkor odakiáltom a korcsmárosnak:

— Megyek Nagyfaluba, Bánffy Albert sógoromhoz, ő majd megadatja magának, hogy az éjszaka meg akart csúfolni.

A korcsmáros ijedten szalad a kocsis után, folytonosan engedelmet kérve és rimánkodva, hogy ne szóljak br. Bánffy Albertnek. Hiszen nem tudta, hogy ki vagyok.

A kocsis mind jobban hajtott, a korcsmáros mind jobban futott, folytonosan kérve bocsánatomat, amíg intettem neki, hogy elég volt.

Nem álltam boszút rajta. A plenipotencia megmentett.

*

Nagyfaluban nem sokáig időztem sógoromnál, hanem — dinnyéimből nekik is juttatván — elindultam haza, Kolozsvárra.

Itt első dolgom volt szüleimnek bejelenteni szándékomat és engedélyüket kérni, hogy az alakítandó honvéd-huszárezredbe beállhassak.

Ezt szívesen megadták, a haza szabadságának védelméről lévén szó — és különben is családi erény lévén a hazafiság kultiválása.

Az Esterházy családnak sok fia küzdött és veszett el a hazáért. Nyitra megyei Vezekénynél áll egy emlék, mely ezt szintén dokumentálja és melyen négy Esterházy neve van megörökítve, kik a törökök ellen ott vívott csatában estek el. Rákóczi seregében négy Esterházy viselt generális rangot. Az utolsó közülök, aki Kassát csak hosszú védelem után adta át: János volt, a mi egyenes őstünk.

Az engedélyt megkapván, először is utánajártam, hogy hol történik a verbuválás. Az alakítandó honvéd-huszárezred szervezői gr. Mikes Kelemen ezredes és gr. Bethlen Gergely kapitány voltak; mint kormánybiztos Berzenczey László szerepelt.

A kommandó az ugynevezett czukorgyárban székelt, mely most javító-intézet. Megjegyzendő, hogy ez a ház ugyan czukorgyárnak épült volt, de ilyen célra sohasem szolgált.

Fölkeresve a kommandót, ott találtam az avató bizottságot is. Jelentkeztem, örömmel fogadtak. Anélkül, hogy megvizsgáltak volna, képesnek ítélték és bevettek. Önkéntes voltam, saját költségemen beszerzett lóval s felszereléssel és esküt tettem az alkotmányra. Szolgálati idő: ameddig a háború tart. Ezek voltak a föltételek.

Besoroztatván, elkezdődött a gyakorlat. Csak egy őrmester volt köztünk, a ki szolgált huszár volt és ennél fogva nagy tekintélyben állott előttünk. Közel a kaszárnyához, egy külsőmagyar-utczai polgárembernél szállásoltak el, pajtásonnal, br. Jósika Gézával (Jósika Miklós fiával) együtt.

A lovas csapat megalakítása érdekében a vezetőség nem mulasztotta el a hadkiegészítés akkori szokásos módjának, a verbunknak felhasználását sem. Ezen mi, fiatalok, kapva-kaptunk, hogy Kolozsvár utczáin mint verbunkosok végigtánczoljunk.

A kolozsvári cigánybandák egyikét, a nemrég elhunyt Pongrácz Lajos szintén Lajos nevű atyjáét, kiczitáltuk a kaszárnyába, hogy onnan keljünk verbunkos útunkra.

Férfias, szilaj kedvvel indultunk neki, a harsogó zene mellett, mert — mint már említettem — akkor trombitát is fújtak a cigánybandákban.

A verbunkos nóták, melyeket abban az időben énekeltek, dallamos magyar táncznóták voltak melyeket még az ötvenes-hatvanas években is kultiváltak; de most már alig hallok egyet-egyét közülök. Blaha Lujza hozot egyet divatba, — a „Ritka búza“ kezdetűt.

A verbunkos menet mindjárt a külvárosban szenzációt keltett. Bámulására kigyűltek a czopfos fiatal leányok, akikhez az oktató őrmesterünkől tanult verbunkos dalokat intéztük.

Emlékszem, hogy ezek egyike így hangzott:

Ide nézz, ne oda,
Itt az Isten anygala!

A belvárosba érvén, civilizált dalokat énekelünk, mert itt az ablakokból már kisasszonyok bámultak reánk.

Végigtánczolva a piacot, hazatértünk, nem kis eredménnyel, mert a verbunk igen jó mód volt a fiatalságot fölbuzdítani és alkalmat nyújtani, hogy könnyen beállhasson a magyar hadseregbe.

Az alku megkötése parolából és süvegcsereből állott, mely utóbbi a kaszárnyáig tartott.

Az ezred szervezése gyorsan ment, mivel vidékről is sokan jelentkeztek, lovastól, fegyverestől.

Folyt a tanítás, míg elkövetkezett az első harczi expedíció.

Közben haladt az oláh lázadás előkészítése a hirhedt (mint emlékirataiban gr. Teleki Sándor ezredes nevezi: „komisz“) Urbán naszódi ezredes vezetése alatt s mahinációival.

Az első dolog volt, hogy légióba osztották az oláh falvakat, mindenik élére tribunt állítván.

A hatóságnak jelentették, hogy a Mezőségen — közel Kolozsvárhoz — is megindult a szervezés és két tribun: Baternay és Simon nevű, Báréban tartózkodik.

Az elfogatási parancs ki lett adva s végrehajtásával Biró Pál szolgabíró bízta meg, segítségül melléje rendelvén bizonyos számú gyalogságon kívül, két szakasz huszárt, gr. Bethlen Gergely kapitány vezetése alatt.

Délután 5 órára rendeltek ki minket, huszárokat, a nagy kaszárnyához. Már volt bennünk annyi katonai fegyelem, hogy nem kérdeztük: miért és hová?

Csúnya, esős, sötét időben indultunk útnak.

Elől egy szakasz huszár, utána szekeren a szolgabíró s még néhány szekeren honvédgyalogság; utóvédnek a második szakasz.

Igy mentünk egész éjjel, olyan esőben és sötétben, hogy az előttünk haladó ló farát nem láttuk. Ha nem lett volna egy jó kalauzunk (örmény fogadós a vidékről), ki elől menve, az út mutatta, bizony eltévedtünk volna.

Virradatkor egy völgykatlanhoz értünk, melynek fenekén Bára feküdt.

Bethlen Gergely gyorsan kétfelől a hegyoldalokon körülvette a falút, hogy senkise menekülhessen. A szekerek egy kúria elé hajtottak és a szolgabíró honvédeivel gyorsan leszállván, bement a házba, hol a két tribunt még ágyban találta és elfogta.

Megindultunk velük visszafelé, de a szomszéd községekben már megtörtént a harangok félrevereése. Az oláhok (a fiatalját akkor *vankuj*-nak hívtuk) a hegyormokon mindenütt gyülekeztek. Az ormokon s az úton követtek minket majdnem Apahidáig. Mikor nagyon ordítottak s mintegy támadni készültek, akkor egy-egy szakaszunk megfordult és feléjük vágtatott. Erre persze nagy visszafordulás volt.

Kolozsvárra érkezve, a külvárosban gyorsan híre terjedt, hogy két tribunt fogtunk el és itt hozzuk.

Ordítózva kiáltották:

— Agyon kell ütni!

Kisértek minket a belsőfarkas-utczai megyeházáig. Alig tudtuk kardlapozással megmenteni a két tribunt a nép dühétől. Kardlapozva a támadókat, bekisértük a foglyokat a megyeházra, melynek kapuját nyomban bezárták.

Statárium volt kihirdetve és rögtönítélő bíróság működött. Ezért a két foglyot az akkori törvények szerint fedél alá vinni és így börtönbe csukni nem lehetett, mert ha ez megtörténik, akkor rendes bíróság elé kellett volna állítani a vádlottakat.

Tehát a megyeház udvarán helyezték el meglánczolva a két tribunt.

A rögtönítélő bizottság összeült. A statárium lázítás és lázadás ellen lévén kihirdetve, a két delikvensnél lefoglalt iratok elég bizonyítékot szolgáltatottak arra, hogy ez a bűn terheli őket, mert az oláh fölkelés előkészítésére légiók alakítását tervezték. El is lettek itélve, kötél általi halálra.

Reggel kaptuk a parancsot, kirukkolni és a vesztőhelyre kísérni az elítélteket.

Szomorú menet volt, A hostátiak átkozódásától kísérve, kiértünk a vesztőhelyre, mely Szamosfalván túl volt, az országúttól jobbra, ahol már készen állottak a bitófák.

Mi, huszárok, karrét alkotunk körülöttük, amelybe a delikvenseket szekerek behozták. Egy cigányhóhér — nagyon is hóhéros kinézésű — fogadta őket segédjeivel.

Elsőnek, úgy tetszik, Simont végezték ki, nem éppen épületes módon, mert mi irtózva néztük a juszifikációt. Másodiknak Baternayval, már gyakorlottabb módon végzett a hóhér.

A szegény ördögök, az akkori akasztási divat szerint, napokig függtek a bitófán.

Hogy már októberben felütötte fejét a lázadás, még pedig első sorban a Besztercze vidékén lakó nemesség elpusztítására, — bizonyítja a következő epizód, mely abból az időből való és nőm: gróf Bethlen Paulina elmondása után közlöm.⁵

Én az anyámmal — így szól a grófné elbeszélése — 1848 október 18 án éjjel menekültem Szent-Jakabról, ahol mostoha atyámnak, Kendeffy Lajosnak birtoka volt.

Hetekkel azelőtt folyt már a beszéd, hogy egy gránicerőbester (*Urbán* nevezetű) magához hivatja a falvakból az oláh földmiveseket, hogy megeskettesse őket a királyhoz való hűségre. Urbán azonban nem ezt tette, hanem a magyarok elpusztítására izgatta a népet. Minthogy ennek is híre kelt, sokan a magyar földbirtokosok közül beköltöztek a közelfekvő városokba.

Anyámmal és mostohaatyámmal a fennebb említett napon — egy vasárnapon — a Szent-Jakabtól félórányira fekvő Kerlésen (a Vörösmarty által megénekelt *Cserhalmon*) voltunk látogatóban, nagyatyámnál, gróf Bethlen Lajosnál, a ki szép olasz stílusban épült villában lakott, nagy kertész és minden művészetet pártoló ember volt. A kerlési kertet valódi paradicsommá alakította át. A kertbe bevezette a Sajó folyót; volt ott szökökút, kis szigetek, melyeket gyönyörű mitológiai szobrok díszítettek. Egyik szigeten Diána márványból vésett szobra. Ott volt továbbá a sziklába vágott nagy kripta, a három Párka márványszobrával. A szikla síma falán számos bevéselt név, a híres kerlési kert látogatóinak neve.

Minden vasárnap át szoktunk rándulni Kerlésre, azért voltunk ott ama végzetes napon is. Enyéim a fenyegető veszedelemről beszéltek és elhatározták, hogy már most mi is csomagolni fogunk és városba költözünk.

Hanem ez a terv, fájdalom, meglehetősen későn fogamzott meg szüleim agyában.

Este szép holdvilágnál tértünk haza Szent-Jakabra, de már izgatottan. Izgalmunkat tetézte az, hogy az országúton — holott, mint említettem, csak félórányira laktunk Kerléstől — oláh és szász földmivesekből álló több rendbeli csapattal találkoztunk, a kik megállítván kocsinkat, kérdezték, hogy honnan jövünk?

Mostohaatyám, megőrizvén nyugalma, az ilyen kérdésekre következetesen ezt felelte:

— Gye la Urbán! (Urbántól jövünk.)

A kérdezősködők ezzel megelégedve, tovább engedték kocsinkat.

⁵ Az itt következő részletet gr. Esterházy Kálmánné öngyméltóságának egy 1911-ben írott följegyzéséből másoltam, kiegészítvén az epizód elbeszélését néhány adattal, melyeket a kegyelmes asszony — ennek az emlékiratnak tollbamondása idején — élőszóval volt szives elmondani. Még csak annyit kell itt megjegyezni, hogy gr. Esterházy Kálmánné gr. Bethlen Pálnak első nejétől, gr. Bethlen Máriától született leánya. Anyja utóbb Kendeffy Lajoshoz ment férjhez.

Hazaérkezve csodálkoztunk, hogy sem otthon maradt tanítóm, sem a férficselédek közül senkisésem jön előnkbe. Csak egy kis szobaleány nyitott ajtót, mondván, hogy már délután óta nincsen senki a háznál.

Vasárnap lévén, mi csak arra gondoltunk, hogy a tanító látogatóban van, a cselédek pedig mulatnak valahol. (A nevelőnőm, szerencséjére, több hónapi szabadságra ment.)

Alig értünk haza, a kis verandáról egyszer csak látjuk, hogy a falu népe beözönlik udvarunkra.

Mostohaatyám fegyvert ragad és reánk kiált:

— Meneküljetek . . . itt a parasztnép!

Ekkor tudtuk meg, hogy a tanítót és férficselédeket már elfogták és az iskola egyik szobájában elzárva tartják.

A tömegből rászólnak mostohaatyámra, hogy adja meg magát és ne löjjön — mire ő csak a levegőbe lött.

Anyám engem kézen ragadva, a kerten keresztül a közeli erdőnek szaladtunk és onnan tüskön-bokron, hegyen-völgyön át háromnegyed óra alatt Lekenczére érkeztünk, ahol egy Eisel nevű ismerős cheveauxlégers-kapitány volt állomáson, a ki már régebben mondotta nekünk, ha baj van, jöjjenek hozzám!

Alig kopogtattuk meg a kapitány ablakát, már odaérkezett két nyomunkban jött oláh, biztatva minket, hogy csak térjünk vissza, mert nem lesz semmi bántódásunk.

A kapitány ajtót nyitva nekünk, összeszidta és elkergette az oláhokat, minket pedig bekísért szobájába. Engem rögtön lefektettek. Csupa sár volt a ruhám, a hajam is tele bojtortjással, gazzal, mivel futásközben nehányszor elestem a sikos talajon. . . . Rémitő éjszaka volt!

Nem tudtuk, hogy látjuk-e még valaha és életben mostohaatyámat!

A jó kapitány nyomban lóra ültetett tizenkét svalizsért és átküldte őket Szent-Jakabra, mostohaatyám kiszabadítására.

Az ottani nép, megpillantva a katonákat, rögtön szabadonbocsátotta az összes elfogottakat. Mostohaatyám a katonák fedezete alatt fölment udvarunkba, magához vette pénzét, befogatott és a tanítóval együtt Lekenczére jött.

Nagy szerencse volt, hogy a föllázított nép akkor még nem tudott Urbán szigorú parancsáról, mely szerint a népre — akármit csinál — löni nem szabad.

Lekenczén egész éjjelen keresztül nagy volt a sürgés-forgás, mert folytonosan gyűltek oda más falvakból is az emberek. A kapitány ablakai alatt mindegyre kiabálták „Ausliefern die Magyaren!” — s más efféléket.

— Minél előbb el kell menniök innen! mondotta a kapitány, aki maga is meg volt ijedve. Két falu lakossága már itt van és csakhamar nagyobb tömeg is gyűlhet össze. Tehát tovább kell menekülniök Fűzes, Szamosújvár felé. Én majd elkísértetem.

Másnap este tíz órakor előállott egy parasztszekér, melyen

én és anyám bekötött fejjel, mostohaatyám és a tanító katonaköpenyegben foglaltunk helyet. Őt svalizsér kísérte e szekerekkel. Több oláh községen haladtunk keresztül, mindeniknél őrüzek égtek és mindenütt megállított a lázadók őrsege, azzal a kérdéssel, hogy: honnan jövünk, hova megyünk? A válasz vagy az volt, hogy Urbántól jövünk, vagy az, hogy hozzámegyünk. És ez elég volt ahhoz, hogy bántatlanul tovább bocsássanak.

Reggel felé megérkeztünk Füzesre, mely már magyar község. Innen a katonák visszatértek Lekenczére és mi délelőtt 10 óra tájt további feltartóztatás nélkül eljutottunk Szamosújvárra, ahol mintegy ötven fogatból álló szekértáborral találunk, mind tele menekülőkkel, magyar úri családokkal. Ezekkel együtt vonultunk be Kolozsvárra. Itt a város végén az önkéntesek csapata várt minket.

Kolozsvárhoz közeledve, a Gondviselés különös kegyelméből elkerültünk egy nagy veszedelmet. Ugyanis Zsuk és Apahida között éppen félórával előbb ment keresztül útunkon Moga bandája, mielőtt mi odaértünk volna.

Kolozsvárt hallottuk, hogy szegény nagyatyámat, Bethlen Lajost, félhalva húrczolták Kerlésről Szászrégenbe, Urbánhoz. Húsz sebtől vérzett! Kerlésen több falu népe verődvén össze, az ottani lakosok már nem tudták megvédeni kegyes öreg földesurokat, jóltevőjüket!

Nagyapám erős szervezete kibírta a súlyos szenvedéseket, pár hónap múlva felgyógyult és nemzetőrnek is beállott. Az akkori borzasztó események után még huszonegy évig élt.

A szép Kerlést azonban rejtett pusztulás érte. Igazi vandálizmussal tettek ott tönkre mindent, a mi csak szétrombolható volt.

Nagyatyámnak egy nemes cselekedetét kell még fölemlítenem.

Midőn a magyar hadsereg bevonult Beszterczére — ahol nagyatyám még ágybanfekvő beteg volt — rokonunk, Bethlen Gergely ki akart küldeni Kerlésre egy század huszárt, Esterházy Kálmán hadnagy (későbbi férjem) parancsnoksága alatt, hogy felgyűjtsák a falut, megtorlásául a büntettnék, hogy ennyire megkínózták jóltevőjüket, a ki egyéb töméntelen jótéteményen kívül csak kevéssel azelőtt saját költségén építtetett a saját kertjében luteránus templomot a kerlési százak számára.

A nemeslelkű öreg úr, értesülvén Bethlen Gergely szándékáról, rögtön odaient hozzá, hogy ő a leghatározottabban tiltakozik a büntetés végrehajtása ellen. És ezzel az erélyes közbelépésével meg is mentette a falut az elpusztítástól.

Nátunk, Szent-Jakabon is mindent feldúltak, felprédáltak a lázadók. Csak hónapok múltán tudtunk visszaszerezni egy-egy elrabolt tárgyat, melynek vagy rejtekhelyére akadtunk rá, vagy pénzen vásároltunk vissza.⁶

⁶ Itt véget ér a kegyelmes asszony elbeszélése és megint Esterházy Kálmán gróf veszi át a szót.

Elkövetkezett számunkra a második hadi expedíció.

Kapitányunk, Bethlen Gergely, a tanultabb legénységből összeállított egy félszázadot s elindultunk Torda felé. Velünk jött a 11-ik zászlóalj egy osztaga. Tordán megháltunk s másnap Kocsárdra mentünk. Mi — a legénység — ott tudtuk meg, hogy a Maroson túl, Nagylak mögött, egy oláh táborat kell szétvernünk.

Erre a dispoziciók meg lettek téve. A gyalogság, a középén, kompokon volt áthajózandó; mi — kolozsvári huszárok — *hatvanan* a jobbszárnyat képeztük, a balszárny egy szakasz székeley huszárból állott, Csulak hadnagy kommandója alatt.

Az elrendezés után kapitányunk nekivágott a Marosnak és átvitt minket. A túlsó partra érve, rögtön fel a hegyre indultunk. Elővédben ment az őrmesterünk, illő kísérettel.

Mikor az őrmester a hegy ormára ért és ott bozótos erdőt talált, visszafordult s jelentette a kapitánynak:

— Ilyen helyen lovasság nem jár.

Bethlen Gergely erre elkaromkodja magát és az őrmestert hátrakergeti:

— Majd holnap főbelövetem!

Aztán reám kiált:

— Esterházy, vezesd az avantgárdot!

Én legényeimmel felugratok az oromra és onnan a fákon keresztül látom, hogy a völgyben az oláh tábor már csatarendbe sorakozik, velünk harcra szállani.

Jelentem a kapitánynak, hogy mit láttam.

Fellovagol és szemügyre veszi az ellenség csatarendjét.

Megindulunk. Az erdőből kiérve, a lejtőn már tisztásra jövünk.

Ott Bethlen Gergely egy sorba állítja hatvan huszárját, megfúvatja attakra a trombitát és ezzel veszettül nekirohanunk az odalenn levő tábor centrumának, vágva-szúrva, a ki kardunk elé került. Rövid idő alatt szétvertük az egész táborat. Menekültek, amerre csak lehetett.

A mintegy négyezer főnyi oláh táborat szétvervén, az egyes menekülő csoportokat üldözőbe vettük. Egy ilyen csoporthoz érve, láttam, hogy egy fejszés fölkelő hogyan parirozza Tholdy Lajos bajtársamnak (az utolsó Tholdy grófnak) a vágását, ezzel eltörve a gróf jobbkarját. A ló is ágaskodott és a gróf megingott a nyergében. Ekkor az oláh magasra emelte fejszójét, hogy Tholdyt letüsse a lováról. Abban a pillanatban értem oda, midőn a fejsze már föl volt emelve. Jobbkezemben kétszövű pisztoly, melynek egyik csöve ki volt löve. Oly szerencsés voltam, hogy lovamat hirtelen megrántva, pisztolyomat az oláhra szegezhettem s a támadót lelőttem, mielőtt sújthatott volna, megmentve ezzel Tholdy életét.

A csata végének volt egy kedves epizódja. Látunk viaskodni egy oláhval egy huszárt, — a fiatal br. Huszár Károly önkéntes bajtársunkat. Mire odaértünk, már levágta az oláhot, lova felágaskodott, az oláhra esett s ő maga lebukott a lóról. Ekkor odajön

Károly testvérbátyja: br. Huszár Sándor (a későbbi színházi intendant) és látva a történeteket, azt mondja:

— Né, Károly itt is tuletroát csinált!

Károly ugyanis kedvvel s jól játszta az akkor nagyban divatos tarokkot.

Meggyőződve, hogy bajtársunkat baj nem érte, jót neveltünk e kviprokvón.

Azt az epizódot is el kell mondanom, hogy még a roham előtt, mikor a hegytetőre értünk, Bethlen Gergely észreveszi, hogy két szekér — rajta kaputos emberekkel — vágtatva menekül a táborból. Ráparancsol Jékey Lajosra (a ki belsőszolnoki idősebb táblabíró volt s mint önkéntes fegyverestől állott be), hogy menjen a szekerek után és fogja el a rajtuk ülőket. Azt még láttuk, hogy Jékey néhány huszárral árkon-bokron keresztül lerohan a hegyről.

Mikor már vége volt a csatának és összegyülekeztünk, hogy visszatérjünk Kocsárdra, — akkor érkezett Jékey és egyszerűen ennyit jelent Bethlennek:

— A gerendi oláh pap megszűnt élni!

Később aztán kérdeztük tőle:

— Mi és hogyan volt?

Elmondotta, hogy utolérte a szekereket. Nem akartak megállni. Lekaszabolták a menekülőket, ő maga is levágta az egyiket. Azután tudta meg, hogy ez a gerendi oláh pap volt.

Napok mulva Nagyenyeden megjelenik a gyéresi járás szolgabírája és előttem jelenti Bethlen Gergelynek, hogy a nagylaki harcmezőt megtisztította, a halottakat eltemette és a sebesülteket Tordára a kórházba szállította. Köztük van a megvagdalt gerendi pap is.

Én kételkedve mondom a szolgabírónak:

— Hiszen a gerendi oláh pap megszűnt élni!

— Dehogyan szűnt!

Találva Jékey bajtársamat, újságolom neki, hogy a gerendi pap él.

— Lehetetlen! felel Jékey, teljes meggyőződéssel.

— Menj, látogasd meg a tordai kórházban. A szolgabíró mondta, hogy ott van.

Fel is kereste a szolgabírót, hogy utánajárjon a dolognak.

Öreg bajtársunktól aztán sokszor kérdeztük:

— Mi van a gerendi pappal?

A szabadságharc után Bethlenen keresztülútazva, találkoztam az öreg Jékeyvel, a kinek ott kúriája volt.

Meghallotta, hogy Bethlenben vagyok, mint özvegy gr. Bethlen Ferenczné vendége. Átjön látogatásomra, de mikor az ajtón belép, újját ajkaira teszi, a mi azt jelentette, hogy a gerendi papot ne emlegessem.

Mire a nagylaki csata végeztével visszaérkeztünk Kocsárdra,

már jó este volt. Beszállásoltuk magunkat és abban a naiv hiedelemben voltunk, hogy egy ilyen csata után vacsorával várnak minket. De bizony ennivaló nem volt, hanem annál több bor, mivel bortermő vidéken voltunk. De étel nélkül az ital nem igen csúszott. Hamar lepihentünk.

A vacsora elmaradását nagy méltatlankodással fogadtuk. Azonban ez intő példáiul szolgált, hogy máskor mi gondoskodjunk magunkról. A mit aztán nem is mulasztottunk el.

A nagylaki csata emléke, a hatvan huszár dicsérete, meg van örökítve az akkori képviselőház egyik ülésének jegyzőkönyvében. Ez a dicséret a hivatalos lapban is megjelent és onnan értesültünk, hogy érdemes munkát végeztünk; midőn a nagylaki tábornok szétvertük.

*

Kocsárdról, re bene gesta, Nagyenyedre irányítottak, mert Enyedet is egy Szentkirály mellett összegyűlt oláh tábor fenyegette. Nagyenyeden megszállva és éjjeli előrsöket állítva, a kik meglepetésszerű támadásoktól megóvtak, másnap reggel Szentkirálynak indultunk. Ott is a Maroson kellett átgázolni.

A gyalogság kompokon ment keresztül, de már nagyobb tömegben, mint a nagylaki expedíciónál.

Szentkirályon túl az oláh tábornok egyszerre támadtuk a gyalogsággal. Gyorsan végződött a szétverés, úgy, hogy korán déelőtt már ismét Nagyenyeden voltunk.

Ebédnél kapom a Ziegler trombitás által kézbesített parancsot, hogy egynehány legénynyel menjek a református templomhoz és álljak ott készen.

Ezt pontosan megtéve, vártam a templom mellett a további rendeletet.

Nemsokára jött Bethlen Gergely kapitányunk, az akkori alsó-fehérmegyei főispán és kormánybiztos, br. Kemény István társaságában. Rögtön elindulván, útközben közli velem Bethlen, hogy megyünk kikémlenni, vajjon a szétvert oláh tábor egyes részei nem gyülekeznek-e valahol a környéken?

Kemény István, a ki nagyon jól ismerte azt a vidéket, föl vitt minket egyes magaslatokra. Onnan szétnézve, nem vettünk észre semmi mozgolódást. Körülte nem volt más, mint nagy csöndesség.

Már esteledett, mikor a mély csöndben visszaindultunk. Útunkba esett a reggeli csatátér, mely tele volt szétszórtan fekvő halottakkal.

Lovaink néhol majdnem keresztülbotorkáltak a hullákon. Egy ilyen megtorpanásnál mondja nekem Bethlen Gergely:

— Na, látod, ezek itt fekszenek, elpusztítva. Én egyszer véletlenül lőttem meg egy embert és ezért furdal a lelkiismeret. Itt most ez az érzés nem bánt.

Nem kellett nekem elmondania esetét, melyet emlegetett, mert én azt ismertem.

Ugyanis a negyvenes évek elején — családi kényes viszály-

kodás következtében gr. Bethlen Gergely pisztolypárbajt vívott gr. Teleki Lajossal, a ki híres pisztolylövő volt.

A párbaj Kolozsvár közelében, egy erdőben történt.

Kimérve a terrénomot, szembeállították egymással a párbajozókat. Teleki, ahogy kezébe kapta a pisztolyt, jól célba vette Bethlent. Lőtt és meg is találta ellenfelét, kinek baltüdejét lőtte keresztül.

Bethlen balkezével sebéhez kap és lehanyatlik. Esésközben elűti pisztolyát és éppen fejbe találja Telekit, a ki holtan előrebukott.

Erre az esetre célzott Bethlen, midőn mondta, hogy véletlenül agyonlőtt egy embert és ezért furdalta a lelkiismeret . . .

Itt vége szakadt az emlékirat tollbmondásának.

Mint ahogy Jósika Miklós báró majdnem halála napjáig írta befejezetlenül reánk maradt „Emlékirat“-át, — úgy diktálta majdnem a halál küszöbéig élményeit Esterházy Kálmán gróf.

Sajnos, hogy még 1848/9-diki élményeinek elbeszélésével sem végezhetett. Ez annál sajnósbab, mert Nagyszében balsikerű első ostromáig, amelynél karját veszítette, résztvett Bem oldalán Erdély dicsőséges visszafoglalásának számos fegyvertényében. — Dolgokról, emberekről töméntelen mondanivalója volt, az erdélyi hadjáratokra vonatkozó adatok egész kincshalmazát vitte magával sírjába.

Azt, hogy Esterházy Kálmán gróf milyenek látta, milyenek érezte és értékelte szabadságharcunkat, megkapóan világítja meg előbb említett 1909-diki ünnepi beszédének néhány sora, melyeket — szintűgy végrendeletszerűen — a nemzet ifjúságához, a haza reményeihez intéz, így szólván:

„ . . . Ha édes hazánk földjének színéről mi is (a régi honvédek) eltűnünk, fejfánk on ott lesz: „*Volt — 1848-ban.*“ Ez azt jelenti hogy akik alatta porladoznak, egykor hazájuk szabadságáért, nemzetük fenmaradásáért küzdöttek; ők is, mint elődeik, az ezer éven át kialakult nemzeti lélektől megszállva, hű bajnokai voltak a hazának. Hő óhajunk, hogy ez emlékezés, mint hagyomány, szálljon nemzedékről nemzedékre és a nemzet fiai legyenek nálunknál tudásban nagyobbak, akaratban erősebbek, lelkesedésben, hazaszeretben hasonlók; készek a hazáért tenni és küzdeni hogy lehesen *szabad nemzet szabad hazában!* . . .“

Az emlékirat töredéknek maradt. Olyan töredéknek, mely egy nyolczvanhat éves életnek alig háromnegyed éve eseményeiről számol be.

Három korszaknak, a szabadságharcz, a nemzeti elnyomatás és az újjabbkori alkotmányosság korszakának politikai, közművelődési, közgazdasági s társadalmi evolúcióiban vitt Esterházy Kálmán gróf jelentékeny szerepet. Sok mindennek volt közvetlen szemtanúja vagy éppen részese, a mit kivüle csak kevesen láthattak és amiről az övéhez hasonló éles megfigyelő képességgel, szintiszta tárgyilagossággal s helyes ítélettel — még sokkal kevesebben adhattak vagy adhatnának számot.

A mit e három korszak alatt a közélet terén s magánéletében látott, tapasztalt és átélt, ez lett volna anyaga a több kötetre tervezett emlékiratnak, melyben bevezetésül, szó lett volna arról is, hogy az Esterházy-nemzetségnek az az ága, melyből ő sarjadt, miként vert gyökeret Erdélyben.

Hogy aztán mindez milyen formában, milyen világos, színes, egyenesen elbájoló előadásban került volna a közönség elé, azt sejteni lehet az alább közölt töredékből is. Csakis sejteni. Mert hiszen nem szabad elfelejteni, hogy az elevenen, kedvesen elmondott eseteknek, epizódoknak ez a sorozata voltaképp csak *első fogalmazvány* (hozzá még: egy halálosan beteg és sírja szélén álló férfiú első fogalmazványa), melyet szerzőjük még mindenestre átnézett és itt-ott esetleg átformált volna.⁷ — Milyen igazi ékessége lett volna memoár-irodalmunknak s egyszersmind milyen gazdag kortörténeti forrás ez az emlékirat, ha teljesen befejezetten s gondosan kigondozva marad hátra, Esterházy Kálmán gróf élete s pályafutása írott emlékeül! . . .

De hát efölött már hiába panaszkodunk! Az emlékiratból mindössze néhány heten belül tollbamondott töredéket hagyhatott reánk. Hanem azért életének még sok más érdekes eseményét, epizódját ismeri — többnyire az ő elbeszélése alapján — kortársainak, tisztelőinek nagy serege. Ezeknek az adatoknak összegyűjtése, megőrzése vagy közreadása nemcsak kegyeletes kötelesség, de szolgálatot teszünk ezzel a kortörténeti irodalomnak is. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület tudtommal, köszönettel fogad és megőrizz minden adatot, mely elhunyt elnökének életére, pályafutására vonatkozik.

(Kölozsvár.)

Hegyesy Vilmos.

⁷ Diktátumából Esterházy Kálmán gróf egyetlenegy mondatot sem látott kéziratban és nem is olvastatott föl jegyzeteimből semmit. Ugy maradt hátra és ugy kerül most nyilvánosságra az egész ahogy először eimondotta.

Taine műbölcsélete.

— Részlet Taine életrajzából. —

Az Angol irodalom történetének köszönhette Taine, hogy 1864 októberében kinevezték a Szépművészeti Főiskolán (École des Beaux-Arts) a Violet-le-Duc halálával megüresedett esztetikai és művészet-történeti tanszékre. Bár Párisban, a Louvre közelében, nehéz a művészetet nem szeretni, mégis egészen más azt szeretni és hozzá érteni. Taine az irodalom jelenségeivel foglalkozott addig behatóan, képzőművészeti nevelése nagyon hézagossá volt. Nyitott szemmel szemlélte a művészek alkotásait, szívesen látogatta a múzeumokat és metszetyűjteményeket, de az alkotások mögött mindig a korok, az emberek lelkét kereste. Mikor Marcelin barátsága révén néhány párisi műterembe is járatos lett, akkor is érzéketlen maradt a tisztán művészeti problémák és a művészi technika kérdései iránt. Így hát egészen külső, lelkétől idegen körülmények sodorták új helyzetébe. Az egy *De l'Intelligence*ot kivéve minden könyve ilyen „véletlen“-nek köszönheti eredetét, tehát most sem lepődött meg. Sőt ez a kinevezés „élete egyik nagy öröme“ volt, mert újra taníthatott. Jól tudta, hogy a gondolatok termelésének és világosodásának nincs nagyobb elősegítője, mint a tanítás. A hangosan kimondott gondolat új színt nyer; sokszor egészen mássá válik, mint az, amelyen néma csendben évődünk dolgozószobánk magányában. Lelkünknek hallgatóink lelkével való érintkezése, a szemek beszéde révén új, addig nem sejtett eszméink támadnak. S nem utolsó gyönyörűsége a tanításnak az sem, hogy gondolataink hatását közvetlenül láthatjuk az előttünk ülők arczán; közönségünkkel nem kell az írás leszűrődött formáin át érintkeznünk. Taine szenvedélyes és született tanító volt. Szavával meg tudta indítani a lelket s rávette, hogy újra csinálja egész nevelését, rendet és egységet teremtsen benne. Ezért húsz éven át meleg szeretettel ragaszkodott ehhez a hivatalához. Nehéz feladatokat nem rótt ez reá; mindössze telenkint kellett tizenkét nyilvános előadást tartania, ami idejét az irodalmi munkától nem vonta el. Az École nagy, Delaroche falfestményeivel díszített, előadótermében (Grand

hémicycle) rendszeren igen nagy közönség hallgatta. A hallgatóság körében a külföld is mindig képviselve volt. Egyszerű, szinte monoton előadása nem szónoki varázsszal, hanem a gondolatok súlyával és világosságával hatott. Kissé fáradt, szomorú arczára, a szemüveg mögött homályosan csillogó szemére még ma is élénken emlékeznek mindazok, kik egykor lábánál ültek.

Előadásaiban ötvenként tért vissza ismét arra a tárgyra. Lényegüket nyomtatásban is kiadta, előbb külön-külön, majd egybegyűjtve; belőlük alakult a *Philosophie de l'Art* két kötete.

I.

Mikor sorsa az esztetika problémáit elébe vetette, élet- és világnézete már teljesen kialakult. A milieu-elmélet szilárdan állott tudata előtérben, élete feladatának ennek további igazolását tekintette. Érdeklődésének iránya az ember és története; ebből nem lehetett már kilendíteni. Minden emberi alkotásban — tehát a művészetben is — történeti adalékot, *document humain*t látott s ezzel már eleve adva volt a művészettel szemben elfoglalt helyzete, az a szempont, ahonnan azt magyarázni fogja.

Meggyőződése, hogy a természet egységes; ennél fogva törvényei mindenütt egyformák. Csak meg kell figyelni a tényeket és azok maguktól rendeződnek el természetalkotta csoportokba. Az irodalom és minden művészet a társadalom kifejezése. Keresni kell tehát mögöttük a lelket, a világnézetet, mert ez minden emberi alkotás mélyén megtalálható. Eddig csak az irodalom termékeit vizsgálta így, most a művészet egyéb ágaira is kiterjeszkedik; ennyi a különbség eddigi műve és a mostani között.

Most sem a művészek fogják érdekelni, hanem a műalkotások. Ezek mutatják neki az útát a művészek és tovább a korok, fajok lelke felé.

A legelső kérdés hát, ami őt érdekli, a műalkotás természete. Meg akarja vizsgálni ezt a különös növényt, melyet nem fizikai, hanem erkölcsi talaj hajt, emberi lélek növel. Mik létrejöttének feltételei? Ez is összefügg környezetével, tehát alkalmazható rá a milieu-elmélet. Éppen ezért történeti és nem dogmatikus esztetikát akar alkotni. Hogy mi a szép — azon nem elmélkedik. Azt a történet mondja meg; ott látható, hogy mikor mi tetszett, mit mondtak szépnek. Mind szép volt, amit az egyes művészek alkottak. A mi feladatunk az, hogy megfejtsük, miért azt és miért úgy alkottak a művészek, amint a történet mutatja.

Azért legelőször is azt kérdezi, mit akar a művész, mikor alkot? A műalkotás szándékos emberi tevékenység, tehát a cél kérdése egészen jogosan föltehető.

A felelet nagyon jellemző. Taine a maga intellektualista mivolta miatt képtelen mások lelkébe belehelyezkedni. A megértés folyamata nála mindig kívülről hatol befelé és idegen lelkeket a magáéval mér. Most is ezt teszi.

A művészetnek a tudomány mellett nem jelöl ki külön helyet, hanem feladatát szintén a megismerésben látja. A művész munkáját a tudósé párjának nézi. Tudomány és művészet egyaránt a valóságot akarják megragadni; csakhogy az gondolattal fejezi ki, amit ez érzéki képbe foglal.

Szerinte a tudós is képet alkot a természetről, mikor az absztrakció fokain mind feljebb emelkedve végre egy oly egyetemes, konkrét fogalomhoz jut, mely, mint a legegyszerűbb, legáltalánosabb tény — valamennyi más tény oka lesz. Így tűnt fel előtte a természet fogalma. Gondolat és kép nála sohasem válik el. Ez a jellemvonás képesíti rá, hogy a művészetet is teljesen a tudomány analogijára fogja fel.

Hogy miért nem hal ki akkor a tudomány növekedtével a művészet, mely töredékes, félreérthető szimbolumokban dadogja azt, amit a tudomány sokkal tisztábban, érthetőbben beszél — ez a kérdés őt nem háborgatja.

Az ember élete legnagyobb szerű lehetőségének a szemlélődést vállalja, mikor érdeklődésünket a magunk és embertársaink életét meghatározó örök okok s a mindenség felett uralkodó és a legcsekélyebb részletre is bélyegüket nyomó lényeges jellemvonások kötik le. „Ennek elérésére — ugymond — két út áll nyitva. Első a tudomány, melynek segítségével a végső okokat és alaptörvényeket megoldja s azután exakt formulákban és absztrakt kimondja; második a művészet, mely által az okokat és alaptörvényeket többé nem száraz, a tömegnél használhatatlan és csupán egy-két szakember által érthető meghatározásokban, hanem a legkönnyebben felfogható, legvilágosabb módon úgy terjeszti elő, hogy azok nem csupán az elméhez, hanem az érzékekhez s még a legközőnségesebb emberek szívéhez is szólnak. Mert éppen az a művészetnek sajátos vonása, hogy egyidőben magasztos és népszerű, hogy a legnemesebbet tükrözteti vissza, és pedig nem egyeseknek, hanem mindenkinek.”¹

¹ Phil. de l'art, I. 54.

Szinte kétség támad bennünk, hogy Schellinget halljuk, nem Tainét.

Művészet és tudomány tehát egyaránt utánzás: a természet utánzása. „A művésznek a természetre kell függeszteni tekintetét, hogy azt lehetőleg híven utánozhassa“, mert „feladata a teljes és pontos utánzás“. De nem mindent kell a tárgyakon utánozni. Mindenütt vannak esetleges, lényegtelen jellemvonások, melyek a tárgyakhoz szorosan véve nem tartoznak, mert elhagyásuk miatt lényegük nem változik. Az oroszlán például „négy lábra helyezett állkapocs“. Ezt kell a művésznek is ábrázolni; a részek viszonyát, egymástól való kölcsönös függését, a viszonyok és vonatkozások összegét, vagyis logikáját kell feltárnia, tehát egy organizmust szemléltetni. A művész alkotása nem azt a szerepet tölti így be, amit a tudós fogalma?

De hisz éppen így lesz Taine felfogása szerint a művészet nem csupán a kéz, hanem az értelem műve.

A lényeges jellemvonások kiválasztása okozza, hogy a műalkotás nem lesz a valóság tükröképe. A művész ugyanis valamely eszmét rendezően a többiek fölé emelten állít elének, sőt ezt egyeduralmukodóvá teszi. Így mikor Rafael *Galateájával* a szép nőt akarta kifejezni, olyan modellt nem talált a valóságban, akin minden szépség együtt lett volna meg, ezért hét-nyolcz élő nő vonásaiból alkotta meg képét.

A művész genialitása — Taine azt hiszi — a lényeges jellemvonások meglátásában rejlik. Erre születni kell, mert ezt sem tanulmány, sem kitartás meg nem adhatja. Ha nem akar másoló vagy mesterember lenni, eredeti érzéssel kell bírnia. A művészeknek „a tárgy jellemző vonása rögtön szemükbe ötlük“ s ez a villanás erős, sajátos benyomást kelt. Más szavakkal: ha az ember tehetségekkel jön a világra, megfigyelései — vagy legalább megfigyelései bizonyos téren — finomak és gyorsak; magától élénk, biztos érzékkel veszi észre és különbözteti meg az árnyalatokat és vonatkozásokat, a hangoknak fájdalmas, vagy hősies jellegét, a büszke vagy hanyag állásokat s az egyidejű vagy egymásra következő hangok gazdagságát vagy egyszerűségét; e képesség által a dolgok bensejébe hatol s tisztább látást árul el, mint más emberek. S ezen élénk, annyira egyéni sajátosságot képező érzelem nem marad tétlenül; az egész gondolkozó és érző gépezetet mozgásba hozza ezen megrázkódtatás. Az ember önkénytelenül is kifejezi a bensejét mozgató érzelmet; teste megmozdul, tartása színpadias lesz, a tárgyat, mely őt megragadta, külsőleg is igyekszik kifejezni; a hang utánozni törekszik, a

nyelv színdús szavakat, meglepő fordulatokat, képes, művészi lendületes stílust talál; vagyis látható, hogy az eredeti érzelem hatalmas befolyása alatt a szorgalmasan működő agyvelő a tárgyat kiszélesítette, átalakította, majd, hogy megvilágítsa és megnagyobbítsa, majd, hogy elfintorítva egy oldalára állítsa.²

A művész fő jellemvonása, hogy a dolognak mintegy odaadja magát, mikor ábrázolja őket. Nemcsak a költészet, a szobrászat és a festészet utánoznak, hanem még a zene és az építészet is. E két utóbbi a hangok, illetve geometriai formák bizonyos törvényszerűségét fejezi ki.

Mivel a művészet a természet lényeges vonásainak kifejezése, világa a valóság mellett — mely esetleges vonásokkal vegyül — egy különálló új világ. A művész tehát, mikor mély logikával konstruálja, összpontosítja a lényeges jellemvonásokat: azokat uralkodókká és ezáltal föltünőbbeké, teszi, mint a hogyan a természetben látható — valóban teremt. „Ábrázolás és összpontosítás“ az a két szó, mely a művészet lényegét kifejezi. Jellemzője pedig a természettel szemben a *stílus*, mely az egységes irányba törekvés jele. Annál remekebb a mű, minél jobban sikerült benne a részek egységesítése

És itt a milieu-elméletet Taine kénytelen egy eddig ismeretlen mozzanattal: az értékeléssel kibővíteni. Igaz ugyan, hogy a tudóst egyformán *érdekelheti* a narancsfa és a dudva, az erény és a bűn. Azért mégsem lehet azt állítani, hogy ezeket egyformán *becsüli*. Tudomásul veszi, leírja őket; hiszen tények, de értékeli is. Az ember egész életében értékeli. A tudósnak sem egyformán becses minden fogalom. Az egyik termékenyebb mint a másik; nagyobb terjedelmű s a többieket mintegy magában foglalja. Tehát inkább ezek megszerzésére törekszik. A történetíró is válogat az adatok között, egyiket jellemzőbbnek tartja, mint a másikat.

S Taine a műalkotásokban is dokumentumokat lát, tehát ezek már azért sem állanak egy színvonalon. Teljesen figyelmen kívül hagyva az egyéni tetszés vagy nem tetszés kérdését, a *Divina Commediat* vagy a *Faustot* többre kell becsülnünk mint Heine vagy Musset valamelyik dalát.

Min alapszik hát az értékelés?

Láttuk, hogy a művész a valóságot nem a maga nyersségében ábrázolja, hanem változtatásokat végez rajta, a fogalmiság irányában. Mintája nem a teljes valóság, hanem egy lelkében élő eszme, egy ideál.

² Phil. de l'art, I. 44.

Hegel nyomán Taine is azt mondja, hogy a művészet az eszme, még pedig a konkrét alakban kifejezett eszme: az ideál ábrázolása. De minden művész eszménye különböző még azon egy dologról is. Új művek nem is keletkezhetnének másképpen. Egészen más a Plautus szegény fősvénye, mint a Molière-é, aki gazdag; és újra más Balzac Grandet-ja.

Melyik az értékesebb?

Mivel a műalkotás célja feltűnővé, sőt uralkodóvá tenni valamely jellemvonást, bizonyosan az ér többet, a melyekben a felhasznált jellemvonások pontosabbak és kifejezőbbek. A fogalmakban is az a becsebb, a melyik lényegesebb jegyekből alakul. S amint a fogalmaknak átfogóságuk, az igazságnak meg a bizonyosság szerint vannak fokaik, ranglétrájuk, épp úgy sorba állíthatók a műalkotások.

Taine értékelése teljesen a dokumentum-értéken alapul. A ranglétra magasabb fokán áll az a mű, amely minél nagyobb embercsoport és idő eszményét fejezi ki. A jellemvonásokat úgy helyezi egymás alá, mint a zoológia és a botanika. Az alapvető jellemvonások az elemeké és az anyagé, a külsőleges az összeállításé és az elrendezése.

Az erkölcsi ember fontos jellemvonásait s ennél fogva a művészetekét is, melyek őt tárgyul használják, a történelem van hivatva földeríteni. Az erkölcsi jellemvonások fontosságának és állandóságának megfelel az irodalmi érték foka. Egy kis románcz, bohózat, röpirat, melyet a divatos irodalom alkot, melyben tehát az ember ideig-óráig tartó tulajdonságai nyerne kifejezést, nem lehet oly értékes mint Dante *Divina Commedia*ja, mely az egész középkori s Goethe *Faust*ja, mely az újkori ember lelkét, eszményét foglalja szavakba. Aki egy kor, egy nemzet ideáljait megtudja szólaltatni, az a nagy művész.

„A művész annál nagyobb, minél mélyebben fejezi ki fajának temperamentumát.“ Így lesz nagygyá Shakespeare, Byron, Swift, Racine, Goethe és a többi. Így lesz tökéletessé a természet és a művészet összhangja, mert a remekművek jellemvonásainak értéke ugyanaz, melyet már a természetben bírtak. „A szerint, amint már magukban véve kisebb vagy nagyobb értékűek voltak, a műnek kisebb vagy nagyobb értéket kölcsönöznek. Midőn áthaladnak az író vagy művész szellemén, hogy a reális világból az ideálisba jussanak, mit sem veszítenek abból, amik: többé-kevésbé nagy erők, mint azelőtt, többé-kevésbé ellentálló, többé-kevésbé nagy és mély hatásokat tudnak kelteni.“ A remekművek rangfokozata „ismétli az ő rangfoko-

zatukat. A természet csúcsán szuverén hatalmak vannak, melyek uralkodnak a többiek felett, a művészet csúcsán a remekművek vannak, melyek felülmulják a többit: a két csúcs egyenlő magasságú, és a természet szuverén hatalmai kifejeztetnek a művészek mester-művei által.

Cuvier, Geoffroy, de Saint-Hilaire és Darwin törvényei tehát a művészet világában is érvényesek és a remekmű olyan itt, mint a törvény a természetben.

Nem volna Taine Spinoza tanítványa, ha nem volna róla meggyőződve, hogy a természeti erők harmonikus működése egyúttal erkölcsös is ne volna. Mivel pedig a művészet éppen az erők harmóniáját tünteti föl, bizonyos erkölcs is nyilvánul benne. Ezért aztán etikailag is értékelhető.

Az erényt természetesen a spinozai értelemben veszi: „minél inkább törekszik valaki a maga létének megtartására, annál erényesebb; minél jobban hat valami, annál tökéletesebb.“ Az erőnek mint a benső fenntartás eszméjének legmagasabb faja — a szeretet. E képesség egyetlen a maga nemében, mivel „szeretni annyit tesz, mint mások jólétét célul venni, alárendelni magát annak, alárendelni magát más javának, annak szentelni életét.“ Nélküle nem lehetne társadalom, mert ez teszi az embert társaslénynyé és jótékonyná azon közösségre, melyben él.

Vannak hát olyan jellemvonások, melyeknek értéke ama lény (egyén vagy társadalom) fenntartására tett szolgálataiban keresendő, amelyen feltalálható. E fokozatokat fejezi ki a jellemvonás kedvezőségének létrája. „Minden máskülömben egyenlő mű, mely kedvező jellemvonást fejez ki, magasabb annál, mely káros jellemvonással bír.“ A szeretet többet ér mint a gyűlölet, mert az épít, ez pedig ront.

Ami a léleknek a szeretet, az a testnek az egészség, mint ezt a görög ideálban látjuk. De nem a díjbirkózó egészsége, hanem az, ahol az egészséges lélek is meglátszik. A műalkotásokban megnyilatkozó ideálok viszont nemcsak jellemzik, hanem egyúttal értékelik is a kort.

A jellemvonások pontossága és kedvezősége csak a természeti erők szemléletének két szempontja. Amaz az erőknél más erőkhöz, emez az önmaguk fenntartásához való viszonyukat veszi figyelembe. „E két szempont a természet szemléletének legmagasabbja, mert szemünket majd annak lényege, majd annak iránya felé fordítja. A természet ugyanis lényegénél fogva nyers, egyenlőtlen nagyszerűségű

erők tömege, melyek konfliktusa örökös, de amelyek összegei és munkaegészei ugyanazok maradnak örökké. Irányánál fogva pedig formák sorozata, hol az összegyűjtött erő a megújulás és folytonos növekedés kiváltságával bír. A művészet pedig a tudomány társa a lét magyarázatában, de annál nagyobb, mert a világalkotó erők mozgásának irányát is jelzi, amit a tudomány csak már készen konstatál. A művészet „tárgyúl választván a természetet, kifejezi benső alapjának majd egyik alapvető részét, majd fejlődésének valamely fensőbb mozzanatát.“

Taine műbölcsélete a milieu-elméletnek nem egyszerű alkalmazása, hanem tovább fejlesztése. Legnagyobb eredetiségét mint újabb mozzanat, az értékelés tana alkotja. Azonban ez is egészen logikus része az ő bölcseletének; tévednek tehát azok, akik ezért következetlenséget emlegettek. Hiszen értékel akkor is, mikor az *Angol irodalom történetében* az angol fajt jellemző írókat válogatta ki tárgyalás végett, és akkor is, mikor Fléchier-ről hidegebben írt mint Maculay-ról. Most, mikor a művészetek egészéről szólt, értékeitelének szempontjait ki is fejtette.

És a kifejtés éppen nincs ellentétben régebbi elveivel. Hiszen még ebben is a legszigorúbban a természettudományos alapra helyezkedett s a művészetben megnyilvánuló erők értékét azoknak a természet egészében elfoglalt helyzetétől tette függővé. Ítéletei háttérében autonóm — mert egyéniségében gyökerező — etikai értékekre támaszkodik. Világnézetének alapjai itt még láthatóbbak, mint eddigi műveiben; a metafizikai háttér megvilágosodik.

Műve azonban távolról sem kielégítő. Az objektív, genetikus kritikának nagy szolgálatot tett vele, mikor a történeti értékelés elveit kifejtette; indítékot adott egy szociológiai alapon álló evolúciós esztetika felépítésére, de a szépség megismerésére és a művészi alkotó munka pszichológiájára nem segített. Az, hogy a művész alkotása is összefügg a környezetével és a művészi genie szintén természetes fejlődés eredménye, egészen semmitmondó általánosság, amit ha igazság gyanánt elfogadunk még mindig nem tudunk semmit. A művészi közösség fogalmának a köztudatba való bevitele kétségkívül érdemes tett volt, de egyúttal elhomályosította az esztetika egyik legnagyobb problémáját: a művészi egyéniség kérdését. Taine az egyént művekre, és a műveket hatásösszefüggésre bontotta fel és ezzel a művészetek történetére terelte a figyelmet.

Pedig a művészetben mégis csak leginkább az egyéniség érdekel bennünket. Nem tények kifejezését keressük itt, hanem egyetlen

emberi lélekét; s még a tárgy és az ábrázolás módja is erre van hivatva világosságot vetni. Egy érző, eleven emberi lelket keresünk a maga teljességében s Taine e lélekből csak az értelmet, a logikát látta meg. A művészet pedig nem tisztán értelmi tevékenység; ennek inkább csak a kifejezés megformálásában jut hely. „Alles Lyrische muss im Ganzen sehr vernünftig, im Einzelnen ein bischen unvernünftig sein“ mondja Goethe.

Minden műalkotásnak megvan a maga benső logikája, de ez még nem jelenti azt, hogy tisztán logikus munka eredménye. Vannak logikus képzeletű művészek, mint pl. Hervieu.³ Az ilyenek témái is logikus témák; gondolatsor vezeti őket rájuk és mindig megőrzik énjüket képzeletük alakjaival szemben. De vannak olyanok is, akiket az eleven benyomás erejével megragad egy alak (Dickens, Balzac, Flaubert) és nem hagyja őket addig nyugodni, míg azt valahogyan ki nem fejezik. Ilyenkor a művészi technika a látás, a benső elképzelés külső jelévé lesz, tehát nem hanyagolható el, mint Taine teszi.

A művészetben mindig az egyes a legelső magyarázni való. S ennek szövedéke oly finom, oly változatos, hogyha valahol igaz a „systematisch also unwahr“ mondás, annak itt nyílik a legjobb igazolása. A szisztémák beszorító hatása seholsem ilyen kirívó. Hogy ugyanaz a benyomás, az a szemléleti tárgy a művész lelkében mindig az egyéniségének megfelelő jelentést kapja, arra szép példa a költői verseny termelte *Erdei lak*. Ebben Tompa az elhagyott magányban is föltalálható életet látja meg, Petőfinek pedig a kis lak a korlátlan szabadság, Kerényinek a boldog szegénység szimbolumává lesz. S ki tudná megmondani, melyik „jellemvonás“ az igazabb, a helyesebb? „A művész szeme előtt — mondja Beöthy Zsolt — egy véletlen mozdulat, egy esetleges tekintet a léleknek olyan mélyét tárja fel, a mely más előtt zárva van, olyan titkait nyilatkoztatja meg, a melyeket más nem lát.“ Ezt Taine is hajlandó elismerni, de tisztán intellektuális megismerés értelmében. Ez az egyoldalúság sokszor fájdalmasan érint s mély érzésű művészek magyarázatában — pl. Rembrandt-nál, Taine kezében is hasznavehetetlennek bizonyul. A művész egyéniségét nem lehet külső elemek összekavarásával magyarázni. Igazat adunk hát Guyau-nak,⁴ mikor azt mondja: „Taine iskolája nem látta eléggé, hogy egy műalkotást nem igen jellemzenek azok a vonások, melyek azon kor más termékeivel közösek és az

³ V. ö. Année Psychologique, X. (1904.), Binet cikke.

⁴ L'art au point de vue sociologique, p. 47.

akkor divatos gondolatok, hanem az is és pedig különösen az, a mi a többitől megkülönbözteti; ez az iskola nem tanulmányozta eléggé a művek egyéniségét, belső elrendezésüket és külön életüket.“

II.

Érdeklődésének irányánál fogva Taine az irodalomtörténetben és a kritikában is sokkal inkább kulturtörténetíró, semmint műpszihologus vagy esztetikus. A művészi alkotás folyamata vagy a műalkotások egyéni értéke mellékes volt előtte, mert elsősorban mindig azt nézte, hogyan tudják ábrázolni az embert, akinek megismerésében soha ki nem fáradt. E szempontból nézve a dolgot, nem fogunk rajta csodálkozni, ha azt látjuk, hogy a regényt és a kritikát rokonoknak vallotta, mert mindkettő az emberi lélek igaz rajzolására törekszik. Felfogása Balzac, Stendhal és Sainte-Beuve műveiből táplálkozott, de nem állott meg náluk. A *Lundis* halhatatlan írójának kritikáját azért tartotta elégtelennek, mert nagyon individuális, az egyéneket rajzolja s meg sem próbálja őket egymáshoz közel hozni, pedig valamennyien emberek és így a rokonság köztük nyilvánvaló.

Taine elméjének iránya mindig rendszeres volt s ennek megfelelően a kritikában is a csoportosítás felé haladt. Ugy tett, mint a zoologus: az egyént besorozta abba a fajba és nembe, ahova a többiekkel közös jellemvonásainál fogva tartozott. Nem azt nézte bennük, a mi minden mástól megkülönbözteti őket, hanem ami másokkal összekapcsolja. Kritikáinak végső célja mindig egy meghatározás, egy általános jellegű fogalom, mely az egyén szemléleti, közvetlen képe helyét van hivatva az elmében betölteni. Osztályozásai persze nem a külsőn, hanem a lelki jellemvonásokon alapultak. A kritika kezében a pszichológiai klasszifikáció, melyet épp oly *sine ira et studio* igyekezik elvégezni, mintha zoologus vagy botanikus munkáját végezné.

Az emberi lélek számtalan típusban, mintegy fajban fejezhető ki. Mindegyik típus egy sajátos lelkialkatot képvisel, melyet valamely uralkodó tehetség (faculté maitresse) tart össze, mint a hogyan ezt a Taine korabeli zoologia az állati szervezetekről is tanította. E *caractère dominateur* organizálja a lény többi sajátságait. Hogy az oroszlan nagy húsevő állat, ez teste egész felépítését befolyásolja. Ugyanígy vagyunk a lelki akarral is. Nagy különbség van a között, hogy szónok-e az ember vagy tökéletes képzelete van. Ezért Tainének a legelső dolga megkeresni azt a pszichikai típust, amely alá az

előtte álló művész besorozható. Így kezdi folytonosan előrehaladó osztályozásait.

Nagy tévedés azt állítani, hogy ő az egyéniségeket semmibe sem vette. Sőt a valóságot csakis bennük látta, de megértésüket csak az általános segítségével tartotta elérhetőnek. Hiszen az egyéni arcképek rajzolása előtt maga Taine sem tért ki. Az *Essaik az Angol irodalom története*, és a *Klasszikus Filozófusok* a fényes és ragyogó arcképek egész sorát tárják elibénk. Vagy ott van Marat, Danton, Robespierre és Napoleon pszichográfiája az *Origines*ből, kellene-e náluk egyénibb alakok? Csakhogy Alexander Bernát találó megjegyzése szerint Taine-nél „az egyén mindig mint nagy egyetemes szálak szövődéke jelenik meg előttünk.” Azonban ez még éppen-séggel nem jelenti azt, amit Szigetvári Iván állít, hogy Taine az uralkodó tehetséggel akarja az egyén sokrétűségét kimeríteni. Szó sincs róla! Az uralkodó tehetség csak azt a lelki típust jelöli meg, melybe az illető egyén besorozható. Ha ezt ismerem s mellette tudom még a fajtát, a környezet állapotát és fellépte idejét, akkor jórészen előre megmondhatom pályája alakulását. Ez Taine elmélete; sem több, sem kevesebb.

Naiv gáncsoskodás hát, ha azt mondja valaki, hogy ha Titus Livius „Historien orateur”, akkor Ciceró sokkal jobb történetíró lett volna, mert ő a legjobb szónok. Ciceró korában a szónok lelki-alkotásával bíró ember bőséges babérokat arathatott a szónoki pályán, nem kellett történetíróvá lennie, míg Liviust arra kényszerítette Augustus kora. Hasonló naivság azon csodálkozni, hogy Shakespeare-nek is *tökéletes képzelete* van, meg Taylor prédikátornak is. Miért nem írt hát Taylor is drámákat? Egyszerűen azért, mert ez a típus Erzsébet korában a ráható külső okok miatt a költészetben tudott érvényesülni, míg ugyanez a típus a puritánizmus milieuban szükségképpen a prédikátorok közé sodródott. Sőt olyan korszak is elképzelhető, amikor egyáltalában nem található volt magának ez a típus kifejezést.

Persze Shakespeare, bár a tökéletes képzelettel megáldott típusba tartozott, e típus általános vázánál jóval több volt: arra Taine-t kitanítani sohasem volt szükség.

Egyetemesebb, összefoglalóbb kritikai és történeti alkotásait szintén ezek az általánosító tendenciák jellemzik.

Az *Angol irodalom története* csak a nagy alakokról szól, a kiemelkedő csúcsokról s éppen nem részletes térkép. Célja, hogy a változó egyének mögött és rajtuk keresztül bemutassa az állandó

angol fajt. Ez teszi e művet a néplélektan egyik legnagyobb alkotásává. Talán merész gondolat egy nép lelkét pusztán irodalmából megszerkeszteni, de Taine ettől szerencsére nem riadt vissza.

Hasonló természetűek műbölcséleti előadásai. Csakhogy bennük már sokkal szűkebb feladatra vállalkozik. Azt a környezetet akarja leírni, melyben virágzásba borulhatott a görög, a németalföldi és az olasz művészet. E rajznak, mint minden általános tablónak vannak ön-kényességei, de a képzelet ragyogása különösen a németalföldi milieu képének igen nagy művészi értéket kölcsönöz.

Itáliáról bővebben is írt a *Voyage en Italie* két kötetében. Aki a két kötetet olvasta, mindig gyönyörűséggel fog emlékezni remek és pazar pompájú leírásaira, melyekkel Nápoly, Róma, Assisi, Firenze és Velence megelevenedik előttünk. A színek iránti fogékony-ságánál fogva érthető előttünk a velencei festőkről írt magasztaló fejezete, de egyébként az itáliai művészetről adott rajza kielégítetlenül hagy bennünket. Ténybeli tévedései elárulják, hogy nem a mű-történet a kenyerere. Azontúl elfogultan is lép a műalkotások elé. Mivel a történetben is csak az embert keresi, a görög szobrászatban látja az ideális művészetet, mert ez kizárólag az ember ábrázolására szorítkozott. Eszményi alakokat tudott alkotni, mert ekkor még a lélek nem érvényesült a test rovására. A gondolat még nem vált önállóvá, a test funkciója volt. Így aztán nála a *tökéletes* és *klasszikus* egyjelentőségűvé válik.

A görög harmóniát megbontotta a keresztyénség, mely a lelket a test fölé emelte. Ez irány bensőségének egyenes folytatása a germán szellem művészetere. De a latin szellem a renaissanceban visszafordult a régi eszmények felé. Itt Taine egy újabb görög világot látott. „L'imagination de l'Italie classique, c'est à dire l'imagination latine, analogue à celle des anciens Grecs et des anciens Romains“, s ebben rejlik a nagysága. Hogy a művészi kultúra a görög után miért éppen a renaissanceban ébred újra, annak igen részletesen kutatja az okait. A fő okot abban látja, hogy ezek a festők *látók* voltak, mert lelkük a dolgokkal közvetlen érintkezésben volt, míg a mai festők *visionáriusok*, mert erőltetik képzeletüket, gondolatokat tudnak látni, nem magukat a dolgokat.

Mindenesetre nagy tévedés, hogy a görög mértéket nemcsak ide, hanem a germán szellem misztikumának pókhálószövetére is áthozta. Így aztán Itáliában is csak az ember-ábrázolást látja meg. Máshoz nincs érzéke. Ezért a cinquecento foglalkoztatja, benne látja a művészet tetőpontját. A quattrocento bensősége, nagy törekvései és újításai hidegen hagyják.

A milieu-elmélet következetes alkalmazása és nagy előadó művészete mégis érthetővé teszik, hogy Taine legnagyobb diadalait mint kritikus aratta. Hiába tartotta magát filozófusnak, közelebbről pszihologusnak, művének ez a része volt a legeredetibb és a legkönnyebben hozzáférhető, és a legmesszebb látszó is.

(Kiskunhalas)

Dr. Nagy József.

Gyóni Géza háborús költészete.

A jelenben folyó világháború gondolkozó ember lelkében az anyagi és szellemi élet problémáinak egész sorát veti fel. Ezek között értékre nézve nem a legsúlyosabb, de lélektani érdekesség tekintetében nem is éppen a legutolsó az a feltűnő ellentét, melyet a küzdő felek háborús költészetének világszerte észlelhető szegénysége mutat, szemben azzal a gazdagsággal, melyet e páratlan világ-omlás testi és lelki élményekben, idegéleti megpróbáltatásokban, különös helyzetekben és jelenetekben, egy szóval: költői alkalmakban nyújt a költészet számára.

A 15-ik hónapjában járó világöklés még tart ugyan,* sőt úgy látszik, mintha most ért volna tető-pontjára; mégis, úgy gondolom, egy dologra: a lírai költészetre nézve nem hozhat már meglepetéseket. Ez a borzalmas háború, a maga hallatlan ember-pusztításával, elképzelhetetlen nagy dolog, égetően izgató probléma fog lenni később is. Tudós lelkek fognak vele birkózni, hogy keletkezését megértsék, lefolyását híuen megállapítsák s végső kimenetelét megmagyarázzák. Epikus vagy drámai költők is támadhatnak utána, a kik tárgyat, hősöket és jeleneteket, érzelmi és gondolati motívumokat, vagy legalább keretet munkáikhoz belőle vesznek.

Lírai költők számára ez a háború, azt hiszem, már a múlté. Úgy értem, hogy már nem az a lelket indító újdonság, mely új költőket teremthetne s többé már nem az a meglepő szenzáció, mely az érzések hárfáján az eddig ismert húrokból új hangokat varázsolhatna.

Göethe mondja, hogy minden igazi dal alkalmi költemény. Az alkalom, sajnos, még itt van; de első heve már elmúlt s a kitörő érzelemrohamok helyét kezdi már elfoglalni a reflexió és az a kritikus lelki állapot, mely útját vágja a lírai ömlengéseknek és szárnyát szegi minden kitérőbb érzelmi szárnyalásnak.

* Még 1915 októberében írtam és olvastam fel ezt az elme-futtatást az Erdélyi Irodalmi Társaságban. Akkor jelent volt meg Gyóni első háborús kötete (*Lengyel mezőkön*) s akkor dült legjobban a hírlapi vita Gyóni értéke fölött. Újra átolvasva, semmi szükségét sem érzem, hogy az akkor megírtakon akármit is változtassak.

Ezért gondolom, hogy bár még a háború köztünk dúl, egészen bátran megcsinálhatjuk a vele kapcsolatos lírai költészet mérlegét.

Ránk nézve a számadás bizony elég szerény eredményt mutat.

Köznépi költészetünk vette a legkönnyebben. A magyar köznép megindító naivsággal és egyszerűséggel elhozta hazúlról régi szerelmi és katonadalait, melyek alapján és egészében véve szintén nem egyebek szomorú szerelmi daloknál. Ezeket harsogtatta nagy tűzzel a csatatereken, először nyersen a maguk eredeti ellenmondó formájukban, később az irtózatos háború nyomása alatt több-kevesebb alkalmazkodó változtatással; a melyekben azonban nem mindig elég erős a helyzethez illő logika.

Kétségtelen, hogy köznépünk költészetét a nagy háború inkább megzavarta, mint megtermékenyítette. Furcsa változatokat, kevésbé találó travesztálásokat szült; eredeti, új termékeket alig alkotott.

Nem járt sokkal jobban a magyar értelmiség népköltése, az úgynevezett irodalmi népköltészet sem. A lapok és folyóiratok szerkesztősegeit elárasztották azok a háborús dalok, melyeket névvel vagy névtelenül, többé-kevésbé irodalmi műveltségű emberek gyártottak; a melyek, ha mindjárt egyenesen a lövészárkokban keletkeztek is, legfennebb *érdekes* adalékai lehetnek a mai időknek, de mint eredeti és értékes költői alkotások, figyelemre alig érdemesek.

Csak valamivel vigasztalóbb az a kép, melyet műköltészetünk a maga egészében mutat. Régi ismert költőink egy része teljesen elhallgatott; a melyik néha néha megszólal, azon is érzik, hogy keltlenül szól, vagy legalább is nehezebbre esik a beszéd. Van ugyan egy pár elszánt énekes, a kinek minden alkalom jó. Ezek programjukba iktatták a háborút is, mint annak idején a kecskeméti földrendést vagy a minden évben visszatérő márczius 15-ét és szorgalmasan zengedezik a háború borzalmaival és szívet facsaró jeleneteit. De olyan költő, a kinek halálosan komoly, szívéhez nőtt témája a háború; a kinek költészetében nem csupán epizód vagy futó alkalom, hanem forrás és motívum a háborúval kapcsolatos érzelmvilág; a kinek szívében és nyelvén nem stilisztikai játék, hanem élő valóság a háború ezer izgalma és jelenete: ilyen költőnk, tekintve a ránk szakadó istenítélet fenséges, irdatlan nagyságát, hihetetlenül kevés van.

Ezek között is első *Gyóni Géza*.

Egyénisége és költészete magában véve is elég értékes, hogy érdeklődéssel forduljunk feléje. De kétszeres fontosságot nyer akkor, ha nem magában, hanem azokkal a kérdésekkel kapcsolatban nézzük őt és költeményeit, melyek a magyar háborús költészet irodalmában már eddig is felvetődtek vagy felvethetők.

Éppen azért le is mondok Gyóni verseinek külső leírásáról és bemutatásáról; ismertnek veszem azokat s figyelmemet inkább arra a sajtóságot helyeztem, arra az ellenmondó szerepre fordítom, mely Gyónit oly előnyösen különbözteti meg hallgató vagy tehetetlen költő társaitól s költészetét oly magasan föléje emeli háborús líránk általános szegénységének. Ha ismertető leírást adnék, tán nagyobb esztétikai élvezetet nyújtana. Így, ha Gyónit kortársai közé állítom s a köztük mutatkozó ellentéteken keresztül próbálom őt megérteni, fejtegetéseim okvetlenül nehézkesebbek lesznek, de tán nagyobb irodalmi tanulsággal járnak.

A kik háborús költészetünkről eddig elmélkedtek, a mutatkozó szegénység okául szinte mind az általános emberi kultúra fejlődését hozták fel. E felfogás szerint tehát Gyóni költői sikerét kultúrája kisebb fajsúlyának köszönhetné.¹

Megvallom, hogy ebben a kultúra-elméletben úgy nagy általánosságban sem igen hiszek. Nehéz ugyanis megérteni: hogyha a mai embert vérengző tettei végrehajtásától, kegyetlen szurony-rohamai keresztülvitelétől nem tartja vissza a szinte kétezer éves keresztény kultúra, ugyan miért bénítaná meg a költőket annyira, hogy *nyelvvel* ki ne tudják fejezni azokat az érzelmeket, melyek a kezeket és lábakat *cselekvésre* bírják? És csakugyan azt is látjuk, hogy a nálunknál sokkal puhább kultúrájú nyugati nemzetek költői minden tartózkodás nélkül belevetik magukat a háborús mozgalmakba s az ellenség elleni izgatásból és gyűlölet-keltségből úgy kiveszik a részöket, akárcsak a legközönségesebb halandók.

Ha Gyóni Géza iránt igazságosak akarunk lenni, különbséget kell tennünk *értelmi* és *érzelmi* kultúra között. Tudjuk, hogy ma leginkább az értelmi kultúrának van becse; annak az ismeret-halmaznak, melyet rendszeres és hosszas iskolázások útján nyerünk s annak az elmésségnek, annak az öntudatos lélekjelenlétnek, melyet legfőképp társadalmi összeköttetéseinknek és az emberekkel való gyakori érintkezéseinknek köszönhetünk.

Ilyen értelemben Gyóni kultúrája aligha állja ki a versenyt szerencsésebb sorsú társaival. Az a körülmény, hogy mint egyszerű *közkatona* éli végig Przemysl várának hosszas ostromlását, feltétlenül ellene szól. Az sem nagyon biztató, a mit fogságból írt legelső levele mond, hogy t. i. a francia nyelvű táviratot nem értette meg.² Ám

¹ Pesti Hírlap. 1915. X. 22.

² Pesti Napló. 1915. X. 14.

mindez rá, a költőre, csak másodrendben tartozik. Egyetemi végzettsége Petőfiinek se volt s földrajzi ismeretei Shakespearenek is végtelesenül fogyatékosak valának. A költőt költővé, sőt az embert is emberré első sorban érzelmei teszik. E tekintetben Gyóni elsőrendű kultúr-ember.

Eszme-világa költeményeiből kitetszőleg kétségtelenül szűkkörű; a mennyiben kizárólag egyetlen tárgy: a háború körül forog. De vajjon kell-e ezt csupán ismeretei fogyatékoságának tulajdonítanunk? Mindenesetre annál meglepőbb az az érzelmi gazdagság és változatoság, mely ezen a szűk téren és aránylag igen kevés számú költeményben élénk tárul. Gyóni költészetének ez egyik legszebb és legértékesebb vonása. A háborúról, mindig csak a háborúról énekel; de erre az alapra szépen, gazdag egymásutánban sorakoztatja vallásos érzéseit, harczra tüzelő buzdításait, a halál-sejtelem borongását, feleségét érintő, megindító gyöngédségét, pajtásai, az egyszerű, hazaálmódó közlegények iránt érzett emberséges indulatát, a rohamra kancsukázott szegény muzsik sorsának megértő szánakozását, öcscsét, Mihály főhadnagyot illető naiv dicsekedését, együtt az intellektüelek iránt érzett megvetésével s az orosz czár ellen intézett kirohanásaival.

Olyan gazdag és főleg nemes érzelem-világ, a mely Gyóni Gézát, nemcsak mint költőt, de mint általában kultúr-embert is a lehető legszebb világításban mutatja. De ezentúl és ezenkívül: a hogyan a „*holnaposokat*“ csipkedi, azzal elmeélt és nem közönséges megfigyelő képességet árul el; a hogyan Balassa Bálint és a régi kurucz világ hangulatait és formáit életre kelti, feltétlenül irodalmi ismeretekre és iskolai kultúrára vall.

Én Gyóni Géza értelmi kultúrájában a gyöngeségnek csupán egy jelét találok s az is inkább előnyére szolgál. Ő a jelenlegi háború messze ágazó okai és igazságai felett teljességgel nem elmélkedik. Naiv hittől, szinte gyermekes bizalommal elfogadja a közszájon forgó érveket és okoskodásokat; minden baj okát az orosz czárban látja, a kiről találunk is egy pár olyan tulzó kifakadást, a melyeket épp oly szívesen elengednénk, akárcsak Petőfi hasonló hangú kifejezéseit egynémely forradalmi költeményében. Gyóni valóban nem sokat okoskodik a dolgok jelenlegi állása felett, hanem adotttnak veszi a helyzetet és szinte minden gondolkozás és tartózkodás nélkül veti magát bele a háború forgatagába.

És ez a szerencsése. Ha ő is, a helyett, hogy érzelmeinek teljes hevével belevetette magát a háború áradatába, elkezdett volna felette elmélkedni, valószínűleg úgy jár, mint okosabb, de kevésbé költő

társai, a kiket annyira megzavart a rájuk szakadó ellenmondással tele zuhatag, hogy bámulatukban és kritizáló kedvükben elfeledték az éneklést.

Ha így értjük az előhaladott emberi kultúra fékező hatását a jelen háborús költészetére, bátran elfogadhatjuk, azzal a fenntartással, hogyha Petőfire nem volt kultúrátlan cselekedet a harczok éneklése, az emberi kultúra nevében nem lehet kisebbsége ez Gyóni Gézának sem.

Mások úgy gondolkoznak, hogy háborús költészetünk szegénységének oka egyszerűen a költői tehetségek hiányában van.³

Ezzel szemben én azt hiszem, hogy a tehetségek, mint valami élő csírák, mindig és mindenütt készen állanak a mindenség kebelében s csak jelre és kedvező alkalomra várnak, hogy pályafutásukat megkezdhessék. Legerősebb bizonyságom erre nézve éppen maga Gyóni, a ki a szó szoros értelmében valóban szűnyadó tehetség volt a háború előtt s mikor eljött az ideje, egyszerre és csudásan emelkedett ki az ismeretlenség ködéből. Másképp ez az egyszerre kibukkanó, és hirtelen magasra emelkedő költői pálya lélektanilag megfejthetetlen maradna előttünk.

Ady Endre persze más véleményen van.⁴ Két fiatal tanulónak, a kik csakugyan nagyon fiatalok lehetnek, hogy ilyen ügyben hozzá fordultak, azt a választ adta, hogy Gyóni Géza soha sem volt költő s nem is lessz. Őt még a háború, ez az emberírtó kataklizma sem tudta azzá tenni; csak igaz poéták formáit és hangulatait transzponálta. „*Természetesen első sorban engem bányászott ki* — mondja Ady isteni együgyűséggel — *de szerencsére rossz bányász.*“ Ám azért éljen meg ő is szegény a háborúból, a mely annyiunkat tönkre tett.

Saját kifejezései ezek Adynak; s valóban nehéz rá nyugodtan valami okosat mondani. Legfennebb az öreg *Socratest* hívom segítségül, a ki már Krisztus előtt négyszáz évvel igen szomorú eredményre jutott a költők ítélőképességét illetőleg. Már ő látható bámullattal vallja meg bírái előtt azt a csudás felfedezését, hogy valamely költemény értelmét mások, egészen idegenek, sokkal helyesebben fogják fel és okosabban magyarázzák, mint maga, a ki írta.

A tehetségek felismerése, helyesebben: megérezése, kétségtelenül kényes és végtelenül bizonytalan foglalkozás. Tisztára szubjektív munka, melyhez objektív támasztékokat keresni nehéz és többnyire meddő fáradozás. Hiába hivatkozom Gyóni érzelmeinek gazdagságára, mélységére, erejére, nemességére, őszinteségére és igazságára; képzeleté-

³ Magyar Figyelő 1915. I. 67. I.

⁴ Budapesti Hírlap. 1915. X. 14.

nek élénk csapongására; előadásának minden póztól mentes egyszerűségére; stílusának világosságára és finomságaira; versformáinak keresetlen és mégis művészi harmóniájára. Mind ezek csupán szavak, a melyek életre csak akkor kelnek, ha előveszszük az egyes költeményeket s azokat lelkiünkön *közvetlenül* mintegy áteresztjük. S még akkor is, mivel a költészet szépségeinek megérezése épp annyira *személyes* (subjectiv) cselekedet, mint maga a költemény-írás, az emberi lelkek megértő és megérező erejének sokfélesége szerint a véleményeknek olyan ellentéteire bukkanhatunk, a melyek közt igazságot tenni hálátlan és keveset érő vállalkozás volna.

Ezért nem is akarok én Ady Endrével Gyóni Géza tehetsége felett vitatkozni. Még csak arra a gyors és általános népszerűsége sem hivatkozom, mely nevét máról holnapra országosan ismertté tette. Ezt a hirtelen támadó s magasra csapó népszerűséget magam is csak másodrendű tünetnek tartom, mert magam is vallom, a mit Rousseau hirdetett, hogy az igazságot inkább megtalálja *egy* ember, mint száz.

Megelégszem azzal a könnyebb és technikailag kivilhetőbb feladattal, hogy rámutatok Ady nyilatkozatában azokra a mozzanatokra, a melyek az ő Gyónit illető véleményét teljesen tarthatatlanná teszik.

Ady Endre nem lehet bíró ebben az ügyben, mert eltekintve attól, hogy ő nem esztétikus, hanem költő-társ, észrevetőleg haragszik Gyóni Gézára. És valljuk be: van oka a haragra!

Sokan fenték már fogukat a holnapos költők furcsaságain; sokan sokféleképpen gúnyolták azt az elképpesztő önhittséget, mely ennek az iskolának úgyszólván dogmájává lett s mely jó érzelmű ember előtt még a kétségtelen tehetséget is élvezhetetlenné, ellenszenvenessé teszi. Sokan rugtattak neki több-kevesebb szerencséivel ennek a mesterként irodalmi irányának, de senki úgy el nem találta a gyenge oldalukat, mint Gyóni. Csak egy költeményt írt hozzájuk: *Levél nyugatra*. De *azzal*, a mit írt; a *helylyel*, a honnan írta; az *idővel*, a mikor írta: olyan ütést mért az iskola fejére, a mely alighanem halálos. Innen a harag.

De még a harag sem motiválja eléggé azt a sivár üzleti felfogást, melylyel előbb Ady, később *Móricz Zsigmond* megengedik Gyóninak, hogy ő is éljen szegény. Ha újat és eredetit akartak ebben a nemben nyújtani, szívük őszinte feltárásáért csakugyan köszönetet érdemelnek. Úgy általában eleget hallunk és beszélünk irodalmunk elüzletiesedéséről; de ennyire nyíltan és tartozatlanul még eddig sehol sem nyilatkozott meg. Ha majd ezentúl ez is irodalmunknak egyik nyíltan, szegényérzet nélkül tárgyalható pontja lesz: az érdem ez idő

szerint feltétlenül nem a Gyónié. Ő szegény munkájának valami nagy anyagi hasznát eddig nem igen láthatta. A Przemysl várában történt kiadások jövedelméből ötezer koronát jótékony célra adott, a legújabb itthoni kiadás is teljesen jótékony célra megy. Hol itt az ok és miben van az a nagy bűn, a miért Gyóninak engedelmet kellene kérni a világtól, hogy élni, sőt költő lenni merészel?

Elhagyom ezt a pontot, mert bár végtelenül jellemző a nyilatkozókra, ez a kérdés még eddig szerencsénkre nem tartozik az irodalomhoz. Rátérek arra a pontra, a mely éppen ilyen jellemző, de már mégis több benne az irodalmi vonatkozás.

Ady Endre már tőle ismert, de tőlünk soha meg nem szokott keresetlenséggel azt vallja, hogy Gyóni őt bányászta ki, az ő formáit és hangulatait transponálta.

Hogy Gyóni a háború előtt mit csinált, milyen irányhoz tartozott, kit követett, azzal én most nem foglalkozom. A nyilatkozat Gyóni legújabban megjelent háborús kötetével kapcsolatban történt s ha ezt nézem, Ady állítását annyira lehetetlennek, annyira képtelennek látom, hogy lélektanilag valamennyire is csak úgy értem meg, ha *Socrates* költőire gondolok s ha számba veszem az önkritikának azt a teljes hiányát, a mely költők, művészek körében nem szokatlan tünemény ugyan, de ilyen mértékben, mint Ady Endrében, nem sokszor jelentkezett.

Gyóni háborús költészetében az Ady-iskolának semmi nyoma. Érzelmek olyan tárgyak körül forognak, a melyek a modern magyar irodalmi iskola körében egyáltalában nem divatosak. Hogy csak egy példát említsek: a hogyan Gyóni a feleségéről énekel, az a hang és érzés vajjon ismerős-e az Ady-sták előtt? Tudtunkkal a mai modern írónak (irodalmi értelemben) nincs is feleségük. S ha tán volna: akkor sem igen van hozzájuk és róluk mondanivalójuk. Gyónit érzelmeinek nemes vonása világfelfogásának naiv idealizmusa, inkább Petőfi iskolájába sorozza, mint abba a cinikus, sivár felfogású körbe, melynek megindítója Ady.

Az új magyar iskolának legérdekesebb s egyben legértékesebb munkája az új magyar lírai nyelv megteremtése, vagy legalább az a törekvés, a mely erre irányul. Lírai költészetéről lévén szó, el kell ismernünk ennek a munkának a jelentőségét s egész bátran állíthatjuk Vörösmarty hasonló természetű működése mellé, melylyel a Kazinczy-féle újtott nyelvből a magyar költői nyelvet megteremtette.

Csakhogy mindezt az új magyar iskola igen nagy zajjal és sok erőfeszítéssel csinálja. A nagy zajt inkább arra értem, hogy minden nyakatekert új kifejezést úgy üdvözöl, mintha egyszersmind új gondolatnak, új érzés-mozdulatnak volna hordozója. S ezzel rászabadí-

totta a magyar költői nyelvre a kontárokat, a kik azt hiszik, hogy csak új szót, új kifejezést, új formákat kell gyártaniok s mindjárt modern költökké válnak. Innen van az újdonságnak, az eredetiségnek az a hajszolása, mely ennek az iskolának legfeltűnőbb vonása.

Mindebből Gyóniban semmi sincs. Ilyen értelemben az ő költészete se nem új, se nem eredeti. Elfogadja a háborúról általánosan kialakult véleményeket, nem akar új szempontokat felállítani, új világfeifogást képviselni; nem énekel soha nem hallott érzelmekről és nem fedez fel csak tőle ismert új gondolatokat. Ő csak *egy a népből*, a kinek minden eredetisége abban áll, hogy megtalálta művészi és nyelvbéli formáját olyan érzelmeknek és gondolatoknak, melyek sokakban, tán mindenkiiben éltek, de hangot adni nekik más nem tudott, legkevésbé Adynak Nyugat emlőjén túlmívelődött iskolája.

Hogy ennyi eredetiség kevés? Úgy ítélem: ilyen értelemben volt eredeti még maga Petőfi is, Arany János pedig egész bizonyosan. És ha Gyóni versbéli és nyelvbéli formáit okvetlenül osztályoznunk kell, sokkal inkább Arany János tiszta, világos, nemes pátoszszaal tele nyelvére gondolunk, mint arra a homályos, erőltetett új magyar nyelvre, melyet Adyéknek köszönhetünk.

Végül még egy kérdést: vajjon mi lesz Gyóni költészetének a sorsa háború után?

Óvatosan előrebocsátom, hogy az efféle elmefuttatásokat magam is csupán lélektani játéknak tekintem, a melynek alig van több értelme mint pld. az időjósáslásnak. Mégis felvetem, nemcsak azért, mivel már mások is felvetették, de inkább azért, mivel összefügg némileg Gyóni egyéniségével és tehetségének kérdésével.

Kétségtelen, hogy Gyónit a háború tette költővé s teljességgel nincs kizárva, hogy a háborúval költői pályája is véget ér. Vajjon költői tehetségének hiányát fogja-e ez bizonyítani?

Én úgy képzelem, hogy Gyóni egyénisége abból az álmodozó, cselekvésre nehezen mozduló, puhaságra serény típusból való, melyből annyi van a szláv lelkek közt s a melytől, hogy mi magyarok sem vagyunk idegenek, tanúság rá Arany János. Gyóni lelkének a húrjai, úgy látszik, kemény matériából valók, a melyek csak erős ütésre rezonálnak. Ez az erős ütés volt a háború. Elmúlván az erős hatás, nem lehetetlen, hogy megszűnik a húr rezgése is.

Akkor is csak azt kell majd mondanunk, hogy ő is egy a tragikus sorsú magyar költők sorozatából; ő is az *egyművű írók*: *Zrinyi, Mikes, Katona, Teleki László és Madách* fajtájából való.

(Kolozsvár.)

Seprődi János.

A szerelem a román népdalban.

A szerelmes szív a maga érzéseit minden népnél *dalban* (doină) önti ki. Tehát azok az érzések fognak érdekelni, a melyek a dalban jutnak kifejezésre. A nép fia nem szenvedleg érzéseket, ő csak akkor énekel, amikor a szíve arra rá-ényszeríti. Valamint a víz tükrén külső hatás nélkül nem keletkezik hullám, akként külső érintkezés nélkül a pórfiú szívéből sem keletkezik dal. A szívben ha egyszer a szerelem megfogamzott, a boldogító és boldogtalanító érzések egész raja támad fel, a melyek aztán számtalan dalnak adnak életet.

Ezek a szerelmi érzések minden népnél egyformán nyilatkoznak meg. A szerelmes minden népnél egyforma torturákon megyen át s akár a hagymázás beteg, ugyanazokat a kórjeleket mutatja. Ez a betegség a földgolyó minden népénél egyforma tünetek között keletkezik, fejlődik és enyészik el, így van ez a szerelemmel is, úgyhogy, aki a szerelem baczellusa után kutatott, aligha nem helyes úton járt, ámbár eddig fáradságát siker nem koronázta. Mint a hagymázás beteg, mikor nagy lázában önkéntelenül félrebeszél, úgy önti ki érzéseit a dalban a szerelmes szív is, csak hogy az egyik öntudatosan, a másik öntudatlanul dolgozik. A pórfiú sem tudna beszélni, dalolni, ha szerelmes nem volna, ha a szerelem baczellusa nem kényszerítené azoknak elmondására. a miket érez s a miket az a féreg a szívében maga körül termel. Akár a telt pohár, mikor a víz belőle kiömlik, úgy a szerelmes szív is, ha a nép gyermekénél érzéssel megtelik, kiömlik egy-egy dalban, egy-egy igaz gyöngyben, a melyben mindnyájan gyönyörködni tudunk.

Rendesen úgy szokott lenni s a nép fiánál is csak úgy van: az ember szerelmében vagy *boldog*, vagy *boldogtalan*. Az első esetben kedélye vidám, derült, játszi: mindent rózsaszínben lát, mondhatjuk valóságos látományai vannak. Kedvesét fölébe helyezi minden nőknek, aki a világon van, abban olyan bájakat fedez fel, a minőket másban nem vesz észre s olyan tulajdonságokat, a melyek ha másban hatványozva fordulnának is elő, ezek összesen fel nem érnének kedvesének egyetlen mozdulatával sem. Mig a kedves bájai nagyobb vagy sokszorosított alakban fordulnak elő, addig gyengeségei és fogyatkozásai merőben eltűnnek a szeme elől, hogy azokat még nagyító üveggel sem tudja felfedezni. A boldog szerelem a szerelmezt tehát arra készíti, hogy szerelme tárgyában angyalt, tündért lásson; akit a földi üdvösség egyedüli kútforrásának tekint; minden, ami kivüle

esik, az mind felesleges, a mivel foglalkozni untató dolog. Így természetesen rájő arra, hogy kedvesénél a járás, a beszéd, a tekintet, a mosoly, az arcz, a szem, a kéz, a haj, a fül s a testnek minden többi része, aztán a ruha, annak minden ráncza; a gyöngy a nyakon és a függő a fülben, mind más és más, különb minden járásnál, mosolynál, arcznál, ruhánál és gyöngynél, a mi azt jelenti, hogy a szerelmes a maga szerelme tárgyát glóriával veszi körül, a mely őt kiemeli a halandó emberek sorából, a földi porból és a sárból s a felsőbb régiókba helyezi át, a hol hozzá semmi földiesség nem tapad.

A szerelmes szívben s az egész emberi szervezetben nagy dolognak kell végbe mennie, hogy mind az őt érzék elveszítse a maga képességeit s felmondja azt a szolgálatot, a melyet a szerelemtől meg nem támadott embernél végezni szokott. Így például a szerelmes a darócztot selyemnek látja, a melynek a tapintása oly jó, mert lágyabb a bölcső vánkosánál. Más itt a hallás is, a kedves hangszálainak rezgése, ha rekedtes hangokat ad is ki, mintha csak Eolus hárfája zengene isteni dallamokat a szerelmes fülbe. A szaglás? A dús hajfonat bizonytalan zsiradékában az illatszerek kábító illatát érzi a pórfi, a melytől a szív megittasul s boldogan a hetedik égbé vándorol. A szerelmeztől nyújtott savanyú almát mennyei édes manna-ként izleli s a korpacziberében a szerelmes a pogány istenek ambroziáját élvezzi, a mi más körülmények között a gyomornak bizonyos kellemetlenséget szokott okozni.

Ide nagyon talál a nép között ismeretes móka:

— Juon, mit tudsz te szeretni azon a Flórikán, nem látod, hogy arca tele van szülmölcscsel, s ráadásul félszemére még vak is?!

— Hiszen éppen az a nyavalyám! feleli Juon. Égek, ha szülmölcseit látom s ha vak szemére tekintek, magamat a hetedik menyországban találok.

A szerelmi kórságba esett egyén egyszerűen másképpen lát mindent, másképpen gondolkodik, egész lényével egy külön világba kerül, a melyben minden gondolatával és érzésével csak a kedvese személye körül forog. Hiába akar magán erőszakot követni, gondolatait, érzéseit más irányba terelni, lehetetlen; a gondolat megindul, de csakhamar megáll és visszatér ahhoz, ki a szerelmesnek mind az őt érzékét lefoglalva tartja úgy, hogy belőle induljon ki és oda térjen vissza minden. A boldog szerelem ezen állapotát híven tükrözi vissza a dal, a melyben megéneklük, hogy illatja van a virágnak, melege a napvilágnak, a forrásnak üdesége, a bereknek fülmiléje . . . S ha a szív boldogan szerelmes:

Illatosabb mint a virág,
Melegebb, mint a napvilág;
Üdébb minden friss forrásnál,
Dalosabb a csalógánynál . . .

Úgy hogy

Szívben szerelem ha lángol,
Felér az egy nagy világgal!

A boldog szerelemnél a két szív együtt érez s a boldogság ezen az együttérzésen alapul s naponként abból táplálkozik. Ez a

boldogság addig tart, amíg az együttérzés tudata a szerelmeseknél megzavarva nincs, s akkor ér véget, a mikor a kettő közül egyik vagy másik a szolgálatot felmondja. A *boldogtalan* szerelemnél a két szív között már nincs meg a megkívántató együttérzés. Az egyik szív nem érzi s nem méltányolja a másik gyötrődéseit; az egyik szív ég, lángol, a másik hideg, fagyos és nem érdeklődik a másik lángolása iránt. Népiesen szólva ez esetben az egyik olyan szekér után fut, a mely őt nem akarja felvenni, vagy sok kérés, hajsza után veszi fel, kényszerből úgyszólván, hogy aztán ketten döcögve tovább haladjanak. A szerető szív az esetben is, ha kedvese bájaira gondol, még boldogságot érezhet magában, de ha arra gondol, hogy ez a glóriával körülvett lény az ő érzéseivel nem törődik, azokat egyáltalában nem veszi számba, vagy a mi legborzasztóbb, tudatára jó annak, hogy szerelme tárgya másra gondol, másért eped, másért fut, akkor az ő szívében is felfordul minden, érzi a szenvedések pokoli gyötrelmeit, elveszti földi nyugodalmát, álmát, éjszakákon át virraszt és boldogtalan lesz a szó legszerencsétlenebb értelmében úgyannyira, hogy felette „még az ég is beborul“. Ez pedig az az eset, a mikor az egyik felveszi a szerelem jármát és a kimerültség huzza, míg a másik érdekelt fél nyaka szabad. Az egyik tehát egész terüt hord, a másik pedig nem törődik sem a leigázott egyéniséggel, sem a terühjével, sem az érzéseivel, sem lelki vagy testi szenvedéseivel, mindezek egyenként és összevéve ránézve közönyösek.

Mint mondtam, a szerelemnek minden édessége és boldogsága az együttérzésből fakadt ki. Ha ez az együttérzés hiányzik vagy csökken, úgy minden boldogság összeomlik s a méz keserű epévé, méreggá változik, a mi gyakran öl. A míg a boldogság tart, a két fél „jól lakik egy almából“ is; az együttérzés csökkenése esetében jaj annak, a kinek fullánk marad a szívében, élete gyötrődés és kín.

A boldogtalan szerelemnek bár nincs orvossága, abból mégis sokan kígyógyulnak. Az uraknál könnyebben megy ez is; egyszerűen levegőt változtatnak. Elmennek a legforróbb Afrikába, a hol a bajukat kiizzadják, vagy Schweitzba a Rigi tetőre, a hol a glecserek hideg kisugározása meghüti a lángoló vért az erekben s az érzéseket megfagyalja; szívük rendes dobogása visszatér, érzékük visszanyeri természetes tehetségüket, a szerető feje körül a glória eltűnik, az agy rendszeren működik s nem sokára rendbe jó minden.

De a szegény nép fia, marad a faluban, el nem távozhatik még a szomszéd határig sem, mert a föld rögéhez van kötve, nap-nap után szerelme tárgyába botlik, a mikor fájdalmai mindannyi szor megújulnak, — gyógyulásához ilyen körülmények között so: idő kell. Hogy ez alatt az idő alatt a szerelmes mennyi mindent ér: és mennyi szenvedésen megy át, annak csak a népdal a megmondhatója.

A két szerelemnek többféle változatai vannak. A szerelem a népnél nem olyan, mint a haragos kutya, a mely mindjárt az ember czombjába harap. Olyan ez mint a keletkező tűz, először csak gomolygó füst, azután egy kis kis szikra, egy kis pislogó láng, a

végén beáll a lángolás, az égési folyamat. A szerelmi sejtéstől a lán-
golásig a szél hozza és viszi a felhőket, az ég beborul, kiderül,
esik; vihar támad, a mely rombol; mennydörgés, villámcsapás, majd
elsimul minden s a levegő megtisztul. Támadnak irigyek, a kik a
szerelmesek boldogságát megzavarják; pletyka, sok szóbeszéd félre-
értés, féltékenykedés, megsértődés keletkezik; beleszólnak a dologba
a szülők, a testvérek, a rokonok, rosszindulatú idegenek, a kik a
mások boldogságát elviselni nem tudják, mindezek nap nap után meg-
keserítik a szerelmesek életét. A szív húrjainak mindannyi megrezdülése,
az érzésnek ugyanannyi hullámozása; mennyi töprengés, álmatlan
éjszaka, bánat és keserőség, csalódás, vágy és remény, a mikor aztán
sokaknál minden belefut a házasságba és elhallgat minden.

Ekkor a szerelmesek szeméről lekerül a szürkehályog, elmerül-
nek a közönséges élet mindennapi prózaiságában, az az élet gondjai
és gyöttrődései, a rideg valóság kinek-kinek józanságát meghozzák.
Rövid ideig a szerelmes visszasírja legény, vagy leánykori boldog-
ságát, függetlenségét, aztán elfelejtődik minden, a szerelem minden
izgalma, a szerető csók minden édessége, az ember hangja elakad
és nem dalol többé.

A menyecske még egy ideig elbáncodik:

Még a leány nagylánykort él,
Szép hajával játszik a szél
És nem tudja mi a bánat . . .
De ha a lány férjhez megy, már
Kalitkában elzárt madár,
Akkor tudja mi a bánat.

Majd feljajdul:

Istenem, az én arczomon,
Nem gondoltam, hogy könny folyjon!
De nem gondolok a könnyel,
Mert letörölöm keszkenőmmel.
Sajnálom két szép arczamat,
Hogy elhervasztja a bánat.¹

Ne gondolja senki, hogy a nép fia a szívszúrások és szív-
dobogások nyomában fakadó érzések ezen áradatában ne tudna el-
igazodni, ne tudná megnevezni a maga érzéseit és azoknak megfelelő
hangot adni ne tudna. A pór fia magát mesterileg fejezi ki; gon-
dolata tömör s abban a szókat mesterileg fűzi össze, akár a leg-
kitünőbb versíró, festéseihez a legalkalmasabb színeket és hasonlataihoz
a legmegfelelőbb tárgyakat választja ki, hogy abban a tekintetben a
legagyafűrtabb elmével és a legtökéletesebb költői lélekkel is ve-
senyre kelhet.

A nép fia éppen úgy felteszi magának a kérdést, mint bármely
lantos költő vagy novella író, hogy voltaképpen mi is csak az a
szerelem? Kiből és hogyan keletkezik, mi ápolja, mi lohasztja, mi
élteti, mi teszi boldogtalanná? Mi a kedvesi báj, mi a csók, mi a
boldogság? Mi a vágy, mi a bánat és a remény, mi a szenvedés?

¹ Dr. Moldován: Koszorú a román népköltészet virágaiból 92—93. l.

Mi az ábránd, mi a csalódás? Tehát ismeri a szerelem egész tartalmát és minden más egyebet, a mi vele összefügg. Meg tudja vizsgálni szívének minden ránczát, eped, töpreng, sír és imádkozik és a mikor átokba fog tőle megborsózik az embernek a háta.

A szerelmes román szívnek azon hullámveréseivel fogok tehát foglalkozni, a melyek a román népdalban nyernekek alakot és kifejezést. Munkámhoz *Bărsan* András és *Jarnik* J. Urban *Doine și strigături din Ardeal* című gyűjteményét fogom használni, de felhasználok sok darabot saját gyűjtésemből is, melyeknek nagy részét magyarra fordítva ki is adtam *Koszorú a román népköltészet virágai-ból* (Kolozsvár 1884.) című kötetemben. Gyűjteményeim darabjait Szolnok-Doboka vármegye *Szava* nevű községében szedtem össze 1867 nyarán, s napvilágot láttak *Vulcan* József *Familiájában* ugyanaz és következő évi folyamában románul is.

Ha feltesszük a kérdést, hogy milyenek is voltaképpen azok a szerelmek? a román népdal a kérdésre a következőképpen felel meg:

Kis szerelmek, nagy szerelmek
Mint a madár, énekelnek,
Havasokon, a berkekben,
A pusztákon az erdőkben . . . !
A hűséges nagy szerelmek
Szabad uton járnak-kelenek;
A kicsinyek meghuzódnak,
Belsejébe a vadonnak . . .
Sárban járnak még is tiszták,
Az ifjakat megrohanják,
Vízben úsznak meg nem fulnak,
Lánykebleket ostromolnak,
Tűzbe lépnek, meg nem égnek
Annál tovább s jobban élnek! ²

Tehát a szerelmek mind valami tündérnők, szerte-szét barangolnak; ott vannak a pusztákon, az erdőkben, a ligetekben, a havasokon és mindenütt, a hol csak emberek élnek; határt nem ismernek, sem akadályt, gázolnak tüzen-vizen át, őket elpusztítani nem lehet, bele csimpajkoznak az ifjú szívekbe s azokat egészen elfoglalják.

A népdal közelebbről is meg tudja határozni, hogy a szerelem miként támad i

A szerelem, a szerelem
Mondjátok meg miből terem?
Szellő hozza virággyóból,
Tündér fonja napsugárból?
Oh, szerelmet ott te ne keress . . .
Férfitől jó, a ki kedves;
Beszél egyet, tized, százat,
A szerelem éled, támad! ³

Aztán: „A fiatal szerelem nem a virágokból, hanem a vékony ajkából, a gyűrűs ujjakból és a gyöngyökkel ékesített nyakból születik.” ⁴

² Koszoru 146 l.

³ Koszoru 20—21 l.

⁴ Bărsan: Doine, 79 l.

„A szerelem a beszédes (kedvesen csengő) legénytől származik, a ki mond egyet, mond mást és beszéde nyomán a szerelem lábra kél.“⁵

Más vélemények szerint a szerelmet a szem és a szemöldök gerjeszti, mert „ha szem és szemöldök nem volna, fiatal szerelem sem léteznék.“⁶

Ha aztán a szív a csevegő ajkáról, a szemek csillogásától, a gyűrűs ujjakról, vagy a gyöngyökkel megrakott nyaktól, mint kovától a tapló, szikrát fog s éledni, majd lángolni kezd, nincs aztán többé az az erő és hatalom, a mely azt a szerelmi tüzet el tudná oltani, legalább a népdal így tartja. És különös, hogy minél nagyobb a gát, az akadály, a szerelem megfojtására irányuló törekvés, a szerelem annál jobban lángol, a tűz annál jobban terjed. Azért jobb, ha a szerelmet szabadjára hagyják, mert rendes folyamatban nem veszedelmes annyira, mint mikor ellene erőszakkal lépnek fel. A szerelem ilyenkor olyan, mint a szélnek kitett gyertya, hamar elég, elolvad s illetőleg kárt tesz. A szerelem magára hagyva önmagát mérsékli, szerelme tárgyával, bájával gyakran jól lakik, s elmulik, szétpattan, mint a buborék, hogy a levegőben, a szívben nyoma sem marad, másképpen olyan hatalommá fejlődik, a melylyel senki sem bírhat.

A román szerelmes a szerelem hatalmát gyönyörűen fejezi ki a következő sorokban:

Anyám mondá: mindenből kiment, megszabadít. — Kettőtől nem teheti: a rózsától, a haláltól.⁷

Az emberi élet felett uralkodó legnagyobb hatalommal, a halállal teszi egy sorba a szerelmet a szerelmes szív.

Az anyának a szerelmi dalokban nagy szerepe van. Az apa, a testvérek, a rokonok itt mind nem számítanak semmit, elő sem fordulnak, annál gyakrabban fordul elő az anya (mamá, maicá.) A szerelmes szív az anyja keblére simul s vele közöl mindent; ott sirja ki bánatát, oda önti ki örömét s neki gyónik meg fiú és leány és tőle kérdez meg mindent. De a szerelmes fiú vagy leány az anyát teszi felelőssé is mindenért, ha boldog, ha boldogtalan, ha férjhez adta vagy megházásította, ha nem; ha korán, ha későn, ha unszolta, ha lebeszélte valamiről, az mind baj, ha a dolog rosszul ütött ki, az anya a hibás, a miért gyakran egyik is, másik is az anyát meg is átkozza.

A valódi mély és igaz szerelem nem lemondó; bátor, kitartó, minden akadálylyal és veszedelemmel szembeszáll. Azért nem kell vele bolondozni, könnyelműen az ilyen szerelmet nem szabad életre kelteni. Milyen szépen fejezi ki magát a szerelembe beugratott leány, a mikor mondja:

Mit tartottál szóval drága,
Ha nem voltam neked drága?

— — — — —
Látod most már annak vége,
Jóvá legyen lelked vétke . . .
A mit alkotál egy szóval
Le nem rontod száz békóval;
A mit gyújtál könnyűszerrel,
El nem oltod egy tengerrel!⁸

⁵ U. o. 80 l.

⁶ U. o. 252 l.

⁷ U. o. 7. l.

⁸ Koszorú: 54—55. l.

A legény elbúcsúzik az ő kedvességétől, hosszú útra indul s aggódik:

... ha elmentem,
Hamar elfelejtesz engem!

A leány erre azt feleli, hogy akkor fogja elfelejteni, hogy ha a föld lesz majd csillagos és az ég lesz tüskés bokros; ha a madarak gyalog fognak járni és az emberek repülnek majd; szóval akkor, a mikor a világrend egészen megbomlik, mert a szerelem benne oly erős, hogy azt le nem győzheti semmi se, a szívében az örökké élni fog:

De jöjjenek szentelt papok,
Kik kezében kereszt ragyog...
És hozzanak kuruzslókat,
Kik kezében a kő olvad...
De szedjenek száz egy fáról
Famagokat és hozzanak
Gyógyfüveket hét határról...
Füves vízben fürösszenek,
Famagokkal füstöljenek,
S legyen bármily szent az ének,
Legyen bármily szent az ima,
A szerelem a szívémből
Ki nem pusztul soha, soha!⁹

Imé, a román pórnép két leghatalmasabb tényezője: a pap és a varázsló, az első a szent keresztel és az imádsággal, a másik az ő gyógyszereivel, bűvös csupraival és varázsigéivel, erőtlen lesz a szerelem hatalmával szemben. És hiába való volna ebbe a dologba minden földi hatalomnak a beavatkozása, mert

„Kedvesem ellen, mondja a dal, a kít szeretek, a szülők sem tehetnek semmit; sem a falu bírása, sem az urak tanácsa. A míg az urak összeülnek és a dolgunk felett tanácskoznak, addig én a kedvesemmel szeretősködöm.”¹⁰

Egy dalban holdas éjszakán kedvese ablakánál leskelődik a legény, a szobában a leány guzsalya mellett pergeti az orsót és könnyet hullat. A mostoha szidja és korholja a leányt szerelme miatt. Mind hiába! fakad ki a legény:

Mert ha három éjjen által,
Eresz alatt térdem állva,
Szakadna ránk szitka, átka...
Hogyha misét mondat hetvent,
S kalácsot süit egyszázhetvent,
Egymástól mi rosszra-jóra,
El nem válunk soha, soha!
Nem, míg anyád megszámlálja,
Leveleit egy tölgyfának,
Fűszálait egy határnak;
A míg tisztán meg nem tudja
Szórszálait száz egérnek,
Virágait egy mezőnek;

⁹ Koszorú 84—85 l.

¹⁰ Bărșan: Doine, 11. l.

Mig a bükk nem terem körtvét,
 És a fűzfán meggy lesz növe,
 Hogy anyád egyék belőle! ¹¹

Ebben a dalban már az alvilági lények is szerepelnek, a mikor az eresz alatti átkozódásról van szó. A ház erese román néphit szerint, a gonosz szellemek és lelkek tanyája szokott lenni. A közt imadkozik vagy átkozódik, rendszeren a pokol minden lakóinak kéri segítségét. De még a pokol hatalma is megsemmisül a szerelem hatalmával szemben.

A szerelem, ha boldog, mindent kiáll; tud tűrni, szenvedni, mert mindenért kárpótól, s megszüntet minden egyéb szenvedést. Gyógyereje felülmulja a patika minden orvosságát, kenőcsét. A szerelmes szív nem is fordul soha a patika szereleihez, meggyógyítja magát azzal az édességgel, boldogsággal, a mit magában rejteget. Kutyaharapást a szőrével — mondja a paraszt közmondás — és itt ez tökéletesen beválik.

A leány azon veszi magát észre, hogy ismét estve volna már, a mikor a család összeül és a szerelmesek összekerülnek:

És már ismét estve volna . . .
 Meg fog szidni anyám újra!
 Tegnap is megszidott szörnyen,
 Hogy rózsámmal annyit ültem . . .
 De hát szidjon bármily sokat,
 A szerelmem kígyógyítgat.
 S ha megver is nem fog fájni, —
 A szerelem mit nem áll ki?
 Verjen, szidjon s újra verjen,
 Soh' se gyógyít ki már engem! ¹²

A szerelem akármilyen boldog legyen is, annak a fullánkjait néha-néha a szerelmesek mégis érzik, a miről számos népdal tanúsodik. Azért a románság magát a szerelmet bajnak tekinti arra a ki benne van. Például az egyik azt mondja, hogy a hidegletés ugyan rossz nyavalya, a szerelem azonban annál is rosszabb; a hidegletésből az anya ki tudja gyógyítani gyermekét, de a szerelemből nem. ¹³ A másik úgy tartja, hogy rossz ital a szerelem, akár az alkohol, a melytől nehezen lehet elszokni. A harmadik felteszi a kérdést, melyik rosszabb: a lélekölő unalom, vagy a szerelem? A szerelem, mert az felporzeli a határt. Az unalom a világba kergeti az embert, a hol segíthet magán, a szerelem marasztja. Így az unalom ellen van orvosság, a szerelem ellen nincs, mert a szerelmes bárhová és bármerre bujdosik, a szerelem mindenüvé követi és nyugodni nem hagyja. ¹⁴

Ki-ki úgy találja, hogy amíg nem szeretett, gondtalanabban élt. Nem azt mondják tehát, hogy az ember a szerelem előtt boldogabb lett volna, csak azt, hogy kevesebb volt a gondja. A míg az ifjú, a dalok tanúsítása szerint, nem szeretett, estve vagy nappal a hová fejét letette, ott nyomban elaludt, de a mióta szeret, ha boldogan is,

¹¹ Koszorú 137—138 l.

¹² Koszorú 157 l.

¹³ Bărsan: Doine 8. l.

¹⁴ U. o. 9. l.

nincs nyugodalma, álmatlan, fejét kezére támasztva állandóan kedvesére gondol.¹⁵ És mégis a szerető több az apánál, még az anyánál is. „A szerető ha észreveszi rosszullétedet, felaggatja ruháját, ki siet a határba, ott a gyepárokba addig jár, amíg bajodra orvosságot nem talál. Ha jobbulásodat látja, keblére szorít, hogy a lelked kaczag belé a gyönyörűségtől.“¹⁶ Egy másik dalban a szerelmes így énekel: „Anyám, minden jótétnél többre becsülöm a kedvesemet, a kit karjaim közé zárhatok. Ha betegnek lát, a patakra siet, rongyot márt a hideg vízbe, fejemet vele beköti s attól nyomban meggyógyulok.“¹⁷

A szerető lány figyelme szolgálatkészsége, önfeláldozó hűsége ki van próbálva az *Aranyöv* című népkölteményben. György ökrei mellől bekiált a faluba, fájdalmat színlelvén ordít, jajgat . . . hozzá siet apa, anya, nővér s kérdik tőle: mi bánt, mi lelt? Feleli:

Győzött rajtam egy nagy álom . . .
Elaludtam úgy déltájban,
Virágos fa árnyékában.

És a mint a szél megmozgatja fenn a faágakat, egy nagy kígyó hullott le reá és a keblébe menekült . . .

Itt van anyám kendőm, vegyed . . .
Pótlád be az egyik kezed,
Nyulj be ide a keblembe,
Ragadd ki a kígyót vele . . .

De erre a veszedelmes dologra nem vállalkozott sem az apa, sem az anya, sem a nővér, mindeniköknek meg volt a maga kifogása. Végre a nagy jajgatásra oda érkezik a szerető és amint az Györgytől megtudja: mi a baj, gondolkozás nélkül eldobja a nyújtott keszkenőt magától s meztelen kézzel

A keblébe benyul nyomba
S a nagy kígyót kimarkolja . . .

De nem kígyó volt az, hanem egy aranyöv, a melylyel aztán György a szeretőjét megajándékozta, hogy viselje hétköz- és ünnepnapokon, hogy az anyját és a nővérét egye a méreg.¹⁸

A *beteg harczos* című költeményben az útszélén tölgyfa árnyékában betegen fekszik a katona, fejét szeretője ölében tartja s faggatja fájdalmai, bajai felől, amiket ő friss Szamos vízzel, varázs füvekkel s ha kell csókjával meg fog gyógyítani.

A beteg mondja:

Kezedet tedd a mellemre,
Kardcsapástól ejtett sebre . . .
Mégis rontott az út nagyon
Füstölő nem segít azon . . .
Keress más varázsszert nekem,
Forróláz a betegségem.

¹⁵ U. o. 12. l.

¹⁶ U. o. 13. l.

¹⁷ U. o. 14. l.

¹⁸ Koszorú, 167. l.

Erre a lány ifját megöleli szóval, édes csókkal kényezteti:

Keszkenővel hús szelet hajt,
Egy másikkal árnyékot tart . . .
Gyógyszereit összehordja,
Szeretőjét meggyógyítja.¹⁹

A leány is csak így van, már szeretője látásától is meggyógyul:

Édes Jankóm, arra kérlek,
Hajts utczánkba, drága lélek!
Tégy csöngettyűt ökreidre,
Ostorodra selyem csapót
Hadd halljam a drága hangot.
Beteg vagyok, ágyban fekszem . . .
Meg is öl a szenvedésem!
Ha eljőnnél, én megkérém
Anyámat, hogy nyissa szépen
Nyissa ki az ablak táblát,
Hogy tekintsek ki azon át,
Hogy a képed megszemléljem,
Hogy a szívem megenyhüljen.²⁰

Mint láttuk, a boldog szerelemnek is megvannak a maga panaszai, gyötrődései szenvedései. A dal nagyon helyesen éneklí:

Nincsen öröm ürmön nélkül
Nincs szerelem bánat nélkül.

A leány, a legény beteg, egymást nem láthatják, bajukon nem segíhetnek. A kedves messze vidéken, távol van, utána eped. A kedvesre gondolni, azzal gondolatban foglalkozni nem kellemetlen, sőt édes foglalkozás, az epedés magában véve még is csak egy rosszullét, a mely sorvaszt és nem egyszer öl. Aztán a szerelme nem fogja a munka, e miatt különösen azok panasznak, a kik még atyai hatalom alatt állanak s naponként bizonyos munkák végzésére vannak szorítva. A munka az ilyeneknél se hogy sem megy, annak nincs semmi láttatja, vagy el is marad, a minek a következménye egy csomó házi perpatvar, veszekedés, pirongatás, szidás és mindenféle más kellemetlenkedés, mind a két szerelmesnek kiadják a részét, kifizetvén őket aprópénzzel. — Különösen az a vágya s az arra való törekvése a szerelmesnek, hogy szerelme tárgyával mindig együtt legyen, vele összejöjjön, vele találkozzék, szerez sok aggodalmat és kellemetlen percet a szíveknek, mert a helyzet és a körülmények nem mindig kedvezők a tervek és szándékok végrehajtására. A szerelmes az ilyen feltevéseiben nem ismer akadályt, mert „ha a patak vize a derekáig érne, vagy még azon felül, a nyakáig is, neki azon át kell mennie, hogy szeretőjéhez juthasson.“ Vagy ha tüzen kellene áthatolnia, áthatol, mert a szeretőjével találkoznia kell.

Ezt a lelki és szívbéli állapotot a nép fia nehezen tudja magának megmagyarázni. A szerelemnek ezt a hatalmát az ember egész

¹⁹ U. o. 36—37. l.

²⁰ Koszorú, 173. l.

lénye felett boszorkányságnak, ördöginek, varázsnak, megrontásnak is minősíti. A nép között erről sok is a szóbeszéd. A nagyon nagy szerelmesről azt mondják, hogy meg van babonázva, meg van rontva, meg van varázsolva az, a ki úgy szeret. A varázs költészetnek számíthat a ráolvasó formulája, varázsigéje. A megrontó varázslatot a leányok hajnalban, vizek mentén, forrásoknál végzik, a többek között a következő mondókéval is:

„Virradj Nap, testvérkém! Negyvennégy égetős sugárral, negyven a tied, négy legyen az enyém, kettő kisebb a homlokomon, kettő csillagóbb a szememben és az emlőimen! Fényes Nap! A mint sugaras, fényes és szép vagy, olyan szép és sugaras legyenek én az én kedvesem szemében!”

Vagy ezzel:

„Szent Nap, testvérkém! Virradj negyvennégy sugárral, de ne süss sem a havastetőkre, sem a házakra, sem a kastélyokra, sem az ökör csordákra, sem a juhnyájakra. Minden sugaradat a fejemre, a testemre löveld, hogy a fejtől a lábfeig tiündököljek, miként te tiündökölsz. S valamint minden nép csak te reád tekint úgy tekintsen reám a fejemtől a bokámig mindenki. Amint te fordulsz minden császár és király felé, úgy forduljon felém minden legény és minden férfi.”

Az ily módon megbabonázott legény aztán a leánynak valóságos rabja lesz. A világ bármely részéből visszatér, minden gondolatával szerelmesénél van s más leány iránt egyáltalában nem érdeklődik.

A népdalban erről a szerelmi varázsról gyakran van említés téve.

„Talán megrontottál valamivel Mária, mert nem tudlak elfelejteni. Nappal csak te reád gondolok, éjjel csak te rólad álmodom.”²¹

„A falu végén halad egy megcsonkított páva; nem páva az, hanem egy megbabonázott szerető. És ki babonázta meg? Falubeli szeretője, három kertből való három mákszemmel és három kútból való friss vízzel.”²²

„Kedvesem, valamivel megronthattál, mert nem tudlak elfelejteni, éjjelnappal csak rád gondolok. Nappal munkaközben, éjjel álmaimban csak veled foglalkozom. Ha leteszem fejemet, rólad álmodom, kinyújtom utánad kezemet, hogy megfogjalak, nagy a csalódásom, te sehol sem vagy.”²³

Egyik dalban a leány be is ismeri, hogy boszorkányság van a dologban, de az anyja a hibás, nem ő:

„Ne haragudjál kedvesem, nem én, anyám a hibás. Igen szépnek születt s e miatt tetszettem meg neked. Keresett is vagyok, mint a görögök borsa, és a papok tömjéne. Anyám, a mikor fűrésztött, fürdővizemet, a legények nagy gyötrelmeire, a diófák tövére öntötte ki.”²⁴

A *diófák tövére* meg kell jegyeznünk, hogy az anyák a leánycsecsemő fürdővizét oda szokták kiönteni, hogy nagy korukban a leány minden legény előtt kedves legyen, így korán is megy férjhez. A nagy leány is odaönti a vizet, a melyben megmosdott. A nagy lányok azt a haját, a mi fésülés közben a fésűben marad, a diófák odvaiban rejtik el. Így a leány haja állandóan szép állapotban, hosszú szálaban marad meg.

Mikor a szerelmes pár együtt van, kárpótolva van mindenért. Úgy szeretni ritkán tudnak, mint a román lány. Szerelme mély és

²¹ Bărșan : Doine 9. l.

²² U. o. 11. l.

²³ U. o. 16. l.

²⁴ U. o. 18. l.

tiszta. Egy nép nyelvében sincs annyi kicsinyítő, édesen kényeztető szó, mint a románban. A szerelmesek elhalmozzák egymást minden széppel. El van ismerve, hogy az erdélyi részek exponált helyeit a román katrincza románosította meg, mert köztudat szerint a román nő szerelmében három kalán mézzel több szokott lenni, mint a más fajú lányok szerelmében. A román nő nagyon sok szépet tud mondani szeretőjének, a népdalok tanuskodnak erről.

„Kedvesem, mondja a lány az egyik népdalban, szeretnék elrejtetni a keblemben; vagy mint a tiszta búzát elvetni, hogy gyöngéd szeretettel én kezeimmel learassalak, kérébe kösselek, a küszöbömre elhelyeznélek, a cséplésemet meg sem éreznéd, a lisztet szempillámmal szitálnám meg, gyűrűs kezeimmel megdagasztanám, fehér cipóvá sütnélek, hogy te belőled táplálkozzam s kielégítsem nagy szerelmemet.“²⁵

A legény így festi le kedvesének bájait:

Zöld levelű almafácska,
Az én rozsám bájos lányka.
Napsugárból van a haja,
Szél lengeti erre-arra.
Két szeme két fényes csillag,
Rájuk nézek megbódítanak . . .
Két vércsepp a két orcájára,
Gyönyörrel tekintek rája.
Ajaka van eperizből . . .
Puha testén fehér inge
Édes tejben van fűrésztve . . .
A járása csendes, mintha
A földön betűket írta.
Szép idő a mosolygása
Ménybe röpit a szólása!²⁶

Vagy így:

„Kedvesem, a te úrnői arcod láttára az egész világ visszanez, mosolyod egy világot vidámít fel, sirásodra egy világ sir. Bájaidról maga a nap is értesült, mert mikor rád tekint nem akar leáldozni. A szent Nap is éretted eped, hát aztán én szegény legény, hogyne bolondulnék utánad.“²⁷

A leány kérdezi a rózsafát: „Nem láttad-e valahol a szeretőmet?“ A rózsafa feleli: „Nem ismerem, lehet hogy láttam!“ A leány felbosszankodik, hogy legyen valaki, a ki az ő szerelmesét ne ismerné és folytatja:

„Az én szeretőmet könnyen fel lehet ismerni, brassói harisnyájáról, gyűrűs ujjairól, vékony ajkairól és mézédés szájáról.“²⁸

Ha egy festő a fenebbi leírások szerint festene le és állítana elének egy női alakot, furcsa alakot szemlélhetnénk, a kinek bájai iránt szerelemre gerjedni nem tudnánk.

A két szerelmes egymást az ilyen dalokban agyon dicséri; egyenesen dicsőíti a testnek minden porcikáját, a ruházatát, annak minden ránczát, a szövetet, a melyből az készült. Magasztalja mindig a kört, a melyben a szerelmes él, a levegőt, a melyet szív és a kertet, a

²⁵ U. o. 7—8. l.

²⁶ Koszorú, 151. l.

²⁷ Bărșan : Doine 14—15. l.

²⁸ U. o. 20. l.

melyet ápol, abban a virágokat, a melyekhez hasonlókat látni sehol sem lehet. A dicséret ilyen módon foly:

A leány:

„Zöld levél és háromszor zöld levél . . . Olyan legény, mint az én szeretőm nincs több; ha kilencz országon és kilencz nagy tengeren haladnál át, akár előlről, akár hátulról nézve, olyan szépre és kedvesre nem akadnál sehol!“

A legény:

„Már a világot összejártam, de olyan kedves és szép leányra nem akadtam még.“²⁹

Ezekben körülbelől ki is van fejezve minden. A részleteknél is csak ez az eredmény, p. o. olyan arcz, kebel, szem, ajak, járás, tekintet, mosoly; olyan ing, katrincza, gyűrű, gyöngy, fülbe való, piros csizma és minden egyéb nincs több a világon, mint a milyen a szeretőé. A boldog szerelemnél általában ez a hang járja.

A legény összejárta a világot, erdőn, mezőn élt és különös, hogy még sem látott „olyan zöld levelet,“ mint, a milyent ő a szeretőjének a kertjében látott; azt veri a hó, az eső, a nap leforrázza, a hideg megtagyálja s az mégis mindig friss, mindig fodros, — mintha csak az ő szeretőjéről volna szó, a ki hasonlóan melegben, hidegben, esőben, bajban, munkában egyformán friss, szép és mindig vidám.

„Az én rózsámnak a faluban nem kapod meg párját, — de mégis havas-tetőn zöld ágaival és homlokával hasonlítana hozzá a fenyőfa, de az sem olyan szép, mint ő, mert ág-bogas s nem olyan sugár, vékonyka, a kivel édesen lehet szeretkezni.“³⁰

A szerelmesek már messziről ráismernek egymásra:

„Én a hegyen, szeretőm a völgyben s ráismerek az alsóingéről; én a hegyen rózsám a térségen s ráismerek a járásáról, lábainak mozgásáról és alsóingének fodraitól.“³¹

Természetes a szerető keresztnéve a legszebb név a világon:

„ . . . Nagyon szeretem az Anna nevet, amikor hallom ígézet fog el, amikor kimondom elbájol. Kedves volt előttem és kedves lesz, a míg csak élek.“³²

A szerelmesek találkozóhelye rendszerint a kapu, a mely nagy szerepet játszik a szerelmesek életében, alig tudnak tőle megválni, e miatt sok bajt és kellemetlenséget is okoz. A találkozás többnyire este történik, nappal ki-ki el van foglalva a maga dolgaival. Neheztelnek a holdvilágra, hogy felfedi titkait. Könyörögnek is:

Bujtasd uram, a holdat a fellegek közé. Néhol a hold jószolgálatot is tesz, mert világánál a szerelmesek gyönyörködhetnek egymás bájjaiban.“

„Az én szeretőm fiatal gyerek, mintha csak fésző rózsza volna. Mikor esténként a kapuban látom, harmatos rózsának tűnik fel, a hold fényénél a mikor rátekintek, mintha csak koszorúból való világot látnék, a mikor a csillagok fénye lövel reá, mintha gyöngyből kivert kereszt volna.“³³

Mert t. i. a gyöngyből való kereszt a románoknál minden szépség mintaképe és ideálja szokott lenni.

²⁹ U. o. 19. l.

³⁰ U. o. 29. l.

³¹ U. o. 34. l.

³² U. o. 35. l.

³³ U. o. 40—41. l.

A szeretkezés falun sok bajjal és sok akadályal jár. Nyáron úgy a leány, mint a legény nap-nap után munkában van. A szülők estve elfáradva hazaérkezvén, megvacsorálnak és lefeküsznek, hogy már pitymalatkor talpra állhassanak és folytathassák a nehéz munkát. A szerelmesek azonban, estve módját ejtik a találkozásnak. Ha az ismeretség a szülők tudtával van, a legény nyílt utcán, nyíltan megy a kedveséhez, a ki őt rendszerint a kapuban várja. Ha azonban a szeretkezén titkos, akkor nyáron a leány kioson a kertbe, a csűrbe, vagy más előre meghatározott helyre, a hová a legény nagy körülölkön, árkon-bokron és kerítésekén átugorva igyekszik s mindkettő vigyáz, hogy találkozásukról senki se tudjon. Az ilyen kalandos kirándulásnak nagy ellensége a kutya, a mely a szerelmeseket gyakran elárulja s a mely nem bírván tudomással a szerelmes szívek jó szándékairól, a kerítésen átugró gavallérnak gyakran a czombjába harap. Ezek a kellemetlen helyzetek is hűségesen meg vannak örökítve a népdalokban.

A titkos, tiltott és így akadályokkal járó szeretkezésnek egész irodalma van. Ez a szerelem nyújt legtöbb édességet és boldogságot. Minél nagyobb az akadály a szíveket annál jobban izgatja s annál nagyobb erőt fejtenek ki annak legyőzésére, sőt a megszökéstől, a titokban való összekötéstől sem rettennek vissza. A leány a szeretője nevét, bármi történjék vele, soha el nem árulja. Mások lemondanak a szent háromságról s megelégedesnek a titkos szeretkezéssel; míg sokakat az állandó titkolozás kimerít, elcsüggeszt, letör és így fakadnak ki:

„Halj meg rózsám, hogy meghaljak én is . . . Csináltassanak két koporsót, hogy együtt, egyszerre temessenek el, hogy a másvilágon állandóan együtt lehessünk.“³⁴

Vannak, a kik túltesszik magukat a társadalmi tekintetekre s az egyik így csábítja a másikat:

„Jer, bújdossunk el rózsám, mert ez az idő a menekülés, a szökés évadja; érőben van már a búzakalász, keresztül haladván a búzaföldeken, nyomunkat el nem árulják, ha lepihenünk meg nem láthat senki. Jer keljünk egybe, a havas harmatos fenyői között él egy unitus pópa, az kikérdezetlen is összeadja a menekülő párokat.“

Az ilyen szerető elbújdosik a szeretőjével a világ végéig. — A titkos szerelem egyik szép dalában szeretője felől faggatják a legényt, de ő esküdjzik, hogy nincs neki senkije. De hát van lény a földhátán, aki ne szeressen?

A legény így mentegetődzik:

„ . . . ha égek, ha nem égek,
Nem mondhatom mindenkinek,
Hogy szeretlek híven, nagyon,
A falunak meg nem vallom . . .
Az áldott nap fenn az égen,
Megesküszik százszor értem.

³⁴ U. o. 57. l.

De már aztán az égi hold,
 Soha értem nem állna jót . . .
 Az estve is látott engem,
 Mit csináltam, hová mentem,
 Az ő halvány világánál,
 Rózsám kertje ajtajánál,
 Lovam kantárszárát fogva,
 A rózsámat átkarolva.
 — Csak a hold s egy csillag tudja,
 Hogy szivemben hány az óra!³⁵

A szerelem ez állapotjában a szerelmesek azért imádkoznak, hogy az akadály, a nagy válaszfal, a magas hegy, a mi utjokban áll, megsemmisüljön, hogy egymáséi lehessenek. Különben töprengnek, aggodalmaskodnak és ezer dolgon törik a fejüket, hogy magukon segíthessenek. Sokszor a szökés mutatkozik a legbiztosabb módnak.

Különösen a leány szerepe nehéz a tiltott s titkosan folyó szerelemben. Övéitől sokat szenved, mert a szerelmesek bármily ügyesen vigyék is dolgukat, a falunak szeme, füle van, mindent megtud. A legény a leány szenvedését is mélyen érzi, azzal vigasztalja, hogy ő mellőle semmiképpen nem tágit.

„Violácska, viola, drága kedvesem, tegnap a telketek felett a hegyoldalon ért utól az est, drága hangodat akartam hallani. A tied helyett az anyád hangját hallgatám, téged dorgált, engem átkozott, a mért szeretjük egymást. Ha már a dolog kedvesem így áll, mondd meg anyádnak, hogy az utcát lennel és örömmel kerítse be, hogy többé ne találkozassunk, csak szombaton egyszer, vasárnap egész nap, hétköznapokon ritkán, de naponként csak kétszer rendszeren.“³⁶

„Rózsám, nagyon szeretlek, de utálok azt, a kié vagy . . . hogy kilencz kötőféken szorosán tart s így nem mehetek hozzád. De sebaj, ha az Isten is úgy akarja, egyszer mégis csak egymáséi leszünk.“³⁷

A titkos szerelemben a leány így oktatja ki a legényt:

„Bátya, amíg csak élni fogsz, soha a szeretőd nevét a szádon ki ne ejsd, sem nevén meg ne szólítsd. Mondd: „Három hagyma levél!“ hogy senki meg ne értse és kiáltsd: „Három szőlő levél!“ hogy senki ne is sejtse.“³⁸

Ez arra szól, mikor a legények tánczközben egyes táncszavakban meg szoktak emlékezni kedvesükről, a mi valóságos elárulása a szerelmesnek. Ez aztán sok szóbeszédre ad alkalmat s az irigyeknek kaput nyit a pletykálkodásra.

A találkozás nyáron rendszeren a templom czintermében és a tánczban szokott megtörténni. A tánczban a szerelmesek csak együtt tánczolniak, egymást őrzik, kísérik. Jaj annak, aki tánczszóban, egyes kurjantásban vagy másképpen a szerető leányt megsérti, mert a legény nyomban résen áll, üt vág; kész a verekedés, ami gyakran halállal is végződik.

A szerelmi ismeretség, a bensőbb viszony rendszerint a tánczban szövődik. A tánczos összejövetelek a fejlődő szerelem melegágyai. Itt szokták elvetni a magot, itt kél ki; itt fog szikrát a szív, itt fejlődik lánggá, ami aztán boldogít, vagy boldogtalanít; melegít vagy perzsel.

³⁵ Koszorú, 70. l.

³⁶ Bărșan: Doine 63. l.

³⁷ U. o. 60. l.

³⁸ U. o. 65. l.

A román leány tizennégy éves korában már beiratkozik a tánczó társaságba. Tánczolni már megelőzőleg tanul. A rendes vasárnapi tánczokon úgy a szeteken a kicsinyek is összefogóznak és utánozzák a nagyokat, úgy hogy mire tánczba mehetnek, fiú, leány már tudnak tánczolni. A tánczba járó e kis libáknak s kamasz fiúknak még nincs szeretőjük, de az erre való vágy és igyekezet már megfogamzik bennük s alig várják a tánczba állás idejét, hogy maguknak szeretőt foghassanak. A leányok tizennégy, a fiúk tizennyolcz év után, kiváló gondot fordítanak a csinosásra, osztják a mosolyokat, a legényekkel kedvesen incselkednek, keblükön hordott bokkrétájukból virággal kedveskednek, tánczközben a legényhez simulnak, kezüket megszorítják, magukat kellekik, a legényeknek izengetnek, a kijelölt figyelmét maguk iránt felkeltik, neki mindenféle fogással tetszeni akarnak. Ha egymás iránt a figyelmet kissé lekötötték, azontúl csak egymással foglalkoznak, tánczolni, bizalmasabban beszélnek; kezdik a társaságot kerülni, a táncz helyiség (csűr) háta mögé huzódnak, beszélnek össze-vissza mindent, kezdenek ellágyulva egymásra borulni. A legény a leány gyöngyeivel játszik, a haj-fonatán babrál s elcsattan az első csók, ami a szerelmi megnyilatkozás leghathatósabb bizonyítéka, ez a szerelmi viszony megalapozója is. A legény a leánynak haj-fürtjei között vall, vagy esküszik szerelmet, ami aztán a szerelmi viszony koronája szokott lenni. Kezdődnek az apróbb figyelmek: a leány a legényt tollbokkrétával ajándékozza meg, ami azt jelenti, hogy a legény a leány számára már le van foglalva.

A szeretkezésre való felhívásban a leányok viszik a főszerepet: a leányoktól jó a biztatás, az utbaigazítás, a felajánkozás és a kioktatás is. Az egyik dalban a leány belelát a legény szívébe, látja, hogy őt szereti, de nem mer neki nyilatkozni. A leány így biztatja: „Merj, beszélj kedvesem és szeretkezzél velem.“ Mert ő is vágyódik reá. Egy másik dalban a leány kitanítja a legényt, hogy fityüüljön, ha az utcájába jó, ő biztosan kijő és csókkal fogja elhalmozni. Van olyan is, aki arra biztatja, bátran keljen át a Maroson, ne féljen, mert ő bő csókkal és forró öleléssel fogja mindenért kárpótolni őt. A legközségesebb módja a szerelemre való felhívásnak ez:

„Jerj rózsám, szeretkezni, nagyon összeillünk. Szemiünk, szempillánk hasonló, mint két galamb, amelynek egyforma a tollazata. S mint két galambnak a repülése, a tekintetünk is egy. Nekem apám: neked anyád nincs, egyenlők vagyunk ebben is; nekem fivérem, neked nővéreid nincsenek; mind két különálló virágszál, olyanok vagyunk.“³⁹

A szerelmi vallomás helyzetét megvilágítja a következő dal:

Mikor lelkem reád néztem . . .
Szemeidet lesütöttem,
Föld göröngyét merőn nézted.
Mikor megfogtam a kezed,
S érzéd, hogy az enyém reszket,
Mint a rózsza elpirultál,

³⁹ U. o. 49—50. l.

Hangot adni nem is tudtál.
 S mikor mondtam, hogy szeretlek, —
 Mint a rózsza halvány lettél
 Elnémultál, szót se ejtél . . .
 Mind a ketten egyetérténk,
 S mégis egyre színt cserélénk.⁴⁰

Ezek a pillanatnyi zavarok csakhamar eltűnnek, a szerelmesek egyre bátrabbak lesznek és bizalmasabbak. Rövid időn belül már nem látnak és nem feszélyezi őket semmi. Ha utjokban nincs akadály, a csók nyíltan is járja s egymás látásával jól nem laknak soha.

A szerelmi viszony a románoknál mindennek daczára tiszta és erkölcsös. Kitanult, világlátott és a faluba visszakerült legények egy-egy leányt még kiforgatnak a szép eszéből, de általában véve a szülők nem is gondolnak arra, hogy leányukat baj érhetné s ebben a tekintetben nyugodtak, daczára annak, hogy a legény a leánynyal az estéket jó későig a kapuban szokta eltölteni.

Télen sincs másképpen. Az ifjúság, legények, leányok a fonóban találkoznak, az asszonyoknak külön fonójuk van, a hová a legények el nem mehetnek, mert onnan ki vannak tiltva. De a legény a leányt a szülői háznál is felkeresi és a szülőkkel közösen az időt eltöltik. Távozáskor a leány a legényt a kapuig elkíséri, ahol aztán a bucsuzkodás hosszú és meleg. A hosszasan künn maradó leányt a szülők rendesen megpirongatják, mert télen át a hosszas kapuzás már az illetlenségek sorába tartozik.

A román ember nagyon csókos természetű. Ha a kocsmában egy kissé pityokos, össze-vissza csókolna mindenkit s szeretné az egész világot magához ölelni, ha kissé felvidámul, csókot oszt s még a döglött lóra is patkót ütne, azaz még a vénasszonyt is megcsókolná, annyira könnyen áll ilyenkor a csók. A szerelmesek között is így áll a dolog, kiüt rajtuk a csókos természet, csókkal nem tudnak jól lakni soha. A fiatalok alaposan ki is veszik a részüket, mert jól tudják, hogy a csók csak a házasság előtt járja. A házas ember kezdetben legfennebb az első gyermekig, a menyecskét még megcsókolgatja, aztán abban hagyja az egész mesterséget. A csókos világot a nők azonban sokáig megemlegetik mondván: „Akkor volt jó világ, mikor az emberek csókoloztak még!”

A legény a szeretőjét bárhol és bármikor megcsókolhatja. Nem áll így a dolog idegen leányokkal, a legény a leányt, a kivel nincs viszonya, nyilvános helyen meg nem csókolhatja, mert az illetlen dolog.

A havasban a fiatalok sorsa egészen más, keservesebb; ott a szeretkezés már nehezebb mesterség, sok akadálylal jár. Az ifjúság ott is dalol, s az ifjú szív ott is csak dalba önti érzéseit.

A falu házai szétszórva egyes havastetőkön, oldalokon; csak a templom körül van együtt néhány ház: a paplak, az iskola, a kocsmá, egy szatócs bolt; a többi ház egymástól több kilométernyi

⁴⁰ Koszorú, 46. l.

távolságban fekszik. Téli időben a havasi lakost a hó a házába rekeszti, hogy még a templomba sem mehet. Templomba a havasi lakos rendszerint csakis sátoros ünnepek alkalmával járhat. Jókora reggel kell elindulnia, hogy oda elérkezzen és sötét este lesz, mire hazaérkezik. Ki van tehát zárva, hogy a legény esténként a leányhoz guzsalyosba járjon, mert a hóban vert utak nélkül el is tévedhet s egy-egy hóvihar eltemetheti úgy, hogy csak tavaszkor akadnak rá. Nyáron át még vasárnaponként a templom körül történik egy kis inceselkedés, estére azonban mindennek vége, a mindennapi munka mindenkit hazaszólit. Itt a faedényekkel, abrancsokkal és épületfákkal való kereskedés, a fuvarozás, az erdővágás, tutajozás, a pásztorkodás a férfi világot leköti és a falujától hónapokra is távol tartja.

A térségi falvak kedvencz időtöltései: a táncz, fonóka és más társas összejövetelek a nagy távolságok miatt hiányzik. A havasi ifjúság fiatal korainak sok édes gyönyörűségétől van elütve. Élete annyira nehéz és terhes, hogy a bajaival való küzdelemben időtöltésre nem is gondolhat, csak az a vágy és remény élteti, hogy jobb sorsba kerül, a mikor aztán az élet örömeiben is inkább részesülhet.

A havasi ifjúságnak csak nyári időtöltései vannak, ezek közé tartoznak első sorban a havasi összejövetelek, a vásárok, a miket leányvásároknak hívnak. Nálunk leghíresebb a *gainai leányvásár*. (Felsőbidra, Torda-Aranyos vármegye.) Vannak ilyen összejövetelek a hunyadmegyei havasok között is, Romániában is szélteben, ott e nemben híres *Poiana muerii*, ezen a messze vidékek pásztorok s más foglalkozású legények, férjhezadó leányok, özvegyek s mindenki más, a ki csak teheti, s aki mulati vágy, aki valamit vásárolni akar. A laczi-konyhák hosszú sora terül el; a cigányzene a mulatók embereket együvé tereli, megindul a szóbeszéd, a kurjantás, az ének, hogy a zsvajtól, a lármától visszahangzik a havas. A legények a leányokkal végigjárják a laczikonyhákat, lökdösődnek, hanczuroznak, tánczolnak; a jókedv határtalan. Az ismeretség könnyen megy. Ha egy legénynek valamely leány megtetszik, annak hamarosan megfogja a kezét, megkérdi hova való s ha a leány vele szívesen áll szóba, kész a jó ismeretség az egész napra, a minek még komolyabb következményei is lehetnek. Mert tény az, hogy az ilyen vásárookra a havasi ifjúság leánynézőbe, házassági szándékkal megy. Az itt megkötött ismeretség után a legény a leányt otthon is felkeresi, a hol a házassági feltételekben megegyeznek. De aiku, vásár a leány felett az ilyen összejöveteleken nincs, tehát ott házasságot kötni nem is szoktak. Mondják, hogy a régi világban talán így lett volna, hogy az ilyen helyek a házasságkötésre külön statutumokkal bírtak volna, ennek az állapotnak azonban semmi nyoma nincs. Most a házasságot a felek lakóhelyein lehetőleg hamarosan kötik meg, mert az érdekeltek sok időt el nem fecsérelnének.

Ebből arra is rá lehet jöni, hogy a havasi szerelem sem nem olyan meleg, sem nem olyan mély, mert nincs ideje kiforrni, el-

készülni; többnyire éretlen és gyakran savanyú is. Azért a népdal-költészet a havasban nem is olyan gazdag, mint a lapályon. A havasi szerelemnek nincs annyi érzése, gondolata, nincs annyi mondani-valója, mint a térséginek; azért nem is olyan szenvedő, boldogító, nem olyan hullámos, viharos, mint a térségi, mely drámai fordulatokban is gazdagabb. A havasi pásztorokat a szükség leányrablásra kényszeríti, az azonban nem az epedő nagy szerelem, hanem inkább az érzéknek folyománya. Columella már a régi római pásztorokról feljegyezte volt, hogy szerelmük tárgyaira nézve nem válogatnak, elrabolták azt és szeretkeztek azzal, aki útjukba kerül.

Visszatérve a szerelmesekre, említve volt, hogy azok egymás dicséretéből soha ki nem fogynak, s kölcsönösen egymás bájainak rabjaivá lesznek. Ezért a *válás* bármely oknál fogva p. o. távozás az idegenbe, a szerető szívekben nagy zavarokat szokott előidézni. A távollét minél tartósabb annál borzasztóbb.

Egy költeményben a távozó ifjú busongó szeretőjét azzal kecsegteti, hogy a messze idegenből hozni fog neki édes bort, sok keleti ékességet, elhozza a javát, a lelkét a gyümölcsnek. A leányt a sok ajándék nem izgatja, távozó szeretőjéhez csak egy kérése van, jöjjön haza hamar; siessen, mert

Ha egy hóig leszesz távol,
Örüllté tesz majd a távol . . .
Mezón járnék, erdön kelnék —
Mind egy nevet emlegetnék.
— Hogyha őszig lennél oda
Elhervadnék, mint a rózsa!

S ha egy esztendeig sem térne vissza akkor az ő halála biztos, akkor legfenebb a sírjához jöhetne ki s kéri is

Jöjj könnyezni a síromra,
Piros virág díszlik rajta,
A szívemből kifakadva . . .
S ha lelkedet adnád oda,
Nem fogsz látni soha, soha!

Azért hát siessen a kedves, igyekezzék gyorsan visszatérni, mert a vágy, a szerető utáni epedés öl.

A távollétnek kinjait különösen a katonának ment legény érzi, aki kedvesét otthon hagyta falujában. Ezekből a kínos tőprengések-ből egy néhányat ide íglatok.

„Drága távollevő szerelmesem! Életem csupa kesergés, epeszt a vágy utánad . . . Különösen amikor eszembe jutnak édes szavaid s a válasra nem is gondolva boldog szerelemben éltünk. Akkor ha egy napig nem láttalak, mily végtelen hosszú volt az idő . . . A mióta most nem láttuk egymást, Isten csodája, hogy elviselhetjük.“⁴¹

„Boldog az, aki nem katona, mert a falujában élhet kedvesével. Én mint katona, az utánad való epedés miatt már nem is vacsorálok; az utánad való vágy miatt eljárak a kertbe, egész héten át a georgina gyökerére hul-

41 Munteán I.: Strigătuiri 5. I.

latom könyeimet, ha a hold feljő, felkiáltok: jer kedvesem igyunk, bő a forrás vize, kiapadhatlan!"⁴²

"Ugy jön nekem, hogy felkapaszkodjam a havas tetőre, hogy körülnézvéen lássam az egész világot, kikiálttam panaszomat, keservemet, hogy a havasok megmozduljanak, a patakok megzavarodjanak és a sziklák megrepedjenek. Keletről ellátok egész nyugatig, nem tudom merről jöttem, merre van a hazám, megkérem az Istent, küldjön felém egy gerlemadarat, vezessen haza."⁴³

"Zöld levél, de messze vagy te tőlem kedvesem, két hegy és egy málnás erdő választ el minket egymástól, három napi uttal. Oh bár az erdő kiszáradna s a hegy megörlődne, hogy az egész hely térséggé változzék, zab vetés nőjjön az erdőhelyén, így faluból faluba látnék el, s viszont látnók azt, a kit elvesztettünk."⁴⁴

A távozásért a szerelmes a kakukot és a sárga rigót vádolja és átkozza is:

„Sárga csőrű szép madárka,
Mért daloltál távozásra.
Sárga csőröd bár kihullna,
Fajod bár ma kipusztulna.
Vagy nem láttál te a szivbe'
Szerelmemet lánggal égve?
Jégdarab a szivem már ma
S nincs remény a vidulásra!

Aztán megfenyegeti a sárga rigót:

„Ámde érted vadász leszek,
Ha fennt repülsz read lesek,
Ki lesz adva dalod ára,
Testedbe egy nyilt bocsátva!"⁴⁵

A távollét a szerelmes utáni vágy és epedés az érdekelteket meg is őszi. A legény kérdi az anyjától és anyja némán hallgatja:

»Anyám lelkem mondd meg vajjon,
Mért ősültem meg oly nagyon?
Lelkem nyarat nem is láta
S már fehér a hajam szála.«

A legény rendre fel sorolja élete mozzanatait, a szép mezőn, künn a határban munkálva, a havastetőkön őrizvéen a kecskenyáját; leszén a gerlét, merről jön-e a párja, abban nem ősülhetett meg. Játszott furulyáján; hajnalban gyönyörködve a nap első pírijában s a havas tetőről délutánonként nézvéen a nap miként tűnik el a bérczek mögé, vetvéen aztán magának virágágyat s álmodván a tündérekről szépeket, mindez nem lehetett rá olyan hatással, hogy beleősüljön. Sok tépelődés után rájő a valódi okra, ami őszi:

„Ugy szeretni, mint tán senki, —
A nap minden perczét lesni,
Mérni azt a távolságot,
A hol engem egyszer várt volt...

⁴² U. o. 25. l.

⁴³ U. o. 81. l.

⁴⁴ U. o. 87. l.

⁴⁵ Koszorú, 18. l.

És azóta egyre járni
Szép természetét soh'se látni;
Nem tudni, hogy ő hol járhat —
Ez őszített, ez a bánat! ⁴⁶

Ezt a szívbeli gyötrődést és bánatot világítja meg a következő népdal is:

„A szív vágya, kit nem éget,
Nem is tudja mi az élet,
Nem is tudja mi az éjjel,
A holdvilág mikor jó fel . . .
Mikor megy le, mi az óra,
Mi a nap és mi a hónap,
Mi az év és mi az idő?
De ha szeretsz s szived epeszt,
Olvasod a folyó perczet.
Megcsinálod majd az órát,
Órából a napot, éjet,
Napokból az esztendőket.
Minden percznek meg van kinja,
Minden nap az erőt szívja —
S ha így élsz egy esztendőbe'
Kivisznek a temetőbe! ⁴⁷

A távollét alatt levelezés szokott folyni, arany szegélyű képes papíron. A kedvesnek ez az óhajtsa:

„Bátya, levelet írj, írj, mert epedek utánad. De ne írj tintával vagy szénnel, mert az igen közönséges dolog már, afféle levél sok van az országban; ezüsttel írj, hogy tudjam, hogy kedvesemől való. A levél szegletein gyöngyökkel, hogy aki olvassa könnyezzen. Ne írj nehézkesen, hogy betűidet én is megismerhessem; leveledet elolvasom a kertbe, estve szívből sohajtva, a gyümölcsfák között könnyelt szemekkel! ⁴⁸

A leány hívogató levelében mennyi a féltő gondosság:

„Legyen oly jó vőlegényem,
Jöjjön immár szépen kérem,
De ne jöjjön a havason,
Az erdőben farkas vagyton.
Hozz magaddal lovast, ötvent,
Gyaloglegényt számra többet.
Legyen az jó vőlegényem,
Jöjjön hozzám arra kérem.
De ne nézz be a berekbe,
Sok a tüske, bokor benne . . .
Csal a berkek hüvös árnya,
Ráléphetnél a virágra. ⁴⁹

A boldog szerelemnek láthatólag megvannak a maga keservei. Az epedés és a vágy sok kellemetlen perczet okoznak a szerető szíveknek.

A féltékenység is gyakran minden igaz ok nélkül felüti a fejét s ez szintén megzavarja a szeretők nyugodalmát. Ennek a nyomában

⁴⁶ Koszorú, 47—48. l.
⁴⁷ Koszorú, 54. l.

⁴⁸ Muntean: Strigături 35. l.
⁴⁹ Koszorú, 105. l.

szokott járni a félelem, a rettegés, hogy szerelmesét egyik vagy másik fél el fogja veszteni. A féltékenység néha apró semmisedésekből keletkezik. A leány p. o. uj fülbevalót és gyöngyöket rakott magára. A legény rémüldözve kérdezi: ki fizette a fülbevalók árát? A leány incselkedve feleli: az, akinek drágák a szemeim! „Hát a gyöngyöket ki vette neked?” — „Az, feleli jókedvvel a leány, aki ajkaimra vágyódik!” A leány a végén megnyugtatta a legényt, hogy móka volt az egész; de az ilyen tréfák után fullánk marad egyiknek is másíknak is a szívében, ami gyakran rosszra vezet. A legény ebben a kérdésben nem ismer tréfát. „Ha azt látnám, mondja a dal, hogy a szeretóm valakinek csókot ad, könyörtelenül leszúrnám őt is, magamat is.”⁵⁰

A vetélytársát futni engedné, de a hűtlent megölné s mert szeretője nélkül élni nem tudna, magát is elpusztítaná, ami igaz és mély szerelemre mutat.

A legény gyakran megeskeli a kedvesét a szentekre, Szűz Máriára, a csillagokra, a napra, a holdra. A leány gyakran únja már a dolgot és kitör:

„Hagyj békében kedvesem, megmondám már, verjen meg engem a Szent Szűz, ha kívüled szeretek még valakit.”⁵¹

Az eskü nagy dolog a románoknál. A megszegett vagy a hamis eskü a fejére száll annak, aki esküdött; átokként terheli a bűnöst, aki bűnének tudatában aztán egyik vagy másik alakban gyakran bűnhődik is.

Egy hamis esküről szól az ének. A templom mellett ül egy szerelmes pár. A legény a leányt egyre esketi, hogy szeret-e kívüle még valakit. A leány szívesen megesküszik: „Azonban mondja, te se csalj meg, mert ha kívülem más szeretőd is volna, úgy az én esküm a te fejedre száll.”

És ime a leány esküje után, a templom alapjaiban megingott, tetejéről a szentkereszt lehullott, a kőfalak meghasadoztak, a szentképek a falakon megremegtek. Szűz Mária vér könnyeket sírt, mert a legénynek más szeretője is volt.

Az a félelem, hogy kedvesét elveszti és tőle elhódítják, állandó nyugtalanságban tartja a szerető szívét, azért szoktak az eskühöz fordulni, ami nekik némi megnyugvást szerez. A kínél azonban már a féltékenység dolgozik, azon semmiféle esküdözés többé nem segít. Ez a félelem különösen azoknál csinál nagyobb bajt, akik apró félreértések és kellemetlenkedések miatt kedvesüket egyszer már elvesztették. Erre sokszor elég egy kis összeszólalkozás is. Mennyi gyötrődésbe, álmatlan éjszakába kerül, amíg a félreértés kiigazodik s a boldog szerelem ismét rendbe jó. A szívnek e gyötrődései számos dalban nyerneik kifejezést.

„Az én szeretóm olyan, mint egy zászló, lelkeimből szeretem. Félek, hogy úgy elvész, mint őszkor a levél. Már egyszer elvesztettem volna, de

⁵⁰ Bărsan: 54. l.

⁵¹ U. o. 51. l.

addig jártam, amig rátaláltam, ott a hol a szépek összegyülekeznek és zárt ajtóknál szeretkeznek. Az egyik ölében melengette, a másik puha ágyat vetett neki, volt aki borral precskelte, volt aki pecsenyét süített számára, volt a ki lábbelijét huzta le, az utolsó a nyakát csókolgatta!⁵²

Korkülömbőség esetében szerepel légingább a szerető elvesztése miatti aggodalom és félelem. Ha a leány idősebb a legénynél, a leány dalából a folytonos aggodalom szól ki, hogy fiatal szeretőjét elveszti, mert a fiatal legény kapós szokott lenni; hozzá még tanulatlan, a szerelmiékben, fortélyokban járatlan, könnyen rászedhető, elbolondítható. A fiatal gyermekleány szerető a legényre nézve hasonló okokból kész veszedelem.

A román leány általában véve szerelme tárgyától ritkán tántorodik el; odaadó, készséges s minden báját kedvesse számára tartja fenn; hűséges, akár az eb s minden figyelmével csak kedvesének szolgál.

A leányt körülfogják a legények s száz kérdést intéznek hozzá: szeme mért olyan fényes, mintha megvolna ezüstözve, középen arany szikrával. A szemöldöke mért olyan fekete, mint a holló tolla s haja mért fénylik, mintha csak arany volna? A leány rendre veszi a dolgokat és feleli:

„Ezüst fényű a két szemem?
 — Ugy szereti a kedvesem!
 A közepén aranszikra?
 — Szép rózsám is annak írta!
 Szemöldököm, sötét, barna?
 — Illik hozzá rózsám bajsza!
 Fénylik hajam aranszínben?
 Mert fürösztöm rózsá vízben...
 És befonom szép virággal,
 Mert galambnak csak úgy áll jól...⁵³

Aztán bevallja, hogy szeretője van, aki hajnalonként hozzá szokott sietni s amint a szeretőjére néz, egész lényében megváltozik, szeme fényben kezd úszni a nagy szerelemtől, amit kedvese iránt érez.

Ha a szeretőjét akár legény, akár leány elveszti egész életén át siratja, elfelejteni nem tudja soha. A hátramaradott élete olyan, mint a párjavesztett gerliczéé, amelyről a román népdal is úgy tartja, hogy mindig szomorú, bolyong s alig száll le valahová, már ismét tovarepül; nem szereti többé s nem keresi fel a zöld erdőt, rendesen puszta helyeken tartózkodik s mindig száraz ágra száll; étel, ital alig kell neki s ha vadászt lát nem menekül, de feléje, puskacsöve elé repül. Ez abban az esetben történik, amikor a szerető meghal. A halál mély gyászt és nagy fájdalmat von maga után; a hátramaradott élete kín és vergődés, sír, zokog s felejteni nem tud, maga is állandóan a halál gondolatával foglalkozik. Minden amit lát az elhunytira emlékezteti, kerül minden vigasságot és egyedül a bánatának él. Dalai ilyenkor valódi könnycseppei a fájdalomnak.

⁵² Bărsan: Doine 52. l.

⁵³ Koszorú, 126. l.

„Meghalnék, mondja, de nem jó a halál; élnék, de már nincs kiért, a kim volt, annak az arczája a földre borult, de nem azért, hogy virágozzék, hanem hogy elhervadjon egészen!“⁵⁴

„Zöld levél, fekete fű . . . Minden a föld felé hajlítja le a koronáját s kérdik tőlem mért sirok? Felelem: amit én vesztettem, azt soha többé megtalálni nem fogom. Elvesztettem egy szem lencsét s egy nagyon okos kedvest, egy fűszálat és egy nagyon jóra való szeretőt.“⁵⁵

A „lencse“ s a „fűszál“-ra való hivatkozás itt arra céloz, hogy ezeket a kis tárgyakat nem lehet megtalálni, ha egyszer az ember elvesztette.

„Senki sem olyan elhagyott, idegen, mint én, csak a rigó a rengetegben. De néha a kakuk még azt is meg látogatja s megkérdi: „Mi lelt drága növér?“ Nekem senkim sincs „járom az idegen országokat, a kim volt, ott nyugszik immár a temetőben!“⁵⁶

Egy másik dalban a távollevő szerető hazaérkezvén keresi a kedvese sírját s mondja:

„Ráakadtam a sírjára . . .
 Űde virág nyilott rajta,
 Szép bimbókat akkor hajta . . .
 Derült nappal, holdas éjjel,
 Játszodozott lengő széllel . . .
 Nincs már senkim a világon,
 Végórámon halálágyon,
 Meghagyom, majd átok mellett,
 Itt adjanak egy kis helyet.“⁵⁷

A hosszabb ideig tartó távozásnál a bucsuzkodás nagyon keserves. A válás gondolata nagy keserűséget okoz mind a két félnél. Ennek igen gazdag dal-irodalma van. Egy párt bemutatok.

„Én távozom messze országokba . . . Rózsám, amíg oda leszek ne hordj virágot, ne ékesítsd fel magadat és tánczba ne járj.“ A nő feleli: „Fehér ingemet feketére festem, hajamat kibontom és úgy foglak téged gyászolni.“ A legény: „Ne az ingeddel, s ne ruházattal gyászolj, hanem a sziveddel és a lelkeddel!“⁵⁸

„Te elmégysz bátya, de én itthon maradva mit csináljak utánad való vágyodással? — Neked rózsám könnyű, mert vannak még hozzám hasonló legények! — Hadd legyenek, hosszú sorban álljanak bár előttem, mit ér, ha egyiknél sem áll gondolatom. Mit ér, ha egy sereg van is, ha előttem egy sem kedves, s mit ér, ha annyi van, mint a fűszál, ha te nem vagy közöttük.“⁵⁹

A tiltott és titkos szeretkezést a legény néha megunja, belefárad és már nem érez magában elég erőt az akadályokkal megküzdeni, inkább elbujdosik, nincs elég ereje a faluban maradni, mert szeretőjének mindennapi látása sok fájdalmat és keserűséget okozna neki. Inkább a nyakába veszi a világot. A legény így beszél:

„Virág, virágocska, drága szépséges szeretőm! Nem járok hiába többé utánad, haladok a magam útján. Látom, a tied ellenem vannak. Maradj kedvesem békességben én elbujdosom idegen országokba.“⁶⁰ A leány nagy szerelmében a legényt kész követni s mondja:

⁵⁴ Bărsan : Doine, 152. l.

⁵⁵ U. o. 152. l.

⁵⁶ U. o. 153. l.

⁵⁷ Koszorú, 39. l.

⁵⁸ U. o. 110. l.

⁵⁹ U. o. 108—109. l.

⁶⁰ U. o. 112. l.

„Zöld levél, tövisbokr . . . vigy el bátya magaddal az idegenbe . . . Változtass át kalapodra bokrétává, hogy védve legyenek állandóan. Ha így resz-
telnéd a dolgot, mert mindenki látna, derekad körül használj fel övnek; ha
az öv szorítva nehezede volna, változtass át fagygy gyertyává és rejts el a
a kebledbe, ha látóád, hogy olvadok fujni fogsz reám s én felfrissülök: vál-
toztass át viasz gyertyává s helyezz el a honyad alá, járjuk úgy át az országot,
a hol beesteledünk, bevilágítom utjaidat. Az emberek megkérdezik majd,
miféle gyertya ez? Te felelni fogod. Fagygy gyertya, az én rózsám a falu-
ból . . . viaszgyertya, kedvesem az én hazából.”⁶¹

A vetélytársak és az irigyek nagy ellenségei a boldog szerelem-
nek. Nem csak a városban, de a falun még gyakoribb az irigy beszéd,
a mások boldogságának megrontása. A mások megszólása, a mások
megrágalmazása mindennapi dolog. Egyik-másik esetben egész érdek-
csoportok alakulnak és pro és kontra foly a harcz; család család
ellen, utca utca ellen, a falu egyik része a másik ellen; legény és
leány csoportok alakulnak s dühöng a háború, a melynek sokszor
igen gyászos következményei szoktak lenni. Aztán a szerelmeseknek
is gyakran eljár a szájuk, boldogságukban sem látnak sem hallnak,
dicsekednek, sok mindent lekicsinyelnek, lenéznek, mások iránt a
köteles figyelemről és tiszteletről megfeledkeznek, másokkal gunyolód-
nak és így nagyon természetes, kész a veszedelem. Mert egy rossz
ember százat csinál, egy irigy még többet, a megbántás megtorlat-
lanul nem marad. A hogy mondani szokás a szerelmes párt egy-egy
bátrabb alak kikezdi. Jaj annak a szerelmes párnak, aki ellen a falu
közvéleménye kialakul, ami különben hamar megtörténhetik. — Az
asszonyok különösen veszedelmesek s a rágalmak kovácsolásában
előljárnak. Az ilyen pár a tánczban a csipkedő humor valóságos
czéltáblája lesz. Az ilyen viharban egyik-másik szerelmes nem tud
megállani, unja, szégyelli a dolgot s félreáll. Ilyenkor siratják elvesz-
tett boldogságukat és átkozzák szerelmük megrontóit.

Az egyik dalban a leány panaszoja:

„Bátya, sok rosszakaróimtól ki sem léphetek az ajtón, ha tiszta ruhában
járók, azt mondják alávaló vagyok, mert bolondítani akarok férfiakat; ha
rücskölt a ruhám, meg rám fogják, hogy rest és aluszékony vagyok. Nem
vagyok szép, nem is voltam, hódítani legényt mégis tudtam; nem vagyok
szép, nem is leszek, de szép férfit mindig szeretni fogok.”⁶²

„Drága szeretőm, szeressük egymást, ne gondoljunk semmivel! Az em-
berek szájukra vettek, a szülők ellenünk; a rossz világ rút szavakkal illet. Ró-
lam mondják: búza vagyok, rólad, hogy üszök. Mert fiatal vagyok és sugár,
a fűzfalevélhez hasonlítanak, téged a megcsonkított rozmaringhoz, semmiházi-
nak tartanak Engem elneveznek a virágok virágjának, téged pedig az embe-
rek polyvájának!”⁶³

Igy beszélnek az emberek akkor, a mikor a leányt a legénytől
el szeretnék választani. A mikor pedig a legényt szeretnék elbolgyatni
a leánytól, akkor a leányra fognak minden rosszat és a legényt dicsérik.

A leány szerelmük első napjaiban már kitanítja a legényt, mi-
képpen viselkedjék a világgal szemben.

⁶¹ U. o. 117. l.

⁶² U. o. 16. l.

⁶³ U. o. 120. l.

„Jöjj bátya, adjam át kalapbokrétádat. De ha elhaladsz vele az utcán s a szép leányok utadban állva megkérdezik: kítől kaptad azt? Drága kincsem ne állj szóba velük, jó szót nekik ne adj, hajtsd fejedet a földre, így azt fogják gondolni, hogy egymásra untunk.“⁶⁴

„Zöld level, pityóka... A mikor, bátya, előttünk elhaladsz, ne nézz kíváncsian be az udvarunkra, mert sok a nőirigyünk... tőlünk fel a hegyig mindenki ellenségünk és lefelé a völgyig, mindenki kész arra, hogy minket elpusztítson. Inkább nézz a falu felett, legalább azt fogják gondolni, hogy már nem kellünk egymásnak, nézz a rét felett, gondolni fogják, hogy már meguntuk egymást.“⁶⁵

„Nem jó az olyan szerető, aki csak estve járhat a szeretőjéhez, a mikor még minden irigy és pletyka asszony ébren van. Az olyan szerető a jó, a ki éjfélkor megy a babájához, a mikor a szerelem minden ellensége alszik már. Az első rendszerint fiatal, járatlan és nem megbízható a szeretkezésben.“⁶⁶

A boldog szerelem irigyei még a kuruzsláshoz, varázsszerekhez is folyamodnak, hogy a szeretőket megrontsák és egymástól elválaszthassák. A dalok szerint minden hiába való dolognak bizonyult, a szerető szívek egymás iránt való szeretete oly nagy, hogy annak semmi meg nem árthat.

Az előadottak szerint a boldog szerelemnek is meg vannak a maga gyötrődései. Így a boldog szerelem hasonlít a legpompásabb rózsához, a melynek szépsége, illata elbódít, de a melynek tövisei szúrnak is és fájdalmat okoznak.

Rátérhetünk a *boldogtalan szerelemre*, a melynek dalköltészete gazdagabb, mint a boldog szerelemé.

A román ember nagyon érzékeny, könnyen bántódik és a mint mondani szokás, *cine mintye* lesz, azaz nem felejt. Bár emberséges gondolkodású, egészen keresztyénies alapon áll, mégis azt mondja: „megbocsátni megbocsátok, de felejteni nem fogok!“ Ez az érzékenység minden téren megnyilvánul nála. Bár viharhoz szokott, testileg sok mindent elűr, megbirkózik a medvékkel s kiáll éhséget és mindenféle más nélkülözést, lelkileg azonban a legkisebb bántódásra elborúl. Komor lesz s azon töri a fejét, hogy miképpen tudná magát megbosszulni a rajta elkövetett bántalmat megtorolni, mert arról szó sincs, hogy a dolog annyiban maradjon.

A szerelemben is, ha bántalom éri, a román ember nagyon szenved. A szenvedést még könnyen tűri, ha tudja, hogy szeretve van, ellenkező esetben jajong, zokogva sir, legszerencsétlenebbnek érzi magát az egész világon. Nincs vigasztalás, félrevonul, emészti magát, mint a mécses, amely egyre fogy s a láng elalszik egészen. Bánatát összeméri a tengerek és a folyók mélységével, a pusztával, a sötét éjszakával, amelyben nem világít még egy csillag sem s nem talál vigasztalást sehol.

A Maros nagy, elzúg, halad, —
Búbánatom el nem marad...
A Maros nagy, lassúl, enged,
Búbánatom nem ad enyhét...

⁶⁴ U. o. 67. l.

⁶⁵ U. o. 67–68. l.

⁶⁶ U. o. 66–67. l.

Sírok, de senki sem látja,
 A bánat szívemet bántja.
 Sírok, de senki sem hallja,
 A bánat fajom visszhangja.⁶⁷

Nemcsak a nem viszonzott szerelem sújta a román szerelmezt, hanem az is, a melynek döntő akadályja van. Például egy szegényebb ifjú ráveti szemét egy gazdagabb leányra s annak vonzalmát ki is küzdi, de mit ér az ifjak szerelme, a mikor a döllyfös szülők hallani sem akarnak a dologról. Mert a román, ha gazdag, döllyfössé lesz, szakít minden demokratikus gondolkozással és magát immár magasabb lénynek képzeli. A faluban rendszerint három osztályba sorakoznak az emberek, tisztán vagyoni alapon. A román ember vagyona arányában gyakorol befolyást a községi és egyházi ügyekre.

Az *előkelőké* (fruntasi, boeotani) az elsőség úgy a templomban, mint a községházánál. Ezeké az első szó s rendszerint ezek döntenek minden ügyben is. A *közepesek* (nujlocasi) kisebb-nagyobb mértékben az első osztálybeliektől függnék, ámbátor ezek között gyakran akad egy-egy bátrabb és vállalkozóbb szellemű ember, a ki eszességénél és nagyobb szájánál fogva magához ragadja a hatalmat és vezeti az egész falut. Az *utolsók* (codasi) a szegény napszámos nép, a melynek gyermekeiből cselédek lesznek, elvetődnek még a városokba is, a honnan némi műveltséggel és pénzzel hazakerülnek.

Ha már most ezekből a napszámos osztályból kiválik egy-egy legény, vagy egy-egy formásabb leány s ezek az előkelő osztályokhoz tartozókkal kezdenek ki, mindjárt kész a nagy összeütközés, a boldogtalan szerelem. A gazdagok az ilyen vegyülést nagy szigorúsággal ellenzik; leányaikat, fiaikat féltik, őrzik s átok alatt tiltják a házasságot. Bár a dalokban egészségesebb szellem uralkodik s lép-ten-nyomon a szegény, a vagyontalan leánynak, meg legénynek adják az elsőséget; elítélik a vagyont, a jólét melegeben felburjánzó fogyatkozásokat, bűnöket s dicsérik a szegénység erényeit, szóval a rangban való különbséget egészen mellőzik, a dolog az öregek eszejárása szerint azonban egészen másként fest, az előkelő osztály a napszámosok osztályával vegyülni nem akar és így hiábavaló a dal-költészetnek minden demokratikus okoskodása.

A baj azért nagy, mert a legény a szülők akarata ellenére nem házasodhatik, a leány pedig a legszigorúbb szülői felügyelet alatt állván, csak egyes szöktetés esetében kerülhet össze szíve választottjával. A kérdésbe belevág a vallás is, az Istentől való félelem, mert az engedetlen gyermeket megveri az Isten. Az a házasság, amely a szülők akarata ellen jött létre, soha boldog nem lehet. A falu az ilyen házaspárra úgy tekint, mintha átkozott volna.

De legszerencsétlenebb és legboldogtalanabb a szerelmes akkor, ha szerelme tárgyában csalódik. A megcsalt fél nagyon szenved, szenvedélye határtalan. Már érintettem, hogy az irigyek a szerelem megrontásában nagy szerepet visznek. A dalban ezeket nagy átokkal sújtyák.

Van szeretőm és még sincsen, —
 Nem szabad, hogy rám tekintsen,
 Nem szabad, hogy felsóhajtson,
 Nem szabad, hogy megóhajtson...
 A ki mást ront, vedd el, uram,
 Nyugodalmát az ágyából,
 Hogy ne legyen nyugovása,
 Puha ágyban álmodása...! ⁶⁸

Egy másik dalban :

Szerelmüktől egykor, régen,
 Virágoztak a fák szépen.
 Nagy titokban az irigyek,
 Minden ágat letördeltek.
 Ki a más szerelmét rontja,
 Gabnáját a madár hordja,
 Ne is legyen annak étke,
 Sem egészség a testébe! ⁶⁹

Az elhagyott szerető nagyon gyakran kitör és a hűtlen emléke iránt nem viseltetik valami nagy kegyelettel :

Tűz égesse, ölje bánat...
 Elhagyta a kicsiny házat!
 Mily boldogok voltunk ketten,
 Megcsalt, pedig hogy szerettem.
 Verje meg a könnyem árja,
 Nehéz gondom sokasága...
 Részvétemet akkor kérje,
 Mikor jólét int feléje! ⁷⁰

Nem egy dalban átkozza a legény hűtlen szeretőit, a kik egészen megrontották :

Sok leánynak uram, uram,
 Ne adj uram egészséget!
 Megcsúfoltak, tönkretettek,
 Nincs már bennem egy csepp élet!

 Két szememet nem bántották,
 Meghagyták két mécsvilágnak,
 Hogy ne essem kertelésnek,
 Hogy ne verjem magam oda,
 Ajtajához jó anyámnak! ⁷¹

A nagy csalódás a legényt gyakran bujdosásra készíti. Szívében nagy bánatával, a nyakába veszi a világot, elvándorol s bánatát elpanaszolja fűnek-fának. Ezek a dalok igen szépek.

„Hull a diófa levele... távoznom kell, a szívemben forró vágyódással haladok, miként a hold a felhők között, gyászszal, mint a hold a csillagok között. Ha utolér a szerelmemem utáni vágy, sírok, mint a gyermek. S a mikor könnyezek, a havasok megrendülnek, a völgyek visszhangozzák bánatomat, a fajdkakasok bámulva kérdezik: szép, derék legény, miért sirsz oly keservesen? Zöld levél, száraz fa... megcsalt a szeretőm!” ⁷²

A megcsalt leány a következő vallomást teszi :

⁶⁸ U. o. 91. l.

⁶⁹ U. o. 152. l.

⁷⁰ U. o. 155. l.

⁷¹ U. o. 71—72. l.

⁷² Bársan: Doine, 159. l.

„Parton levő zöld levél... Hegyoldalon lakó kedvesem, hogy feledkezhetél meg rólam annyira, hogy el nem jársz hozzám sohasem? A mig hozzám jártál, én voltam a virágok virága és a legények kedvese, jártam is kézről-kézre, mint a kútnál levő horogfa. A mióta rám untál, az arczom elhervadt és a szívem megbénult egészen.”⁷³

A megszakadt szerelem sok bánattal és keserűséggel jár. Ez az állapot, mint a dal mondja, hasonlít az ág-bogból rakott tűzhöz, nagy lánggal és pattogással ég, de a házat meg nem melegíti. A leány megátkozza a patakot, hogy vize keserűvé váljék és színe tisztává változzék át, hogy öltözetét feketére fesse, mert a szerető elpártolt tőle. Oda is van a nyúgodalma egészen.

„Zöld levél, liliom... Minden madár alszik, csak én nem hunyom be szememet. Ime, már virrad is, a kakasok itt is, ott is, hol vékonyabb, hol vastagabb hangon, megszólalnak már és mind a mi szerelmünket éneklék.”⁷⁴

A legény is úgy tartja, hogy a mig szerelmesével boldogon élt, az éjszaka oly rövid volt, akár egy pillanat, ma már egy évnek tetszik és olyan sötétnek is. Akkor zuhogott az eső, sár volt és úgy látott mégis, mintha előtte gyertyával világítottak volna.⁷⁵ A legény csodálkozik is nagyon, hogy állhatott be az az állapot; hogy lehetett az, hogy ő a kedvesével mind tiszta búzáat vetett el és mind rossz czikázott ki; bazsalikomot és mind tűzesláng nőtt ki a helyébe.

A szerelmes a szerelemrontó ellen így fakad ki:

Bírjon a rák hajlékával,
Életével, italával...
Mint a hernyó csúszzék lassan,
Bővelkedjék a panaszbán.
Soha senki meg ne szánja...
Égjen s mégis egyre fázzék,
Enyhülést ne adjon árnyék.
Egyék a sas asztaláról,
Füberszemtől messze, távol;
Úgy nyúgodjék, mint a szélvész
Mely im itt van s már tova vész.
Kő legyen a párna nála,
S káromkodás az imája!⁷⁶

Ilyenkor a szerelmes nem ismer kiméletet. Azt, a kit szeretett, a legsúlyosabb átokkal sújtja, hogy egész nap üljön a tövisen, avagy az epedés dülja, eméssze s égjen és fogyjon, mint a gyertya lángja, hogy a nagy vacsorára már csak pislogjon:

Hogy a midőn éjfélt leszen,
Halálverejték emésszen,
És amikor hajnal leszen.
Életednek vége legyen...
Hogy a napnak áldott arca,
Süssön rád a koporsóba!⁷⁷

Az elhagyottság a román emberre nézve nagy csapás. Nagyon keserves állapot, ha nincs körülötte valaki, a ki szeretettel bánjon vele,

⁷³ U. o. 158. l.

⁷⁴ U. o. 163. l.

⁷⁵ U. o. 163. l.

⁷⁶ Koszoru 171. l.

⁷⁷ U. o. 104. l.

a ki megkérdezze, nincs-e valami óhajtása, mi je fáj, mi bántja? Az elhagyott szerelmes a maga bánatával egyedül marad. Meghalni azért nem kíván, az öngyilkosság gondolata nem környékezi, mert mindig élteti a reménységnek egy sugára, hogy szerelmese visszatér. Még abban is remél, hogy az erdő el fog égni, a havas összeomlik, elsüllyed, a vizek kiszáradnak, minden akadály elmúlik s a volt szerető visszatér, mert nem hiszi, hogy a szerelem, a mi oly édes volt és oly nagy lánggal égett, az örökre megsemmisült legyen. De bár e körül ezer gondolata támad s igyekszik vigasztalódni, mégis vissza visszatér oda, ahonnan kiindult, a bánatra, amely ismét hatalmat vesz egész lényén s kifakad:

Mit véttem neked bánat
Hogy megkötvé tarts folyton,
Mint a lopott portékákat!
Mit vétettem neked bánat,
Hogy úgy kergetsz, mint a szélvész
A fáról leszakadt ágat? !⁷⁸

Tépelődései között a leány gyakran rájő arra, hogy szerelmében nem volt elég okos, óvatos, maga-magát vádolja tehát szerencsétlenségével s elismeri, hogy

A bánat, mely sújtol engem
Nincs az égtől reám mérve,
Azt magamnak én szereztem!
Hullass szemem forró könnyet,
Lelkem téged bűnnel vádol,
Mindíg a legszebbre vágyol.⁷⁹

Ez pedig úgy a pórleánynál, mint a legénynél, kész veszedelem, mert a szép leány, legény kapós szokott lenni, kézről-kézre jár, mint a vízmerítő horog a kútnál. Ha hozzá a legény vagy a leány még vagyonos is, az utánuk futókkal csak amugy játszanak, hogy aztán sok csalódik, sok megégeti a szárnyát. Ilyenkor a csalódottak rendszerint a szemüket átkozzák, vagy azért, mert igen felfelé, vagy azért, hogy igen lefelé néztek, hogy a szemek szóval nem voltak elég óvatosak a kedves megválasztásában.

Míndezekből kitetszik, hogy a szerelmes román szív a maga boldogságában vagy boldogtalanságában egy hullámozó tenger, minden hullám egy-egy dal. Ki tudná emberi szemeivel megmérni a tenger mélységét, határait? Nincs toll, a mely ezt le tudná írni, sem ecset, a mely lefesthetné. Nem is volt szándékom a szerelmes, dalban kiömlő szívet a maga egészében bemutatni, annak édességéből és keserűségéből egy néhány cseppet mutattam be, hogy a kettőről némi fogalmat nyújtsak.

(Kolozsvár)

Dr. Moldován Gergely.

Rousseau jelleme.

„Die Bücher fallen nicht vom Himmel, sondern werden von sterblichen Menschen geschrieben und ihre Beschaffenheit hängt von dem Verfasser ab, wie die Güte eines Apfels von der Art des Apfelbaumes.“

P. J. Möbius.

Nagy emberek életrajzának kutatásakor sokszor ütközünk eközdetetlen akadályokba. Vannak, kik csak tanaikban élnek, mások maguk foglalták frásba eszméiket, mit sem sejtetve családi vagy polgári életükről. Az életrajzi adatokat gyakran készen kapjuk, ezek hián arczképtüket néha legendák nyomán, néha kortársak vagy utódok leírásai után szoktuk megalkotni. Ha az adatok hiánya akadályozhat bennünket egy-egy nagy író *emberi* arczképe-
nek helyes megértésében, úgy viszont az eredeti adatok bősége is zavarba ejthet bennünket. A sok adatból a lényegest meg-
állapítani még nem volna nagy munka, de ha az egymásnak
ellentmondó adatok közt az igazság aranyközéputját akarjuk meg-
találni ez már nehezebb feladat. De ha e feladat nehéz, egyben
szép is és nem szabad a nehézségektől visszariadnunk. Azok a nagy
szellemek, kiknek működéséről a história mint korszakalkotókról
szokott megemlékezni, mindenestre megérdemlik, hogy foglalko-
zunk velök . . . Ne vitassuk egyelőre, józú-e vagy fanyar-e a gyü-
möles: tény, hogy a dús termés előzönlötte az emberi kultúra, számos
területét. . . Vessük hát tekintetünket az almafára . . . Foglalkozunk
Rousseauval, kinek tanai példátlan hatást gyakoroltak korára,
sőt azt újjá teremteni is hivatva voltak s kinek eszméihez, mint a
szellemi felfrissülés forrásaihoz, még ma is vissza-visszatérünk.
Sajátos gondolkozása már a maga korában kihívta ellene a leg-
ellentéteoseb kritikákat. Kortársainak figyelme már fellépése idején
az eszméi és tettei közt mutatkozó látszólagos ellentétekre irányult.
Voltak bámulói, voltak ócsárlói, de mindannyian megegyeztek
abban, hogy kivételes képességei vannak. Mindannyian érezték,
hogy *Rousseau más, mint kortársai* s ezt a különbözőségeket
némelyek előnyére mások hátrányára írták. A *Correspondance*
*Secrèteben*¹ olvassuk e jellemző sorokat: „Voltaire-ral egyidőben

¹ Correspondance secrète, politique et litteraire ou memoires pour servir à l'histoire des Cours, des Sociétés et de la Littérature en France, par *Metra* et autres, Londres, 1786—1790.

egy rendkívüli ember tűnik fel. A tudományok ellen ír — s ő maga tudóssá lesz. Ócsárolja a francia zenét — s ő maga operákat komponál. Megsemmisítő ítéletet mond a vígjátékról, de maga is ír vígjátékokat. Sötét képeket fest a filozófusokról, bár maga is filozófus. Szónokol az asszonyok ellen s ő maga egy Xantippével él együtt. Százada méltán elmondhatja róla, hogy csak a hordó hiányzik még neki.“ A Rousseauval érintkezésben élő barátok, barátnők, íróársak s az olvasók sokasága nem elégszik meg az ellentétek pusztá megállapításával. Rokonszenvük, vagy gyűlölködő érzésük, bátran mondhatjuk, tettekben nyilvánul. Társaságokban nézeteltérések kezdenek megnyilatkozni, melyek irodalmi harczokban jutnak a nagy nyilvánosság elé s az egyház s az állam által való üldöztetésben végződnek. Az ellenfelek ellenségekké s a hívek szellemi és személyes szabadságot védő barátokká válnak. Az ellenfelek elítéltetik Rousseaut a parlamenttel; elfogatási parancsot adnak ki ellene, a barátok lehetővé teszik menekülését. A genfi tanács többsége elítéli őt, de a kisebbség nyugtalansága e miatt forradalmi színt ölt. Az ellenfelek egyik helyről a másik helyre üldözik, de mindig akadnak barátok, a kik befogadják az üldözöttet s új szellemi termésekre adnak neki alkalmat. Rousseau dicséret és gáncs, üldöztetés és szeretetetés közt rendületlenül halad célja felé, vagy tán éppen ily sajátos körülmények közt születhetnek meg művei. Hatása már életében is példátlan és még halála után sem szűnik meg hatni kivételes egyénekre s ezek által nemzetekre és korszakokra. Hatást általánosnak nevezhetjük, mert nem szorítkozik egy nemzet szűkebb körére. Habár életén és írásain a francia karakter sok jó és rossz vonása tükröződik, mégis fel tud emelkedni az általános emberi szempontokig, sőt, amint látni fogjuk, jellemének több vonásában az *Übermensch* régióiba emelkedik. Ezekből a magas régiókból tud aztán minden nemzet fiaihoz érthetően beszélni. Möbius² szégyennek tartja, hogy a ma élő művelt németek nem érdeklődnek Rousseau iránt, holott ő nemcsak a nagy forradalom előkészítője volt, nem csupán az a tanító, kinek a jogtudomány, a pedagógia, a botanika oly sokat köszönhet, de a német szellemi életnek is hatalmas fellendítője volt. „Rousseau Juliája nélkül — mondja Möbius — nem volnának meg *Werther szenvedései* sem és nélküle Kant sem lett volna az ami. *Élő vizek forrásai fakadtak belőle* s e forrásból mindazok ittak, kiknek a német irodalom fellendülését köszönhetjük“. *Carlyle*. a ki több gúnnyal, mint megértéssel foglalkozik Rousseauval, kénytelen elismerni róla, hogy lángra gyújtá a világot, hogy apostolává lett a forradalomnak. „Begyömöszölbették, ugymond, padlásszobákba, kikaczaghatták, mint eszelóst, hagyhatták sínlódni, mint egy vadállatot ketreczében, de nem akadályozhatták meg, hogy világot lángra ne lobbantsa. A francia forradalom Rousseauban találta meg apostolát.“ Hogy Carlyle szerint „Rousseau félig eszelős

² P. J. Möbius - J. J. Rousseau. Leipzig, 1913 XX. o.

tervei nagy mértékben elősegítették Franciaországban a delirium kitérését," ez semmitsem változtat azon az igazságom, hogy az emberiségnek erre a forradalmi deliriumra szüksége volt.³ Ennek a hatásnak aprólékos analízisa nem tartozik fejtegetésünk keretébe, de annyit megjegyezhetünk, hogy Rousseau maga nem volt forradalmat előkészítő vagy szervező személyiség. *Korának forradalmár szellemei, az enciklopedisták, közt inkább a fékező munkáját végezte szembe helyezkedvén azok materialisztikus felfogásával, istentagadó tanaival.* De ha nem volt is közvetlen előidézője a forradalomnak, mégis elválaszthatatlan ettől Rousseau neve. Rousseau az igazságot keresi s ennek kutatása közben logikai kényszerűség folytán oly következtetésekhez jut, melyek a fennálló irodalmi, egyházi s politikai hatalmakkal szemben, kifejezetten forradalmi színezetűek. A forradalmat harcziás tollal, a gúny maró fegyverével előkészítő írókra megsemmisítő hatással van a vallás és lelkiismereti morálját jogaiba helyező Rousseau; az egyház harcziás hévvel üzen hadat annak a filozófusnak, ki az üdvözülést az egyház kebelén kívül is feltalálja s végül a politikai hatalmak megrettennek azoktól a következtetésektől, melyekre Rousseau jutott s melyekre olvasóit rávezeti. Nem szabad azonban felednünk, hogy ezek a következtetések nem lehetnek könnyűszerrel nagyobb tömeg közkinccsivé. Rousseau politikai eszménye nemcsak *regényes, de komplikált* álom is, melyet csak kiváló szellemek érthettek meg. Hogy ezek a kiváló szellemek részben politikai okokból üldözöbe vették Rousseaut és martírt csináltak belőle, ennek természetes következménye, hogy a forradalmi Franciaország elégtételt ad az üldözött szellemnek. Ha megemlítjük még, hogy a forradalom elméleti harcsoai nem feledkezhettek meg az üldözött filozófus tanairól, ezzel meghatároztuk, mily mértékben volt része Rousseau tanainak a forradalom előidézésében vagy lefolyásában. Rousseau jellemére igen fontosnak tartom, hogy egyéni céljait, *személyi hatását elvállassam tanainak hatásától.* Sokratesnek távol kell magát tartania a politikától, hogy a közélet hullámai be ne szennyezzék. Platon nem tud a valóságban uralkodót nevelni, visszamenekül tehát az eszmények békés birodalmába. *Rousseau békét keres önmaga számára és békét akar szerezni az emberiség bűnöktől, szenvedélyektől felkorbácsolni lelkiismeretének és jót akarván, forradalmat idéz elő eszméivel.* Kiemelhetjük itt azt, hogy az eszmék meggyőződéséből fakadt voltának s így az írói munka hivatás-szerűségének éppen ebben látjuk bizonyítékát. Az igazi nagy író nem dolgozhatik, öntudatlanul, de akaratlanul igenis lehet meglepő, magasabbrendű elvek hirdetőjévé és harczzakész, ellentétes eszmék és világnézetek ütköző pontjává. A milyen termé-

³ Hogy Rousseau Carlyle szerint a világkormányzóit guillotine alá juttatja, az lehet. Amde, ez nem lehet magában a forradalom célja, ez épp oly bizonyos, mint amilyen bizonyos, hogy Rousseau működése nem lehetett a forradalomnak kizárólagos oka. Egyetemesítő szelleme csak azon eszméket juttatta kifejezésre, melyek a viszonyokból pattantak ki s milliók lelkében éltek.

szetesnek láthatjuk mi a Roussaau működése nyomán keletkezett szellemi forradalmat és csatározásokat, épp oly joggal lephette ez meg a gondolatrendszerét nyugodtan és bizonyára gyönyörűséggel kialakító író. Természetesen az eszmék és ezek körül való forradalmak túléltek az író, ezek lévén az írói érték, néha a halhatatlanság, értékmérői. Halála után az *Anti-Emileek* és *Contra-Emileek* áradata jelenik meg a francia könyvpiacra, részben ismert s kevésbé ismert írótól, részben névtelenül. Eleinte a vad gyűlölet vagy a feltétlen hódolat hangján írnak róla, ami érthető, mert hiszen a tünemény még mindig kápráztatta az emberek lelki szemeit. Hódoló részvétellel üdvözli Schiller az hermenonville-i sirt:

Monument von unserer Zeiten Schande
 Ewge Schandschrift delner Mutterlande
 Rousseaus Grab gegrüsst seist du mir!
 Fried und Ruh den Trümmern delnes Lebens!
 Fried und Ruhe suchtest du vergebens,
 Fried und Ruhe fandst du hier!

A békét, a nyugalmat még haló poraiban sem találja meg itt az író, annál kevésbé pihennek meg az eszmék, melyek szárnyra kelnek élnek, hatnak. Ezeknek hatása elsősorban a francia irodalomban érezhető. Rousseau szellemének bélyege nem csupán százada irodalmán látszik meg, de későbbi korok nagy íróinak fejlődésére is meghatározó befolyással. Faguet⁴ szerint Chateaubriand, Lamartine, Hugo, Musset, George Sand, Vigny et Leconte de Lisle egészen Rousseau követői, midőn lelkiélményeiket őszintén feltárják az olvasó előtt. De tán még fontosabb annak megemlítése, hogy Rousseau hatása alatt az emberek a természetért s a természetesért kezdenek rajongani. A népies kezdi a lelkeket meghódítani, az izlés kezd, hogy úgy mondjuk, demokratizálódni. A mesterkélt Vergilius helyett a homerosi költemények — mint a népszellem alkotásai felé fordul a figyelem; írók, műkedvelők gyűjtteni kezdi a népdalokat, népballadákat, mint a hamisítatlan néplélek termékeit. A nevelésben is, amennyire lehet, kerülnek a mesterkéltiséget, hogy a természetes elvének adjanak előnyt. E téren legáltalánosabb és még ma is érezhető és sok tekintetben kívánatos Rousseau hatása, de az erről szóló fejtegetést tanulmányom más részére tartom fenn. Hogy ennek a csodás hatású írónak jellemét megismerhessük, tárjuk fel elsősorban életének főbb fázisait.

Rousseau önmaga írta meg életrajzát *Vallomásaim* című emlékirataiban. E sajátos vállalkozás annyiban volt példátlan, mert Rousseau *a maga valóságában akarta* magát lerajzolni. Nemcsak üldözőinek hamis vádjaira, akar feleletet adni életrajzában, hanem jelszavának „vitam impendere vero” megfelelően az igazságnak is akar szolgálni, „Bármikor szólal is meg az utolsó ítélet trombitája, e könyvvel kezemben jelenek meg a legfőbb bíró előtt.

⁴ Emile Faguet: Rousseau artiste (Paris, 1913). 351. o.

Hangosan kiáltom: Ime a mit tettem, a mit gondoltam, a mi voltam. A jót és rosszat ugyanazon nyíltsággal mondom el... Olyannak mutatom magam amilyen voltam; jónak, nagylelkűnek, fennköltnek, ha ilyen voltam; leleplezem bensőmet, mint a minőnek te látod, örökkévaló lény. Gyűjdsd össze körülöttem embertársaim roppant tömegét, hadd hallják gyónásomat, hadd szörnyülködjenek gyalázatosságaimon, hadd piruljanak nyomorúságaimon. És ha mindnyájan hasonló őszinteséggel fölfedik szívüket trónod zsámolyánál, akad-e egyetlen, a ki azt meri mondani: *Jobb voltam, mint ez az ember.*“ Ezen, szinte deliriumos önérzettel elmondott, bevezetés után fog hozzá Rousseau életének vázolásához. Genfben született 1712-ben Rousseau Izsák polgártól és Bernárd Zsuzsánna polgárnőtől. Rousseau születése anyja életébe került s így, mint ő maga mondja; születése lett első szerencsétlensége. Anyja helyett atyja és lánytestvére neveli, kire még késő éveiben is nagy hálával gondol. Nevelése talán nem történt gyöngédség nélkül, de mindenestre hiányzott abból minden tapintat és okszerűség. Az 5—6 éves gyermek apjával együtt éjszakákon keresztül regényt olvas. E korai olvasmányok eredménye, hogy — bár még fogalma sincs a dolgokról — már is szenvedélyek ejtik őt hatalmukba. A hét éves Rousseau egymásután olvassa Bossuet értekezését a világtörténetről, Velence történetét, Ovidius Metamorphosisát és Plutarchos *Kiváló Férfiak* című könyvét. Különösen Plutarchos írásai vannak gyújtó hatással korán fogékonnyá lett életére. Atyjával, kiről elmondja Rousseau, hogy hazáját szenvedélyesen szerette, beszélget az olvasmányokról s magát hol görögnek, hol rómainak képzei. Álom világot terem magának: átalakul azokká, kiknek életét olvassa. Ez adja meg neki azt a szabad és köztársasági szellemet, azt a szilaj és büszke, a szolgaságot és jármot nem nem tűrő jellemet, mely egész életén át végig kíséri. Atyja összeczördülvén valami Gautier nevű francia kapitánnyal, elhagyja Genfet s így ezután Rousseau még a nem nagyon gondos apai nevelést is kénytelen nélkülözni. Unukatestvérével együtt Bosseybe megy Lambercier lelkész házába, hogy ott latint s egyéb tárgyakat tanuljon. Lambercier kisasszony, ki anyai szeretetet tanúsít a gyerekek iránt, néha tetteles büntetéstől sem riad vissza. A verés érzéki gyönyörűséget okoz a csapongó fantáziával bíró Rousseau-nak és mindő Lambercier kisasszony ezt észre veszi, nagy fiúként kezd bánni a gyermek Rousseauval, az az tartózkodik a testi fenytéstől... A nyolcz éves Rousseau hajlamaira, vágyaira szenvedélyeire egész életére hatással van az a gyermekkori verés, melyet egy harminc éves leánytól kapott. „Megtettem — mondja Rousseau e dolog elbeszélésekor — az első és legnehezebb lépést önvalloomásom sötét és piszkos labirintjában.“ Mi, mint nevelők azt a tanulságot szögezhetjük le, hogy közönséges esetek is nagy tanulsággal járhatnak. A kis Rousseaut korán lángoló vére még többször gyullasztja gyermekszerelemre, de a ránehezdő életgondok nem hagyják csapongó ábrándjainak élni. Még alig múlt

el 12 éves, midőn egy tollnokhoz akarják adni, de nincs kedve a prókátor mesterséget elsajátítani; mint vésnök sem megy sokra. A mesterség nagyon tetszik neki, de gazdája durvasága megzavarja lelki egyensúlyát s egy Verrat nevű legény gaszága őt is letéríti az igaz útról. Lopásra bírván őt. Már tizenhat éves Rousseau, midőn városon kívüli sétájából visszatérve látja, hogy a kapu lecsapódik előtte. Az a végzetes elhatározása támad, hogy nem tér vissza többé a városba, legalább megszabadul zsarnok gazdájától. Bolyongásában Confignonig jut, hol a szenteskedő De Pontverre plébános vendégül látja, majd elküldi őt Annecybe egy könyörületos, jó asszonyhoz, ki *lélekkéntéssel*, vagyis térítéssel foglalkozik. Ez az asszony, De Warensné szívesen fogadja a hontalanná lett ifjút s anyai tanácsokkal őt, Torinoba küldi egy kolostorba. — hogy ott megtérése előtt megfelelő oktatásban részesüljön. Itt nagy lelki küzdelmei vannak; élénk vitába elegyedik az őt megtéríteni akaró papokkal és eszményekért rajongó lelke megborad a kolostorban tapasztalt erkölcstelenségek láttára... Végre, ha nem is meggyőzve, de kellőképpen kioktatva és mesterei szavának engedelmeskedve, áttér. Lelkére kötik, hogy jó keresztény legyen és hűsz frank alamizsnát gyűjtven számára, útnak engedik. A megélhetésért folytatott küzdelmek s a részben kalandok között De Vercelliné házába kerül lakáznak. Itt történik meg, hogy Poutal kisasszony elveszt egy régi, rózsaszínű szalagot, Rousseau kíséretésbe jön, ellopja s vallatásra kerülven a sor, egy ártatlan parasztlányra, Marionra fogja rá a löpást. Ennek a bűnnek emlékéitől sohasem tud Rousseau megszabadulni. E bűnre való emlékezés óvja őt meg az életben hasonló cselekedetektől s úgy érzi, hogy a hazugság iránt érzett ellenszenv a miatt a bánat miatt van, hogy valaha ily sötét hazugságot követett el. Így vállalik Rousseaunak e nagy bűne — melyet második nehéz vallo-másának tart — erény forrásává. Az élénk fantáziájú ifjú érezvén képességei megnyilatkozását, nem érzi magát jól szolgáorban. Lelke háborgásai közt megismerkedik egy Gaime nevű pappal, ki fiatal volt s tele volt jó érzéssel, tudással, becsületességgel s ki a szenvedélyes ifjúnak valóságos lelki pártfogójává lesz. Ez lett egyik ösztönző elemévé a savoyai vikáriusnak. Visszakerül De Warensnéhez, ki papot akar nevelni az ifjúvá serdült pártfogoltból. A szemináriumban nem tudják vele a tanulást megkedveltetni, szelleme türelmetlen minden járom iránt s a mit tanul, azt mind magától tanulja meg. Egy Gâtier nevű fiatal pap van csupán jó hatással lelki fejlődésére. Rousseau érző, vonzó, szeretetre méltó léleknek rajzolja ezt a *Gâtiert*, ki teljes mértékben megnyerte ragaszkodását. Rousseau vonzalmát nagyban fokozta a fiatal pap tragikus végzete. Gâtier ugyanis helyettes plébános korában megejtett egy leányt, az egyedülit, kit gyöngéden szeretett. Ebből botrány keletkezett, a fiatal papot becsútták, megbecstelenítették, majd elűzték. „Gâtier balsorsa — mondja Rousseau — mélyen vésődvén szivembe, eszembe jutott midőn Emilt írtam;

és egyesítve Gátiert Gaimemel, e két kiváló papból készítettem meg a savoyai helyettes plébánost." De Warensné házában ismerkedett meg a szellemes, de könnyelmű Venturerral, ki kalandvágyat ébreszt fel benne; itt ismeri meg Le Maitre muzsikust, kit Lyonba kísér, de kit betegségében ridegen cserbehagy. Ez Rousseauinak harmadik nehéz vallomása. A pártfogoltból lassanként bizalmas barát lesz, a Warensné és Rousseau közt kifejlődő vonzalom túllépi az anyai és gyermekei szeretet határát. Az egyelőre még idillikus viszony kapcsolatai közt a fiatal Rousseau mohón adja magát autodidaxisra. Különösen a *zene tanulása* köti le idejét és érdeklődését. Érdekes, impressziókat adó s nem egyszer könnyelmű kalandok után Párisba utazik Rousseau. Később Chamberyben találjuk őt ismét Warensné házában, most már mint ennek szeretőjét. Rousseau aprólékosan vázolja, mily hatást tett reá az a huzamos, ártatlan élet, melyet ez asszony mellett töltött. *Mamának* szóltja, fiui bizalmassággal bánik vele s ez által megszokja, hogy magát fiának tekintse. Inkább boldogságot mint élvezetet keres mellette. „Több volt nekem testvérnél, anyánál, barátnónél, sőt szeretőnél is és pedig azért, mert nem volt szerető. Túlságosan szerettem, semhogy sóvárogtam volna utána, ime mindaz, ami világot hoz be gondolataimba . . .” Warensné részéről hiába keresnök ezt az ártatlan rajongást. Sőt a legnagyobb, mondhatnók legravaszabb kiszámítottaságot fedezhetjük fel minden ténykedésében. Előbb pártfogója, majd tanítója, bizalmas barátnője, gondoskodó *mamája* lesz az ifjúnak, majd egyszer tartózkodóvá lesz, sétát indítványoz a kertben, gondoskodván róla, hogy egész napra magukra maradjanak. „Hogy előkészítsen a *nagy kegyre* — mondja Rousseau — nem használt, mint más nő, fortélyokat és csábításokat, hanem érzéssel és okossággal tele beszélgetést, mely inkább oktatót, mint csábított és mely inkább szólt szivemhez mint érzékeimhez . . .” Nincs okunk kételkedni Rousseau vallomásának jóhíszeműségében, de ez sem gátol meg abban, hogy De Warensné eljárásában ne lássuk a legtudatosabb csábítást. Midőn Rousseau először zárja karjaiba a szeretett nőt, úgy érzi, hogy nem volt boldog, csak a gyönyört izlelte meg. „Nem tudom, micsoda legyőzhetetlen szomorúság mérgezte meg az édességet: úgy éreztem, mintha vérfertőzést követtem volna el” — mondja Rousseau ez első szerelemről. Mindenesetre itt kezdődik Rousseau jobb érzéseinek elferdülése, mely későbbi életére nem maradhat hatás nélkül és valami végzettszerűséget rejt magában. — Rousseau pompás képet fest De Warensné gondolkodásáról, lelkületéről, bölcsészeti elveiről s mi ezen ecsetvonásokból megállapíthatjuk ennek az újabbkori Kloepátrának arcképét. „*De Tavel*, az ő első kedvese — mondja Rousseau — volt a bölcsészettől oktatója és *oly elveket nevelt belé, melyekre szüksége volt, hogy elcsábíthassa*. Férjéhez, kötelességeihez kötve, mindég hidegnek, okoskodónak, az érzékiségtől meg nem támadhatónak találva őt, álokoskodásokkal ostromolta meg és célzott ért el annak kimutatásával, hogy azok a

kötelességek, melyekhez oly nagyon ragaszkodott, a vallástan fecsegései, melyeket a gyermekek mulattatására találtak ki, hogy a nemek egyesülése önmagában nagyon közönyös dolog, hogy a háztartási hűség kötelező külszín, melynek minden erkölcsse csak a felfogás dolga.“ Főlölegesnek tartom az idézés folytatását; csupán azt állapítsuk meg, hogy De Tavel tanítása hatásos volt. A tanítvány teljes megnyugvással csalta meg urát, De Tavel, Perret lelkész, Rousseaut s az utána következő szeretőket is. Nem találta magát sohasem bűnösnek s Rousseau is megtudta egyeztetni De Tavel tanítványának bölcsészeti elveit az anyai pártfogó magaviseletével. Hogy egyébként De Warensné hithűsége mellett is felvilágosodott, jólelkű, szelid asszony volt, sokak jóltevője, minden elhagyott pártfogója, azt készséggel elismerjük. De hogy a gyámoltottak túlságos pártfogásában sok esetben egyéb javakkal együtt önmagát is odaadta, ezt még annak a kornak gyenge lábön álló erkölcssei sem igazolhatják. Csodálatosan naív hittel írja Rousseau De Warensnérol, hogy „kevéssé érzéki természetű lévén és sohasem keresvén kéjt, nem is volt belőle gyönyöre s nem érzett miatta lelkifurdalást“. Hogy nem álszenteskedő és szerelmi viszonyaiban nem volt aggodalmaskodó, még ezt is meg tudnók érteni. De azzal, hogy De Tavel elveinek volt alávetve, talán mégsem lehet mindent megmagyarázni. Még a legszabadabban gondolkodó nő szive rejtekében is van a szemérmességnek oly mentsvára, melyet nem hódítanak meg léha tanok. Nem, nem lehet egy nő összes cselekedeteit kívülről jövő hatásoknak tulajdonítani. De Tavel elveiből nem lehet elhihetően megmagyarázni azt, hogy „bizonyára naponkint húsz emberrel is szeretkezett volna teljes lelkinyugalommal, a nélkül, hogy több lelkiismeret furdalást érzett volna, mint vágyat“ „Az álszenteskedőket a szenvedély csábítja el, őt az álokoskodás. A legmegindítóbb és merem állítani legépületesebb társalgás közben is beleesett, a nélkül, hogy arczkifejezése megváltozott volna, a nélkül, hogy az önmagával való ellenmondásra gondolt volna. S ha szükség esetén félbeszakította ilyenkor a társalgást, ugyanazzal a komolysággal is folytatta, bensőleg annyira meg volt győződve, hogy mindez csak a társadalmi rend életszabálya, melyet minden lény saját felfogása szerint magyarázhat, alkalmazhat, mely alóla kivételt tehet a nélkül, hogy legkevésbbé vétné az Isten ellen . . . Bár ebben a tekintetben nem voltam teljesen az ő véleményén, be vallom, hogy nem mertem vele összetűzni, szégyelve azt a kevésbbé illendő szerepet, melyet magamra kellett volna vállalnom.“ E bőséges idézettel talán sikerült érthetővé tennem, hogy a szellemes, felvilágosodott De Warensné a legszemérmetlenebb érzékiség fertőjében van s biztos kiszámítással rántja magával Rousseaut. Látjuk azt is, hogy a tüzes vérű ifjú nem tud, tán nem is akar, ellentállani. A csábító asszony befolyásáról, még más helyen is fogunk szólni; most csak annyit jegyezzünk meg hogy a betegeskedéstől és csapongó álmoktól gyötört ifjú ebből az *ártatlan* szerelemből életkedvet és

bizalmat merített. Tagadhatatlan, hogy De Warensné szerelme, melyet ő ártatlannak érez, feledtetí Rousseauval a betegsége okozta halálos aggodalmakat és így szenvedélyes buzgalommal adhatja magát a tanulásnak. Tökéletesíti magát a latin nyelvben, szorgalmasan tanulja a geometriát s főleg a természettudományokat. A Charmettesben töltött boldog napokat ismét megzavarja Rousseau betegsége; úgy érzi szívpolipja van s halálos aggodalmak közt utazik Montpellierbe. Útközben De Larnage asszonynyal kötött ismeretsége és viszonya elfelejtetik vele betegségét. Nevelőséget vállal a De Mably családnál, de nem sikerül gyakorlati eredményeket elérnie. Míg Rousseau távol van, addig a jószívű De Warensné siet mást fogadni kegyeibe természetesen De Tavel tanításának hatása alatt s ismét a nélkül, hogy a legkisebb lelki-furdalást érezné. A Rousseau és De Warensné közti viszony elhidegül, mindazáltal az előbbi szeretne szeretne hálás lenni az anyai gondoskodásért. Új hangjegyeket talál fel abban a reményben, hogy új zenei rendszerével, melyben a hangjegyeket számokkal jelezte, meg fogja alapítani szerencsését s akkor megoszthatja keresményét De Warensnével, kinek mindenét köszönheti. Értekezését fel is olvassa az Akadémiában, de, bár sok bókot szerzett, mégsem csinált forradalmat. Hogy megélhessen követségi titkári állást vállal Velenczében. Ügylátszik komolyan veszi hivatását hathatósan védi a francia érdekeket, de Montaigu követ durvasága nagyon is érezteti vele függő állásának megalázó voltát, visszatér tehát Párisba. A vendéglőben, melyben étkezik, megismerkedik egy Le Wasseur Teréz nevű varrólánynyal. Az asztaltársaság tagjai a könnyűvérű vendéglősnével együtt megjegyzésekkel csipkedik a szerény varróleányt, Rousseau védelmébe veszi őt. Ekkor aztán vele kezdenek kötekedni s a leány iránt érzett részvét csakhamar vonzalommá válik Rousseauban. Nyílt védelmezője lesz a leánynak, a ki felénken, hálával eltelve tekint pártfogójára: „Szívünk viszonyának, hajlamaink megegyezésének nemsokára meg volt a rendes következménye” — mondja Rousseau vallomásaiban. Megígéri Teréznek, hogy nem hagyja el soha, de azt is, hogy sohasem veszi el feleségül. Abból a leírásból, melyet a *Vallomások* több helyén olvashatunk, Teréz alakja eléggé megismerhetővé válik. Műveletlen leány volt, a kit a tudás elemeire megtanítani lehetetlen volt, de a ki Rousseauknak nem egyszer, helyes érzéktől sugallt tanácsot adott. Teréz anyja, az öreg Le Wasseurné, ravasz, intrikus teremtsé volt, a ki beférkőzött Rousseau kegyeibe s ennek mintegy titkárává lesz, de sok kellemetlenséget és családi perpatvart okoz neki. Különösen mikor összeköltözik „a családdal” — akkor kell Rousseauknak éreznie viszonyuk ferdeségét. Anyósa házsártos — Rousseau barátai találóan nevezik őt kardos hadnagynak — sógora meglopja s ő napról-napra jobban érzi tehetetlenségét a családi járomban. A család tagjai mind rajta élösködnek, a mi nagyon megszaportítja Rousseau kenyérkereseti gondjait. Jól jegyezzük meg azokat az ellentétes hatásokat, melyek-

nek Rousseau ki van téve. A legközönségesebb emberek képezik a családi körét; a világ megváltására készülő írók: Diderot, Grimm, D'Alambert a barátai. Akarva nem akarva, ő is megváltó írói munkára készül, miközben családi életében a Terézzel való idillikus életet a legszürkébb perpatvarok tarkítják. Időközben Teréz áldott állapotba jut. Ez a körülmény zavarba hozza Rousseaut, de asztaltársai, a könnyelmű La Sellerné házának állandó vendégei, megadják az egyetlen segítséget, hogy kihúzhassa magát a bajból. Egymást érték itt a mulattató adomák megcsalt férjekről, elcsábított asszonyokról, ütökos lebetegedésekről és a menedékházaknak gyermekekkel való benépesítéséről. Az utóbbi szokás megkapja őt s ő minden aggodalom nélkül küldi a megszületett gyermeket a lelenczházba. Ugyanez a sors várt ezután született gyermekeire is. Ily alacsony bűnökbe viszi őt erkölcsstelen környezete és a maga könnyelműsége, midőn megírja híres *Értekezését a tudományoknak az erkölcsre gyakorolt hatásáról*. Annak a gondolatnak megfogantatása, melynek a mű létét köszöni s a siker, melyet vele elér, *írói hivatásának érzetére juttatja Rousseaut*. Lelkét az égi szikrák tüze hevíti, elméjét új igazságok világítják meg s mennél magasabb régiókban jár az író, az ember annál kevésbé tud a társadalmi élet bilincseibe illeszkedni. Rousseau úgy érzi, hogy abban a pillanatban vált elveszett emberré, mikor előntötte lelkét az a világosság, mely következő műveit: Az emberek között egyenlőtlenség okait, az *Emile-t* a Társadalmi Szerződést egyaránt áthatotta. Rousseau-nak igaza van. Azt az utat, ami még az életből hátra van, az ihletett író magasztos érzései és bűnbe sodort ember kínzó szenvedései között járja meg. A mit eddig írt, vagy tervezett, színdarabok, költemények, a zenéről szóló értekezések, zenei szótár írása, ezek mind csupán a kultúrától áthatott elme dilettáns játéka. Színdarabjaival is volt sikere, egyik színművét, a *Profétát*, a király előtt is előadták s ennek tetszését is megnyerte. D'Aumont herczeg be is akarja őt mutatni a királynak, hogy az írónak kegydíjat biztosítson. A színpadi siker nem hozza őt extázisba, a királynál való látogatásáról rövid töprengés után lemond, a kegydíjért nem áldozza fel függetlenségét. Mennyivel más azonban az *Értekezéseknek* eredete és sikereinek hatása. Hosszas bolyongások, céltalan ábrándozások után rátalál az igazságra, az eddig tanultakat ennek kereteibe illeszti, a demonstrált igazságot egy tudós társaság megkoszorúzza; az író egyszerre ezerek lappangó érzésének és hitének tolmácsaként látja magát: tudatára ébred missziójának. Rousseau életében ez az a határ, melyen túl nem szabad, nem lehet egyéni cselekvésére polgári mértéket alkalmazni. Sőt írói missziója kétségbe nem vonható tudatra ébredésének világánál kell még előbbi tetteit is megítélnünk. Nem akarom ezzel Rousseauban a bűnös embert mentetgetni. De feladatunk nem is mentetgetés, vagy vádolás, hanem a megértés. A misszió tudatára való ébredés lehet egy ihletett pillanat műve, de kezdete az egyén születésekor veszi kezdetét és az előkészület forrongása minden

időszakát betölti. A magasabb czélokra elhívtak a polgári életben nehezen tudnak elhelyezkedni és sokszor a polgári életnek legbecsületesebb intézményei is türhetetlen bilincseként nehezednek rájuk. Sokszor a legemberibb kötelességek elmulasztása nem okoz nekik lelki furdalást, holott az emberiség mulasztásai mérhetetlen fájdalmat okoznak nekik. Vérzik a lelkük az emberiség bűneiért, de a maguk bűnei súlyát még sem érzik eléggé. Vagy ha érzik is a maguk bűneit, vezeklésük a megtisztító fájdalom keresztül általános megnyugtató igazságokhoz juttatja őket. Az eszményi világ, melyben az elhívtak élnek, annyira sajátos, hogy sokszor lehetetlen azt polgári életükkel megnyugtató harmóniába hozni. És jaj annak az írónak, a ki, mint Rousseau, az eszményi életelveket a mindennapi életben meg akarja valósítani... Mennyit hallunk és olvasunk azokról az ellentétekről, melyek nagy írók, tudósok, művészek élete és elvei közt tapasztalhatók. Az ihletett lelkiség elemzése nélkül talán elítélhetjük de nem érthetjük meg ezeket az ellentéteket; nem érthetjük meg, miért nem akarja látni testvéreit az, ki minden embert a maga testvérének tart; nem érthetjük meg a Platonokat, kik az államalkotás eszményi világából szólnak hozzánk, de irtózáttal fordulunk el a gyakorlati államalkotás vagy kormányzás mesterségétől; nem érthetjük meg a Sokrateseket, kik elbűvölő képet adnak a hazafiúi és polgári kötelességekről, de távol tartják magukat a mindent beszennyző politika hullámaitól s a kik feleségükről és gyermekeikről vajmi kevéssé gondoskodnak; nem a Rousseaukat, a kik a lélek leglángolóbb hevületével szállnak síkra gyermekeikért, de a kik gyermekeiket minden nagyobb lelkifurdalás nélkül küldik a lelelenzházba. A Rousseau kritikáknak ehhez az ütköző pontjához még vissza fogunk térni; a művészi jellemnek és az ihletett léleknek nyomában járó jelenségeket vázolni azért tartom szükségesnek, mert csak így érthetni meg azt a sok ellentétet, melybe a magasabb czélokért küzdő Rousseau a családi, társadalmi, vallási és politikai életben napról-napra belekeveredik. Elhagyatottsága, kényszerhelyzete, a szép De Warensné kérései valamikor áttérésre birták; meggyőződése ráveszi, hogy újra visszatérjen a protestáns vallásra. Életköriülményei Párisba ragadják, de „a nagy világ forगतagában, a vacsorák érzékiségében, a színházak pompájában, a kicsinyes dicsőség füstjében“ mindig csak ligetei, forrásai, magános sétáinak emlékei jutnak eszébe. Ez ellentétes hatásnak tudható be, hogy kapva kap D'Epínay ajánlatán, ki neki az Ermitaget falusi lakhelyül felajánlja. Arra egyelőre nem gondol, hogy e ténynyel vezérlő elvét, a függetlenséget áldozza fel. Arra sem, hogy D'Epínaynét (ki alsó szoknyáját küldi el Rousseau-nak, hogy ebből melegítő mellényt készíttessen magának) hiúsága vezet. Híres udvarlót és mulattatót akar Rousseauban biztosítani, kísért akar fogni benne, midőn titokzatos betegségének gyógyítására Genfibe utazik. Grimm, D'Epínayné szeretője, volna a megmondhatója annak, mi volt e betegség. Neki volna *lovagias* kötelessége hölgyét elkísérni. Midőn Rous-

seau nem vállalkozik az alsórendű szerepre, durván kiutasítják tőlük idején az Ermitageból. Úgy látjuk, hogy ebben a nemtelen eljárásban nagy része van Grimmnek, Diderotnak is. Az utóbbit az írói, az előbbit az író és szerető kettős féltékenysége tüzezi Rousseau ellen. Ennek a két írónak Rousseau magán- és családi ügyeibe való beavatkozása oly nagy mérvet ölt, hogy méltán láthatunk bennük üldözőket. D’Alambert és Voltaire is írói ellenfelekből válnak valódi ellenséggül. Betegségén kívül bizonyosan a tényleges üldözések is fejlesztik Rousseauban az üldözési mániát. Rousseau mindig a legnagyobb, legemberibb bizalommal fordul barátai felé, szívében az igazi barátság kultuszát ápolja; hiúságtól ő maga ugyan nem ment, de irigység sohasem bántja. Annál inkább lesújtja őt a barátaiban való csalatkozás. Elmondhatjuk, hogy csaknem minden újabb barátság, újabb csalatkozásnak, megpróbáltatásnak lett forrásává. Diderot elzáratása szinte beteggé teszi őt; midőn egy társaságban elhalad Diderot börtöne mellett, nem tudja elpalástolni lelki háborgását. Grimmet hűségesen ápolja betegségében, bemutatja ismerőseinek. S jutalmul a két kortársban kell látnia legádázabb ellenségeit. Nem csoda, ha a keserű csalódások megingatják a beteg író lelki egyensúlyát és ha néha jóbarátaira is bizalmatlansággal, elfogultsággal tekint. Bizalmatlankodik De Luxembourgban, aki pedig valóságban imádja a Júlia szerzőjét, ellenben imádja D’Houdetot grófnét, ki nem igen veszi őt komolyan. Sajátságos, mennyire benövik Rousseau útját az ellentétek tövisei. Mintha az eredeti filozófus és korának embere benne állandóan küzdenének. Imádja a függetlenséget, de helyzete, célja mégis mindig másoktól függő helyzetbe sodorják. Megveti a társaságot s egyben mindig keresi is. Magányra van szüksége, hogy gondolatai megfogjanak, de társaságra, hogy a magok elveszessenek. Gyűlöli az előítéleteket, de ezek életmódjában, szokásain, talán tudtán kívül, mégis uralkodnak. Nem szereti a nagyokat, az előkelőket, de mégis rájuk van útvalva. Azt teljes nyugodtsággal megállapíthatjuk, hogy ha jótéteményeket valakitől el fogadott is, csak addig vette igénybe, míg őszinte barátságból fakadóknak érezte azokat. És ha ha neki hízelt is az előkelők hódolata, lelki függetlensége egy pillanatra sem tántorodott meg. A Mecaenások jóindulata jól esett lelkének, de forró hálaérzéséhez sohasem járult a szolgáltságnak halovány árnyalata sem. Montmorencyban a Luxembourg-palotában lakván, boldogan nevezte önmagát a világ legjobban és legkellemesebben lakó emberének. Lakosztályát boldog önfeledtséggel díszítgeti, becézgeti. „Midőn ott voltam — mondja Rousseau — azzal szórakoztam, hogy földfűszertem a terrászt, melyet már két sor fiatal hársfa árnyékolt be; még hozzátettem kettőt, hogy lugast készítek, asztalt tettem oda kőpadokkal, körülvettem orgonával, jázminnal; és szép virágszegélyt készítettem a két sor fa mellé. És ez a terrász, melyen megszelídítettem a madarak egész sokaságát, társalgó tereműl szolgált, hogy ott fogadjam De Luxembourg-t és feleségét, De Villeroy

herceget, De Tingry herceget, De Montmorency hercegnőt, De Boufflers hercegnőt . . . Mindezt a látogatást De Luxembourg és a felesége kegyének köszönhettem és szívem hálával telt el irányukban. A meghatottság egyik elragadtatásában azt mondtam egyszer De Luxembourgnak, átkarolva őt: Ah, tábornagy úr, gyűlöltöm a nagyokat, mielőtt önt megismertem volna és méginkább gyűlölöm most, mióta ön annyira éreztei, mily könnyű volna nekik nagyrabecsülnetni magukat . . .". Már az új Heloíze nagy feltűnést kelt, midőn *Emile*l és a *Contrat social*l készül meg-
lepni a világot. Sokat tanulva a könyvekből s még többet zaklatott életéből, látóköre szélesbül. Belátja, hogy mindennek a gyökere a politika, tehát a politika kérdéseivel kezd foglalkozni: mely kormányforma teszi legokosabbá és legjobbá a népet, mely kormányforma alkalmas leginkább a törvényekhez, hogy lehet az embereket a természet törvényei szerint, de mégis állampolgárokká nevelni. Az Emil és Társadalmi szerződés kinyomatásának titokzatos részleteiről a Rousseau-tanulmányok más helyén van szó, itt csak annyit említsünk meg, hogy e könyvek megjelenése után kezd igazán kiélesedni Rousseau tragikus sorsa. E könyvekben lelki kincseinek legjavát adta, békére sóvárgó lelke nem is sejtette, hogy mily viharokat fog eszméivel, felfogásával aratni. Mikor pedig a titokzatos suttogásokról, melyek könyveinek megjelenését követik, értesül, teljes hittel bízik abban, hogy jóbarátai megmentik. S mit tapasztal? Azt, hogy magasztalói elkerülik, a neki írt leveleket visszakerik, a most írt leveleiket alá nem írják, nehogy a lelki közösség gyanújába essenek. Rousseau teljes jóhiszeműségében — a nagyokat jellemző naivságának lehetne ezt nevezni — csöndesen, nyugodtan, szinte lelki vidámsággal várja a fejleményeket. Egy este, szokása szerint a bibliát veszi kezébe és a Birák Könyvének olvasásába merül. A történet meghatja, álmódzva foglalkozik vele, midő egyszerre zaj és világosság ébreszti fel. De Luxembourg tábornagné ír levelet Rousseaunak és De Conti herceg levelét küldi neki. Megtudja e levelekből, hogy az ellene való „forrongás roppant nagy; semmi sem háríthatja el a csapást; az udvar követeli, a legfőbb bíróság akarja; hét órakerendelik el a letartóztatást és rögtön érte küldenek, hogy elfogassák. Ezekkel az izgatott szavakkal mondja el Rousseau annak a nagyon szomorú éjszakának történetét, melyben legjobb barátai, megmenteni nem tudván őt, gyors menekülésre ösztönzik. Megható érzések közt búcsúzik De Luxembourg tábornagytól, ki maga is nagy lelki harczokat vív. A mi még hátra van Rousseau életéből, az tényleges üldözéseknek, az üldözési mánia által még jobban nagyított és szaporított sorozata. Yverdunben nem hagyják nyugodni: a párisi elfogatási parancsot ugyanis hamar követi a genfi határozat. Val De Traversben nem sokáig maradhat, Neuchâtelben a papok a népet ellene izgatják. Motiersban az ottani leltekésznek valódi vagy képzelt üldözései miatt szintén nem lehet maradása. Üldöztetése alatt a legboldogabb napokat Saint-Pierre

szigetén élte *procul negotiis*, a természetes falusi élet örömei között. Mikor a hatalom innen is kiüldözi, Bieneben él át nagyon keserű csalódásokat. Angolországi tartózkodása idején fokozódó betegsége és a tényleges üldözések hatása alatt üldözési mániája egyre fokozódik, az őt vendégül látó majd vendégségbe elhelyező Humet gazembernek látja s nevezi, mire ez is durván, nemtelenül viselkedik a beteg íróval szemben, Rousseau újra Franciaországba megy, Párisban tartózkodik, nagy nyomorúságba jut és — mily tragikum! — a függetlenség rajongó híve körlevelet ír a könyörületes emberekhez, hogy adjanak neki és feleségének életfogytiglan való ellátást. M. de Girardin birtokán, Hermonville-ben végzi be zaklatott életét 1778. július 2-án. Ennyiben óhajtottuk összefoglalni főbb fázisait ennek a bonyodalmas életnek, hogy ezen adatok alapján s ahol szükséges, kiegészítése útján megalakíthassuk a nagy író emberi jellemének képét.

Féltékenység, érzékenység, magánykedvelés teszik Rousseau alapjellemtvonásait. Ha ezek Rousseau eredendő tulajdonságai, nagy mértékben fokozhatták ezeket életkörülményei is. Anya nélkül, könnyelmű gondolkodású atyjának védőszárnyai alatt nevelkedett. A védőszárnyakat azonban csak képletes értelemben lehet venni, mert az apa nem törődött gyermekével. Ebből a nemtörődésből származik a gyermek korai szabadságérzete, majd féltékenysége, mikor rokonok, idegenek és durva mesterek korlátozzák szabadságát. Egyedülvalóságából megértjük a magány rajongó szeretetét, mert már gyermekkorában önmagára és könyveire van utalva. A mohón olvasott könyvek fogékonyságát, érzékenységét, képzelőerejét befolyásolják. És befolyásolják érzékiségét is, mely oly végzetessé lett rá egész életében. Még a fogalmakkal nincs tisztában, mondja ő maga, midőn szenvedélyek izgatják lelkét. Csapongó fantáziája szeretőkkel népesíti meg a világot; rajongó lelke eszményekért sóvárog, miközben az önfertőzés rút mocsarába süllyed. Az érzékiséget, Rousseau jellemének egyik alapvonásául kell megjelölnünk. Csak így értjük meg a gyermek Rousseau szerelmét Lambercier kisasszony iránt, az ifjúét de Warensné és a férfiút Teréz iránt. A mi az elsőt illeti, az életrajzban elmondottakhoz nincs mit hozzátennünk. De Warensnéről és Terézről könnyű volt megállapítani, hogy nem voltak Rousseauhoz méltók. Érzékiségtől áthatott egyénekre nagy befolyással lehet egy igazán szerető s igazán megértő nő. Ily nő a szeretett férfi legnemesebb ténykedéseinek lehet ösztönző erejévé. Ily nő nemes irányba terelheti a férfit féktelen energiáit. De Warensné nem ilyen nő volt. Befolyása Rousseau szellemének fejlődésére ugyan tagadhatatlan. Művelt, szellemes asszony létére megkedvelte Rousseauval a tudományokat, megszabadította számos előítélettől, sőt ő emelte a dogmák fölé a még csodajelekben is hívő, rajongó ifjút. Az ő társaságában növekszik Rousseau tudomány-szomja; éjt-napot egygyé tesz, hogy minél többet tanuljon, hogy az imádottnak tessenek, hogy szellemes és így hozzá méltó legyen. Két-

ségbevonhatatlan, hogy Warensné, mellett lefolyt élete sok termékeny eszmének lett forrásává. Amde ezt a forrást nem találhatta volna e meg egy eszményi czélokért hevülő, tisztességes nő oldalán is? És a látszólagos előnyök nem vezették-e Rousseaut, az érzéki s tán éppen ezért nagyon fogékony ifjút egy hamis erkölcsi világba? Elgondolhatjuk, hogy De Warensné, aki a nap bármely szakában minden teendői között, bármily természetű eszmecsere kapcsán, időt szakított magának a szeretkezésre, mily hatással volt a különben is lángolóvérű ifjú erkölcsére. Rousseau úgy képzelte, hogy De Warensné rá nézve a lelki megnyugvás forrása, pedig a valóságban csak a fizikai kielégültség posványos kútja volt. Mennyi szenvedés után tanulja megismerni a De Warensné iskoláján átment Rousseau, az erkölcsnek helyes útjait! Mily kemény lelki harcok után ismeri fel saját erkölcstelenségeit, melyeket Warensné csábos ajkáról szitt életfilozófia köpenyeye alatt gyanútlanul elkövetett. Ő maga ezernyi lelkifurdalása közt is hálásan gondol megmentő angyalára, de nekünk még sem nehéz Rousseau számos bűnét, vagy szerencsétlenségét De Warensné befolyásának tulajdonítani. Az érzéki, de egyben érzékeny Rousseau-nak valóságos tragikumja, hogy bár maga eszményekért sóvárog, még sem él benne a vágy, hogy eszményekért rajongó nővel élje le életét. Nem sajtáságos-e, hogy egy Rousseau oly nővel tudja leélni életét, mint Le Vasseur Teréz? Jólelkűnek festi e nőt, de egyben a legnagyobb mértékben tudatlannak. Az ellentétek vonzzák egymást, de bizonyos határon túl kizárják egymást. Már azok a körülmények is, melyek között Rousseau e nőt magáévá teszi, későbbi lelki harcok csiráit rejtik magukban. Mennyire ráismerünk De Warensnének, a nem kényes erkölcsű és izlésű filozófáló nőnek tanítványára abban a Rousseauban, ki örvend, hogy nem találta Terézt olyannak, a milyennek nem is várta: tisztának. Mily feltűnő ellentét ez: az eszmények hirdetője örvend a tisztátalanságnak. Drágán fizette meg Rousseau ezt a bűnös örömet. Hogy Teréz és anyja nagy adósságokat csinálnak az ő rovására, ez még nem volna nagy jelentőségű baj. Teréz erkölcsére nézve eltérő adataink vannak. Állítólag annyira könnyelmű erkölcsű volt, hogy Rousseaut állandóan féltékenység gyötörte; hogy abban sem lehetett biztos, ő-e az atyja Teréz gyermekeinek⁵; oly feltevés is van, mely szerint e bizonytalanság lett volna az oka annak a bánásmódnak, melyben Rousseau gyermekeit részesítette. E feltevésnek ellentmond Rousseau-nak gyermekeire vonatkozó nem egy vallomása s másrészt nem lehet kétségbevonni, hogy Teréz elég türelmes osztályosa volt Rousseau zaklatott életének. Hogy csakugyan korlátolt volt-e Teréz, mint Rousseau leírja, afelett lehet vitatkozni. Hildebrand, Rousseau-nak egyik német kommentátora, nem tudja összegezgetni Rousseau-nak Terézzel tett nyilatkozatait

⁵ L. Buffenoir: Jean Jaques Rousseau et les femmes 66. o. l.

azzal a helyzettel, melyet ez a társadalomban elfoglalt. Hogy farsagatlan személy volt, azt ő is elismeri, de másrészt hangsúlyozza, hogy Montmorencyban szívesen látták vendégül, hogy D'Épinay asszony, D'Hudetot grófné állandó összeköttetésben álltak vele, hogy Montluisban a Luxembourg családdal egy házban lakott, stb. Úgy vélem, hogy Teréznek az úri társaságokkal való közlekedése nem bizonyít a mellett, hogy nem volt nagyon műveletlen. Mint a „zord medvének” — a hogy Rousseaut bizalmas körben nevezték — a világkerülő remetének, a nagyhírű írónak, kedvese igényt tarthatott a XVIII. sz. társaságainak érdeklődésére. Ha ez az érdeklődés nem csupán az író kedvesének, de az ő saját személyének járt volna ki, akkor nem vált volna Teréz Rousseau lelki megrendülésének egyik indító okává. Kísérjük figyelemmel azokat a sorok közötti panaszokat, melyeket a *Vallomások*-ban olvashatunk s menten belátjuk, mily tragikus örvénybe rohant De Warensné tanítványa. Már tizenkét éve vannak együtt, midőn Rousseau „élénken érzi a balgaságot, hogy viszonyuk első idejében nem fordította hasznára azt a fogékonyságot, melyet szerelme adott neki, hogy őt tehetséggel és tudással gazdagítsa”. Ime az első felánk: érzi Teréz tudatlanságát. Ez a tudás „közelebb hozva minket visszavonultságunkban, kellemesen foglalta volna le mindkettőnek idejét, anélkül, hogy együttlétünk unalmaságát éreztette volna.” Ime a második felánk: Teréz unalmassá kezd válni. A szerelmes áradozások, amelyek még ezután is elhagyják ajkát, voltaképpen az önámítás jelei. Tizenkét évi együttlét után jön rá Rousseau, hogy nincs Terézzel egy közös gondolata sem. „Bár az enyém volt — mondja Rousseau — éreztem, hogy mégis hiányzik nekem; és az az egyedüli gondolat, hogy nem vagyok neki mindene, azt eredményezte, hogy ő majdnem semmi sem volt nekem.” Tehát Rousseau és Teréz már semmik egymás számára. Sem De Warensné erkölcsstelenségét nem lehet a kor viszonyaival mentegezni, sem Rousseauanak Terézszel való szerencsétlen viszonyát. A házasságon kívüli szerelem mindennapos dolog volt ugyan e korban, ámde a házasságtörésnek is megvolt a maga morálja és logikája. Ha a Teréz iránt való szerelem nem volt logikus, a De Warensnéval való viszony nem morális. D'Hudetot grófnének is volt szeretője, De Boufflers hercegnőnek is, de ezek mindhalálig hívek voltak hozzájuk méltó kedveseikhez. Annak a két nőnek, de Warensnének és Teréznek erkölcsstelensége illetve tudatlansága észrevétlenül is nagy rombolást viszenek végbe Rousseau lelkében. A veleszületett szervezeti hajlandóságon kívül bizonyára ők voltak okai annak, hogy az ember-szeretet apostola embergyűlölővé, a társadalmi formák megálmódója emberkerülővé s az örök béke fanatikus híve emberekkel és emberi viszonyokkal összeütköző forradalmárrá lett. Hogy Rousseau ily összeütközésekbe s ezek folytán meghasonlásba került, abban barátnőinek és barátainak is nagy része volt. Igaz, hogy szellemének fejlődését ezek nélkül nehezen tudnók megérteni.

Grimm, Diderot, D'Alambert a XVIII. sz. filozófiájának illetőleg filozófiai eszméinek tipikus képviselői. Az ezekkel, főleg Diderotval való ismeretség nélkül alig tudnók Rousseau működését, szellemének merész szárnyalását elhézpelni, Az *Encyclopédie*, ez a páratlan irodalmi vállalat, czélul tűzi ki, hogy minden emberi ismeretet osztályozzon és értékeljen, másrészt, hogy a mult minden hitét, erkölcsseit s intézményeit lerombolja, Diderotnak, az *Encyclopédie* szerkesztőjének, átfogó szelleme hatalmas ösztönzője a Rousseau lelkében szunnyadó energiának. De viszont Diderot és társainak anyagias életfelfogása arra kényszeríti Rousseaut, hogy velük éles ellentétbe helyezkedjék. Ez mutatja Rousseau eredetiségét. Kora nagy szellemeivel való barátsága csak arra való volt, hogy sajátos erőit juttassa érvényre. Hogy egy-egy régebbi barátjának vagy jóakarójának emléke is mily termékenyítő hatással volt fogékony lelkére, azt Gaime és Gätier példái mutatják. D'Altuna barátsága, Keith lord társasága, Luxembourg tábornok ragaszkodása, mind a szellemi felfrisülésnek és erkölcsi felbuzdulásnak forrásai. Rousseau nem horatiusi bókolással, de örvendő lélekkel veszi igénybe a megértő Mecaenasok szivességét. És ez az általános hódolat, melylyel korának asszonyai körülveszik, mely felfrisítő forrása lángoló szelleme alkotásainak. Montmorency hercegnő reszkette ír neki levelet, De Boufflersné el van ragadtatva az örömtől, mert Rousseau elfogadta tőle az ajándékul küldött mézet. Nagy kegy volt ez Rousseautól, mert a függetlenségre törekvő író túlzott érzékenységében durván utasította vissza a leggyöngédebb és elfogulatlanabb figyelmet is. St. Beuve *Archépeke a francia társadalomból* című művében külön tanulmányban bizonyítja De Boufflers asszonynak a szeszélyes Rousseau iránt tanúsított gyöngéd vonzalmát. Faguet lélektani okokból magyarázza azt a nagy, sokszor szerelemmé fokozódó gyöngédséget, melyet a XVIII. század asszonyai Rousseau iránt éreznek. „Az asszonyoknál, — mondja Faguet — a csodálat szerelembe megy át“. Rousseaut pedig csodálták Franciaország és Európa asszonyai, „mert szellemes volt“. Ha már a *Discours* szerzőjét is bámulták felfogásának eredetiségéért, annál inkább lehetett bámulat tárgya a *Nouvelle Heloïse* szerzője. A *Nouvelle Heloïse* hatására nézve jellemző a *Vallo-mások* következő részlete: „A farsang elején jelent meg. Egy könyvügnök elvitte De Talmont hercegnőnek az egyik operabál napján. Vacsora után felöltözködött, hogy oda menjen és vátrakozva az indulás idejére, olvasni kezdte a regényt. Éjfélkor elrendelte, hogy fogjanak és folytatta az olvasást. Jelentették, hogy a lovakat befogták; nem válaszolt semmit. A személyzet látva, hogy megfélemedezik, jelentette, hogy két óra. Nem sietős, mondta folyton olvasva. Egy idő múlva órája megállván, csöngetett, hogy megtudja, mennyi az idő. Azt mondták, négy óra. Ha így van, válaszolt, már késő, hogy a bálba menjek; fognak ki a lovakat. Levetkőzött és olvasással töltötte az éj hátralévő részét“. A nagy gondolkodó lelkének elégikus és lírikus húrjai rendülnek

meg e műben s ez hódítja meg az asszonyokat. Szerették benne az asszonyok az erényt s az erény hirdetőjét. Ez persze csak a kor felfogásából érthető meg. „Boufflersné, D' Hudetotné, De Verdelinné korokban tisztességes asszonyoknak tekintetnek“. Szerencsétlen, akaratok nélkül kötött házasságuk megmagyarázza viszonyaikat. A cinikus Voltairerrel, az ingyencz Diderotval szemben egy ókori stoikus mintaképét látták Rousseauban. Szóval: Rousseau szelleme az, ami meghódítja kora asszonyait. Még De Crequi asszony is, ki meggyőződéses katolikus („une catholique convaincue et pratiquante“) fülig szerelmes lesz Rousseauban. Faguet szerint még tán az is érdekességet kölcsönözhetett Rousseauknak az asszonyok szemében, hogy a nép embere volt. Elhanyagolt nevelésű, bárdolatlan s így szelleme által annál fellünőbb. A jóbarátok és barátnők serege természetesen növeli az író önérzetét, erősítik a lelkében élő hitet, mert számuk gyarapodása a hívők számának szaporodását is jelenti. Ámde a barátok és barátnők társasága nem csupán az ihletettség forrásai. Emberi gyarlóságtól megverve nemcsak mint hívők, de mint irigykedő vetélytársak, mint viszályok magvainak elhíntői hálózják körül Rousseaut. Ha Rousseau szellemi életében nagy jelentősége volt Diderot barátságának, úgy egyéni szerencsétlenségeiben ép oly jelentékeny szerepe volt Diderot intrikus szellemének. Rousseau alapján véve ragaszkodó lélek, ki a legnagyobb odaadással szereti nagyszellemű barátját, Diderot-t. Elpalástolhatatlan fájdalom fogja el, mikor ezt a vincennesi toronyba zárják. S midőn Diderotnak megengedik, hogy a vincennesi kastélyban és parkban tartózkodjék és barátait is fogadhassa, Rousseau „hózzá rohan, fölkiált; arcát tapasztja az övéhez, szorosán átkarolja, könnyeivel és zokogással beszél hozzá, a gyöngédség és öröm fojtják el hangját“. Az Ermitageben való megtelepedése óta kerüli Párist, de Diderot-t kivételesen meglátogatja. Nagy ragaszkodásának jutalma, hogy Diderot mindent megtesz, a mivel Rousseauknak családi kellemetlenségeket szerezhet: összeveszejtő Teréz anyjával, bizalmatlanná teszi iránta D' Epinayné s mindent elkövet, a mivel hírnevének árthat. Alighanem ő a megindítója annak a csúf rágalomnak is, mely szerint Rousseau Diderotnak köszönheti az első értekezés alapeszméjét. Csak Rousseau halála után, *La vie de Sénèque* című 1782-ben megjelent művének bevezetésében érzi magát arra kötelezve Diderot, hogy tisztázza a súlyos vádat. Eddig hallgatással látszik tápot adni a futó, tüzként terjedő sötét rágalomnak. Diderotnak különben hatalmas szelleme barátaival való viszonyában nem tudja megtartani az objektív színvonalat. Diderot nem küzd önmagával azért, hogy tetteivel eszményeket juttasson kifejezésre. Diderot tékozolja szellemi javait, ha megfizetnek érte, Rousseau képtelen a kenyérkeresetből való vásárra, nehogy a gyakorlati szempontok elfojtsák szellemét... Valamint a Diderotban úgy a Grimmben való csalódások is megrázó hatással vannak Rousseau érzékeny lelkületére. Grimm, kit Rousseau előkelő ismerőseinek bemutatván nagy-

világi viselkedésével messzemenő összeköttetésre tesz szert, nem is akar tudni többé ragaszkodó barátjáról. Számító világi, a kinek minden mosolya vagy sóhajtása arra szánva, hogy bizonyos körökben hatást idézzon elő s hogy e hatást aztán gyümölcsöztesse. A félénk Rousseauval gögösen bánik s azon van, hogy anyagi jövedelmeitől megfoszssa őt. Rousseauinak az Értekezésekkel elért hallatlan sikere nem hagyja nyugodni Grimmet s talán mert érzi, hogy a magány a forrása Rousseau meglepő termékenységének, minden módon megzavarja a világi élettől visszavonult remete író életét. Grimmnek biztosan nagy része volt abban, hogy kedvese, D' Epinay asszony télviz idején zavarta ki lakásából az ermitagei magányba csalogatott író. Az elmondottakból világosan láthatjuk a barátok és barátnők befolyását. Írói szellemére fellendítően hatottak, de másrészt sok társadalmi csapást mértek rá. Súlyos emberi elkeseredések, csalatkozások, üldöztetések ugyanazon forrásból fakadnak, mint az író prófétai szárnyalásai. A nagy szellemeket átható fenséges eszmények és barátok okozta kicsinyes küzdelmek közt vonódnak el előttünk az író emberi tettei s e tettek megítélésénél nagyon óvatosaknak kell lennünk. Figyelembe kell vennünk az író eredendő hajlandóságait, a milieut, melyben gyermekkorában s később élt, melyből téves erkölcsi felfogást szívhatott magába; figyelembe kell vennünk azokat az ellentéteket, meghasonlásokat, melyek a valóságos viszonyok és az ő eszményi világa közti különbségekből származhattak; vizsgálni kell, vajjon a ráható szubjektív és objektív tényezők mennyiben befolyásolták lelki állapotát, mily mértékben alakították gondolatvilágát s végül, hogy az adott viszonyok közt mily beszámítás alá eshetnek tettei? Az emberek jólétéért küzdeni s állandóan összeütközésben lenni az emberekkel: ez Rousseau tragikumája. Nehéz dolog volna ezt az ellentétet, melybe Rousseau a maga korával került, tisztán „baráti” intrikáknak tulajdonítani.

A XVIII. század szellemére a természettudományok bélyege annyira rányomódik, hogy mindent a természet törvényeivel akarunk magyarázni s Faguet szavai szerint nemcsak a „természetfeletti” nem létezik többé, hanem „még az emberi szempont sem marad meg; vége immár minden metafizikának, vége minden vallásnak: vége mindennek, le egészen az erkölcsig, mely úgy sem foglalhatik bent a természetben, csak az emberben van meg s így elvégre odajut, hogy mint az előítéletek legutolsója szerepel a kor szemében.” Ez a bélyeg Rousseauinak, a társadalom keblén élő embernek, nem egy tettén meglátszik, de másrészt e század szelleme az, mely Rousseau jobb énjét forradalomra szólítja. A vallás- szabadság eltörlése a nantesi rendelet által, a protestánsok üldözése természetesen harczbaszólitották az igazságért küzdő Rousseaut. Így érthető meg az a sajátos ellentét, hogy Rousseau, aki az erkölcs nevében szembeszáll korának materialista filozófusaival, másrészt maga kerül ellentétbe az egyházzal, mely az erkölcsöt hirdette ugyan, de csak a dogmák megszabta szűk korlátok közt

gyakorolta. A materiálisták és az Egyház egymásnak heves ellenségei, közös ellenségeivé lesznek a maga sajátos útján haladó Rousseau-nak. Igaz, hogy politikai, vallási reformok tekintetében egy kalap alatt szokták emlegetni Voltaire, Montesquien, Diderot és Rousseau nevét; ez csak annyiban jogos, mert ők mindnyájan bátrak voltak felszínre hozni minden a vallás és politika kereteibe tartozó kérdést. Ennyi csupán a közösség Rousseau és nagynevű kortársai között. Ebből a közösségből következett, hogy az irodalomba, melynek eddig művészi céljai voltak csupán, a hasznosság gondolatát, reformáló szellemet, a szociális tendenciákat vitték be. De a közös célok mellett mennyire sajátosak Rousseau eszményei. Egyenlő írtózáttal fordul el az egyház kegyetlen dogmáitól s az egyházi dogmákat gúnyosan támadó atheistáktól. Nem azért, hogy az arany középútat keresse, hanem hogy távol az Egyház s ennek ellenfelei által követett végletes nézetektől, új utakon keressen új igazságokat. Ime az ellentétek másik szülőoka. A vallásos Rousseau szembehelyezkedik az atheista filozófusokkal s az ezek ellen küzdő Egyházzal. Ellentétes világnézetek malomkövei közé kerülvén, hogyan is menekülne sértetlenül. Tanai általános értékek mellett is kifejezési formáikban annyira individuálisak, hogy azok védelmére semmiféle világi vagy egyházi hatalomhoz nem menekülhet. Üldözöbe veszi Franciaország, Svájc, sőt imádozott hazája, Genf is. S ami az egyházi hatalmakat illeti, a katolikus egyház sem üldözi őt nagyobb türelmetlenséggel, mint a genfi protestánsok. Az egyházi és világi hatalmakkal való ádáz küzdelemhez csatlakozik a társadalommal s az ebben uralkodó kultúrával való szembeszállás. Ez a legádázabb küzdelem logikai kényszerűséggel következik a megelőzőkből. Az egyházi és világi hatalom elvei a társadalmi életben, a kultúra megnyilvánulásaiban mutatkoznak leginkább s mennél inkább csődöt készülnek mondani ezen elvek, annál több lenyűgöző formával igyekszik a társadalom a tartalom hiányát elfedni. Az „emberszerető” Rousseau világggyűlöletét könnyen megérthetjük, ha azokra a riktó ellentétekre gondolunk, melyek a XVIII. sz. Franciaországának különböző néprétegei között fennállanak. Taine⁶ „A jelenkori Franciaország alakulása” című nagy művének „A régi uralom” című kötetében özönével látjuk a példákat, melyek az ancien régime halálra értségét igazolják. Gondoljunk a *tartománygyűlésekre*, melyek nem egyekek, mint hat hétig tartó *dorbézolások*; gondoljunk az *udvari tisztségek*, a *házi sinecurák* szertelen nagy számára; gondoljunk a *vadászat elfajulására*, mely a főúri és főpapi kedvteléseknek

⁶ Taine: A jelenkori Franciaország kialakulása I. k. 107. (ford. dr. Toldy): „... de Brienne, ki Rohan után a leggazdagabb volt, elhagyva egyházi szolgálatát, a kincstárba küldötte emberét, hogy felvegye azon 20.000 lívret, mely neki a még le nem télt holnapra járt; e pontosság annál feltűnőbb, mert nem tekintve a hivatalával járó jövedelmeket s az általa bírt Szentlélek-renddel járó 600 lívret, javadalmaiból 678.000 lívret kapott évenként és legújában egyik apátságban, a levágott fa egy milliót jövedelmezett neki.”

rendeli alá a föld népének érdekeit; gondoljunk a kasziokra és pártokra, melyek a társadalom egészséges fejlődését lehetetlenné teszik; gondoljunk az apátságok roppant jövedelmeire; gondoljunk a királyi udvar erkölcsstelen pocskolásaira; gondoljunk arra, hogy „a nagyok a helyett, hogy a nemzet képviselői lettek volna, a fejedelmek kegyenczei akartak lenni, megnyírva a nyáját, melyet oltalmazniok kellene“; gondoljunk az alsó papság nyomorúságára és a főpapsággal helyzete javításáért folytatott eredménytelen küzdelmére; gondoljunk az uralkodó rétegek élvezethajhászatára, melyben a király jár elől; gondoljunk a versaillesi udvar pompájára, az udvaroncok aljas seregére, a királyi házban történt lopásokra, az udvarhölgyek messzemenő hatalmára és gondoljunk az álerkölcsök szolgálatában kifejlődött *szalonéletre*, mely bűnöket fedezett s nem egy bűnre serkentett; gondoljunk a hitvesi hűség teljes hiányára⁷, a gyermek elhagyatottságára; gondoljunk arra, hogy *e korban a tánczmester játszotta a gyermek nevelésében a főszerpét*, gondoljunk azon főúri lakomákra, melyeken a bor vízhez hasonlóan csörgedezett a szökőkutakból s melyeken vacsora végeztével az összes csemegéket az ablakon dobták ki; gondoljunk a szalonokban lábrakapó szellemre, melynél fogva csak allegoriává lesz maga az erkölcs; gondoljunk arra, hogy e kor vezető rétegei az életet álarcz nélkül el sem tudják képzelni, hogy az egyéniség ily körülmények közt teljesen feláldoztatik a társadalmi illemszabályok oltárán... És mily csodálatos vagy talán nagyon is természetes jelenség, hogy a szalonélet e sivárságában oázisok kezdenek mutatkozni! Mintha az emberiség tespedt szelleme és erkölce hosszú bűnös álmot után végre ébredni akarna! Filozófusok, színműírók akadnak, kik nevetségessé teszik a tradícionális bűnös szellemet, hogy aztán kiírtsák és újat teremtsenek helyébe! És a bűnös század gyermekei kacagnak a mókákon, melyekkel önmaguk állíttatnak tükör elé. A szalonok fiai nemcsak a dorbézolásba, hanem a semmittevésbe is beleúnnak és hogy testileg-lelkileg elfoglalják magukat, himzörámát visznek magukkal s ezzel vagy egyéb kézimunkákkal foglalkoznak. És bár a régi gyönyörökről lemondani nem akarnak, megkedvelik a természetet, érdeklődni kezdenek a tudomány, a nevelés kérdései iránt, az irodalom is kezdi az embereket érdekelni, igaz, hogy a százados képmutatást nehéz egyszerre levetközni és az irodalomnak még nem elég komoly megbecsülése az, hogy a hölgyek Voltairet látva, illendőnek tartották elájulni a meghatottságtól; és a természetnek még nem elég komoly megbecsülése, hogy a királyné falut alkot Trianonban,

⁷ Nagyon jellemző e kor erkölcsére az, amit Taine (id. m. I. k. 212. o.) feljegyez: „Lauzun herceg mások iránt ép oly elnéző volt, mint a milyen elnézésre volt szüksége neki magának. Azt kérdezék egyszer tőle, mit válaszolna nejének, ha ez, kit tíz év óta nem látott, azt írná neki, hogy várandós. Rövid gondolkodás után így szólt: Ezt írám neki, el vagyok ragadtatva, hogy az ég végre megáldá trigyűnket; vigyázzon egészségére, ma este eljövök tiszteletemet tenni.“

hogy ott rendezze a pazar multságokat. *Mint az ébredező erkölcs, tudásvágy, lelkiismeret jelei, mindenesetre figyelemreméltók e jelenségek; jellemző, hogy a hol legnagyobb a korrupció, az arisztokraciában, ott látjuk felbukkanni a szellemi és erkölcsi megújulás forrását.* E század írói lehetnek tán a nép emberei is, de arisztokrata barátok segítségével, előkelő Mecaenasok vállain jutnak az érvényesülésre . . . Ha figyelembe vesszük a század bűnös, forrongó, majd önmagát felfrissítő szellemét, akkor tán jobban megértjük Rousseauban az emberi ténykedések és írói fellendülések éles ellentétét. Megértjük, hogy gyűlöli az arisztokratákat, de keresi is őket; hogy rajong a függetlenségért, de még sem tud a függéstől megszabadulni; hogy rajong a természetért s mégis a bűnös és gyűlölt fővárosban jut írói missziójának tudatára; hogy eszményekért küzd, míg ő maga a kicsinyesség és bűn posványában szenved; hogy a lemondást hirdeti, de ő maga, érzéki-ségétől hajtva gyönyörök után futkos; hogy a családi élet eszményét alkotja meg, ő maga azonban csak testi kielégítést keres a családi életben s gyermekei felnevelésére nem vállalkozik, sőt lelenczházba küldi őket . . ., hogy a kultúra ellen küzd, de ő maga tudományszomjas lélekkel merít annak forrásaiból. Mily találóan jellemzi Taine⁸ ezt az ellentétes tulajdonságokból megalkotott egyéniséget: „Rousseau sajátságos, eredeti, magasröptű ember volt, de gyermekségétől fogva magában viselte az örültség csiráját; csodálatraméltó, de egyensúly hijával levő szellem, kiben az érzések, indulatok és képzeletek igen erősek valának; *vak és éleslátó* egyszerre, valóságos és beteg költő, ki a dolgok helyett ábrándjait látta, a regényben élt s azon lidércnyomás alatt halt meg, melyet maga készített magának, . . . minden tekintetben aránytalanságban áll a világ dolgainak folyásával szemben, neki ment mindennek, megsebezte, beszennyezte magát az út minden sarkán; túlzásokat, silányságokat, gázságokat követett el, ezek dacára mindvégig megőrzé gyengéd és mély érzékenységét, emberségességét, a megindulást, a könnyek adományát, a szeretet képességét, az igazságosság szenvedélyes szeretetét, a vallásos érzést, lelkesülést mint mindmegannyi élő gyökereket, melyekben a nemes nedv buzog, míg a törzs és az ágak elsatnyulnak, elvesztik alakjokat, vagy beszennyeztetnek a lég kedvezőtlen benyomása következtében.“ . . .

Próbáljuk a csodás, sőt rejtélyes ellentmondást Rousseau egyéniségében megfejteni! Keressük az örültség csiráit, melyet Taine szerint már gyermekkorától kezdve magában hordott; feledkezzünk meg a nagy íróról, költőről s vizsgáljuk a szegény üldözött *beteg* embert! Vizsgáljuk meg sajátos lelki alkotása mellett azokat a fizikai okokat is, melyek Rousseau élete folyására hatottak, hogy láthassuk, vajjon *a lég kedvezőtlen befolyásán kívül* nem

⁸ I. m. I. k. 349. s köv. l.

lehet más, belülről jövő hatásoknak tulajdonítani a meghasonlásokat, az ádáz küzdelmeket, melyeket Rousseau átszenvedett. Nem lehetne-e betegségéből megmagyarázni, hogy nemcsak mások eszméivel, de önmaga legszentebb elveivel is nem egyszer éles ellentétbe jutott? . . . Rousseau maga sokat beszél vallomásaiban s más műveiben születése körülményeiről, betegségéről, halálól való félelméről. Bizonyos szervezeti gyengeséggel született, hólyaghurut kínoztá már gyermekkorában, csak nagynénjének, aki nevelte az anyátlanul maradt gyermeket, köszönhette életbenmaradását. Az önfertőzés, melynek kis gyermekkorában áldozata lett s melyet abba hagyni férfikorában sem tudott, állandóan gyöngítette életerejét. Talán a természet ösztönszerű szeretetének, az evésben, ivásban, életmódjában tanusított mértékletességének köszönhette, hogy folytonosan betegséggel küzködve is magas kort tudott elérni. Hanem hogy betegsége hatással lehetett vágyainak, hajlamainak fejlődésére, izlésének kialakulására, elveinek, meggyőződésének megacélozódására, működésének irányára, jelleme alakulására, az valószínű. Már a XIX. sz. ötvenes éveiben Rousseau-nak nemcsak filozófiai, pedagógiai, politikai rendszerrel, hanem egészségi, sőt elméleti állapotával is rendszeresen foglalkoznak. Szóval orvosi szempontot is visznek a kritikába s ez alapon óhajtják megfejteni Rousseau életének és jellemének problémáját. Lallemand és Mercier sebészek minden rávonatkozó problémát a veleszületett gyengeségből (infirmité) óhajtottak megmagyarázni. Dr. Morin 1851-ben, Dr. Möbius 1889-ben, Berthoud 1881-ben már alapos tanulmányokat írnak Rousseau fizikai és elméleti állapotáról⁹. Az orvosi szempontból írt Rousseau könyvekre nézve egyelőre csak annyit jegyezzünk meg, hogy részben tisztán orvosi szempontból foglalkoznak Rousseauval, részben azért, hogy Rousseau egészségi vagy elméleti állapotának analizise által megmagyarázzák életét, jellemét, műveit. Habár mindkét szempont lekötő érdeklődésünket, kellő szakismeretek híján mégsem vállalkozhatunk az első szempont vizsgálatára. Három érdemes munka alapján vizsgáljuk meg azt, vajjon Rousseau emberi jellemét és írói működését hogyan lehet egészségi állapotának figyelembe vételével intenzívebben megvilágítani. Ez érdemes munkák szerzői: Hildebrand, Chatelain és Möbius. Hildebrand „Jean Jaques Rousseau vom Standpunkt der

⁹ Dr. Morin: „Essai sur la vie et le caractère de J. J. Rousseau.“ Paris 1851; Dr. Möbius: „J. J. Rousseau's Krankheitsgeschichte.“ Leipzig 1889; Berthoud: „J. J. Rousseau au Val de Travers.“ Paris 1881. Möbius 1903-ban megjelent Rousseaujában a következő jelentősebb művekre hivatkozik: Bougeault: „Étude sur l'état mental de J. J. Rousseau et sa morte à Ermenonville.“ Paris 1883; dr. Dubois D' Amicus: „Recherches sur le genre de mort de J. J. Rousseau.“ Saint Marc Girardin: „J. J. R. s a vie et ses ouvrages. II. Tomes.“ Paris 1875. Brockerhoff: „J. J. R. sein Leben und seine Werke 3 Bände.“ Leipzig 1863—1874. O. Wigard: A. Regnard: „Genie et folie, Annales médicopsyhol“ 8 S. IX. p. 385. 1899. Sibiril: „Histoire médicale de J. J. Rousseau.“ Thèse de Bordeaux 1900.

Psychiatrie. Ein Beitrag zur Beurtheilung seines Characters“ című 1884-ben megjelent művében Rousseau hipochondrikus természetének tudja be mindazon ellentéteket, melyek Rousseau és kora illetve kortársai között fennállottak. Támadásnak más írók is voltak e korban kitéve, mondja Hildebrand, nemcsak Rousseau s másoknál mégsem állt elő ilyen meghasonlás. Hildebrand tagadja, hogy Rousseau a barátok vagy a viszonyok tették embergyűlölővé: hiszen tekintélye oly nagy volt, hogy fejedelmek keresték tanácsát, népek kértek tőle alkotmánytervezetet, korának sok nagy embere, Hume, Keith lord s mások felajánlották neki barátságukat. Hogy Teréz csakugyan oly irtózatos személy lett volna, mint némelyek állítják s így Rousseauban az embergyűlölet felébredését és fokozását elősegítette volna, ezt a nézetet szintén nem vallja Hildebrand. Tehát Rousseau sötét világnézetét csak önmagából, előbb lappangva, majd világosabban jelentkező őrültségéből lehet megmagyarázni. Rousseau őrültségét részben bizonyos alapokok alapján (prädisponierend Ursachen des Irrsins) részben a viszonyok előidézte okok alapján (accessorische Ursachen) lehet Hildebrand szerint megmagyarázni. Az előbbi okok vizsgálatánál figyelembe kell venni Rousseau családját; őseit, szüleinek jellemét, születési körülményeit, neveltetését; a viszonyok előidézte okok közt figyelembe veendő: az első sikerek, baráti kapcsolatok, betegségek, üldözések stb. Hildebrand Rousseau levelezése alapján évek szerint való adatsorozatban bizonyítja Rousseau betegségét, külön sorozatban mutatván be Rousseau azon kijelentéseit, melyek üldözési mániára engednek következtetni. Rousseau úgy levelezésében, mint vallomásaiban sokszor beszél ellene irányuló összeesküvésről (complot) főleg Voltaire, Diderot, Grimm, D'Alambert, Hume személyével kapcsolatosan; azon részleteket, melyek erre a „complot“-ra vonatkoznak, ismét külön csoportosítja Hildebrand. Kiemeli a Rousseau őrültségével kapcsolatos jellegzetes túlzott önérzetet (gehobenes Selbstgefühl) nagyzási hóbortot és az üldözési mániával járó panaszkodási hajlamot. Hildebrand Rousseau életét, jellemét és írói működését nem mutatja be olyanoknak, mint a melyek szerves összefüggésben vannak az említett betegségekkel, hanem megelégszik azzal, hogy ezekből magyarázza ki Rousseau embergyűlöletét. Egyébként alapos művének bevezetésében sem foglalkozik Rousseau jellemével, hanem megelégszik annak megállapításával, hogy Rousseau, kinek fellépése először örömet kelet a filozófusok körében, később merészségre és mélységre felülmulja azokat; hogy diktátora lesz az izlésnek, divatnak, törvényhozásnak, nevelésnek, tanulmányoknak, természetmegfigyelésnek; hogy hadat üzen minden reális hatalomnak, uralkodó eszméknek, uralkodóknak, előítéleteknek, papoknak, tudósoknak, művészeknek. E megállapításokra nézve megjegyezhetjük, hogy ez a sok *had-üzenet* már magában véve is sok későbbi meghasonlásnak csíráját rejtette magában. Dr. Chatelain „La folie de J. J. Rousseau“ című 1890-ben Neuchatelban megjelent könyvében fő célul azt

tüzi ki, hogy annak az írónak, ki az igazságot oly szenvedélyesen szerette s akiben a legnagyobb büszkeség a legnagyobb alázattal párosult, elmebeli állapotával foglalkozzék. Dr. Chatelain sem hagyja figyelmen kívül Rousseau testi gyarlóságait és betegségeit. Megállapítja, hogy ideggyulladás gyötörte őt, hogy álmatlanság kínozza, hogy sok szenvedése az orvosokkal szemben bizalmatlanná tette őt. Fizikai erő kifejtésre mégsem volt alkalmatlan, nagy utakat tett meg, semmi fáradtságot nem kímélt, ha a természet szépségeinek élvezéséről volt szó. Harminczkétéves koráig kalandos életet él. Parazitából szolgál, majd szeminarista, tolmács, kataszteri hivatalnok, nevelő, muzsikus, követségi titkár lesz. Hogy Chatelain e kalandos élet után megállapíthassa Rousseau jellemét, a következő módszerhez folyamodik: felveti a kérdést, milyenek gondolták Rousseau ellenfelei? milyenek barátai? milyenek gondolta magamagát? s végül: milyenek látja ő? Ellenfelei csak az ellentéteket látták Rousseau jellemében: azt, aki filozófusnak tartotta magát, holott nem volt az, szidta a tudományokat, holott művelte, dicséرتe az evangéliumot, de tagadta a dogmákat; az emberi nem tanítójának tartotta magát, holott megcsalója volt az emberiségnek. Barátai szerénynek s e mellett büszkének s mindenekfölött jószívűnek festették őt, Rousseau maga szelidnek, az ismeretlenség barátjának, a holnappal mit sem törődőnek, összetört testtel is ifjú lelkűnek rajzolja magát, alázatosnak az igazi nagysággal, de büszkének, sőt ridegnek a hatalommal szemben. Chatelain e hármas szemle után megállapítja, hogy Rousseau nem látván működésének reális eredményeit, a khimérák országába veti magát; érényességre törekszik, de — mint maga bevallja — érényességének gyöngye akaraterije van útjában, komolysága, vallásossága kétséget nem szenved; békét óhajt és a gyűlölet ismeretlen előtte; jótékony és az emberek iránt határtalan bizalommal telik el. Ezeket a jellemvonásokat látja Chatelain Rousseauban élete első felében; első negyven éve után azonban a másik végletbe esik Rousseau; a határtalan bizalom helyét üldözési eszmék foglalják le: porkolábokat lát maga körül, kik Choiseul és más hatalmasok parancsára veszik őt körül, körülötte — úgy érzi — csupa titokzatosság; ujságot nem visznek hozzá, leveleit áruló kezekbe juttatják, mindenki ellene esküszik: valóságos ligák működnek megrontására; lelki izgalmái állandóan átszellemült lelkiállapotot teremtenek meg nála; az örület jellemző vonásai egyre érthetőbben nyilatkoznak meg: Voltaire-t, Tronchint polichinelle-eknek nevezi, az „áruló“ szót mind gyakrabban használja, mindent rosszra magyaráz, vádolja magát el nem követett bűnökkel. Chatelain hallucinációt lát ott, hol Möbius még csak illúziót sejt. Rousseau visszaemlékezéseiben megemlíti, hogy Humeval egy szobában aludván, egyszerre az angol író eme szavaira ébredt fel: „Je tiens Rousseau“. Ez a felkiáltás már csak az örület felé rohanó Rousseau agyában születhetett meg. Ez az örület Chatelain szerint nem csupán a veleszületett idegbeteg szervezetnek, hanem a hozzá-

járuló életkörülményeknek is következménye. Fontos momentumnak tartja, hogy Rousseau nem társaságban nevelkedett, következésképp sokat foglalkozott önmagával, véleményét mások nem ellenőrizték s e magányos életből egyszerre a civilizált élet hazugságaiba esett. Hildebrandnál tovább megy Chatelain, mikor a megállapított okok alapján — melyekhez még a Rousseaut egész életén át kínzó lidércnyomás (incubation) is járult — igyekszik Rousseau néhány bűnös vagy sajátos tettét megvilágítani. Ilyen a lausannei koncert, melyet adni merészelt a nélkül, hogy a zenéhez valóban értene, sajátos tette — s ez már csakugyan az üldözési mánia csalhatatlan jele — a notre-damei letét: senkire nem meri bízni kézíratait, elhatározza, hogy a Notre-Dame oltárára teszi le azokat. Felemlíti még legsúlyosabb beszámítás alá eső tettét: gyermekeinek a lelenczházba való küldését, részben ítélőképessége fogyatékosságának, részben morális érzéke hiányának tudván ezt be. E dolog megítélésénél Chatelain utal annak az időnek erkölcsére is, melyben Rousseau élt. Végző eredményben inkább betegnek, mint bűnösnek tartja őt. Hogy írásai mégis oly logikus alkotások, arra nézve sem marad adós Chatelain az orvosi felelettel: „Ily betegek értelme nincs tökéletesen elhomályosulva“. „Közönyös t. i. az üldözési eszmével össze nem függő dolgokról egész világosan tudnak írni“. „Lázás gyötrelmükbe kerül az ily betegeknek a gondolkodás, de a lázas állapotot nyugodt elmélkedés követi“. Ime láthatjuk a célzt Chatelainnál a kóros állapotból megérteni Rousseaut az embert és Rousseaut az író-t. Ezt a célzt még jobban kidomborítja dr. Möbius, Rousseau életének és írói munkájának egyik legkiválóbb kommentátora. Möbius, miként az előtte működő ily irányú kutatók, szintén hangsúlyozza Rousseau betegségeit. Gyötörte a vesebaj, sőt az ischias is. De nem ezek voltak rá végzetesek, hanem az a hármás rendellenesség, mely már gyermekkorában tapasztalható volt nála: a nemi ösztön korai ébredése, a nemi vágyak kifejlődése és a kielégítési képesség közt fennálló aránytalanság s végül a kielégítés formája. Ennek a hármás abnormitásnak következményei: a) fizikai tekintetben: a nőknek szeretett szolgálatot tenni (ami a társasághoz kötötte őt, holott a társaságot számos bűne miatt kerülni óhajtotta); az érzékiségtől áthatva, az igazi eszményi szerelmet nem ismerte, az önfertőzés bűnébe esik; b) szellemi tekintetben: a nem neki való olvasmányok, melyek fantáziáját élénkítették; a tanulmányok szenvedélyes szeretete, melyet szeretője, de Warensné ébresztett fel benne. Működésére, sorsára, ezek a rendellenességek ugyan nem lehettek hatás nélkül, de voltaképen az örültségnek egy neme: a paranoia volt Rousseaura végzetes hatással. Ennek a betegségnek tüneteit kiváltképen a Vallomásokból lehet megállapítani. A Vallomások — mondja Möbius — egy lelkibeteg védőiratai; mint vádlott írja ezeket Rousseau, ki az üldözők és a rágalmazók ellen védekezik, nem életrajzi adatokat, de periratokat lát ezekben Möbius. A paranoiához való hajlamok veleszületnek Rousseauval; az ily

betegség csiráit magukban hordozó egyének már gyermekkorukban is máskép, másoktól teljesen eltérően gondolkoznak¹⁰. Ennek a kórnak befolyása látszik Rousseau Vallomásain, melyektől az őszinte és igaz jelzőket megtagadni nem lehet, sőt tulságos őszinteséggel tárja fel bennök a saját hibáit annak bizonyítására, hogy nála még mindég bűnösebbek üldözői. Jellemző, hogy *a szelidség még betegségében is egyik alapjellemvonása marad Rousseau-nak*. Hogy üldözési mánia kínozza, ez nemcsak a benne élő betegségcsiráknak, hanem a tényleges üldözéseknek is következménye. Möbius a Grimm, Diderot, d' Holbach, Voltaire, Hume szereplését nem szépíti, Rousseau tényleges üldözőinek látván őket. Hogy aztán Rousseau Choiseulben is, másokban is tudatos üldözőket lát, az már a kezdődő paranoia jele. Az „Emile“ megjelenése után lép fel először félreismerhetetlenül a paranoia, amikor rendszert vél felfedezni barátai s ismerősei üldözésében. Minél tudatosabbnak látja az üldözést, annál jobban keresi a magányt; ez azonban nála nem a világyűlölet eredménye; élete azt mutatja, hogy látván a társaság bűneit, mégis kereste a módot, hogy benne éljen. Ez tán átka is volt Rousseau-nak, mint embernek, de mint művészi jellemnek mégis szüksége volt a társaságra, szüksége volt azokra az ellenmondásokra, protestálásra, tulságokra ragadó eszmékre, melyeket éppen a társaság keltett fel benne. Hogy a társaságban látott hibákat riktó színben látta, a hatásokat erősen színezte, a javítást végleges eszközökkel szerette volna végrehajtani, az ismét betegségének a fejlődő paranoiának következménye¹¹. Sajátos vonása Rousseau-nak a lélekjelenlét hiánya; könnyen zavarba jön és bár gyors felfogású, mégis igen lassú lévén nála a gondolatok kialakulása, inkább írásban beszél. Rousseau sajátos művészi jellemének kialakulásához kellett azok a viszonyok, melyek között élt, ezek nélkül nem is lett volna az, a ki¹². A művészi jellemek

¹⁰ „Die Paranoia ist ein Ausdruck der ererbten Entartung und der, der später paranoisch wird, ist von Anfangen ein Entarteter, ein von der Regel, der Norm Gewichener“ (Möbius: Rousseau 140).

¹¹ „Rousseau's übermässig reizbare Natur drängte ihn zum Gebrauche von Superlativen. Die Neigung zum Aufsetzen greller Farben war offenbar von Anfang an vorhanden; sie nahm aber zu mit der Krankhaften Anfreigung Rousseau's durch seine Paranoia-Gedanken. Jeder Paranoia-Kranke wird zu bestimmten Uebertreibungen geführt... Immer, auch da, wo das paranoische Element fehlt, behalten Rousseau's Schilderungen etwas Superlativisches.“ (Möbius: Rousseau 17 l.)

¹² „Eine so wundervolle Erscheinung, wie Rousseau, konnte nur unter ungewöhnlichen Verhältnissen erstehen...“

Er selbst musste durch Schmutz und Unrecht hindurch, an der Eigenen Person musste er die Leiden und die Erblichkeit des Menschen kennen lernen um aller Dinge kundig und ein wahrer Philosoph, nicht ein Philosphie-Professor zu werden. Er selbst musste die Natur und die Freiheit erleben, d. h. er musste „Vagabund“ werden, um durch die leidenschaftliche Predigt von der Freiheit eine neue Zeit heraufzuführen.“ (Möbius: Rousseau 55. l.)

a mély intuíciót szerző bőséges tapasztalatoknak feltételei természetesen kiragadják Rousseaut a polgári élet középszerűségéből. Polgári foglalkozásokban nem tud megmaradni, még mint nevelő sem tud kötelességének megfelelni. Az eszményi hajlamokat a polgári foglalkozásokkal összeegyeztetni nem tudja. Möbius nem tartja azt, hogy Rousseau jelleme ellentétekből van alkotva, sőt hajlamainak azonosságát feltételezi s ennek következménye, hogy nem tud a polgári élet kereteibe illeszkedni. Szerinte Rousseau alapján véve szelid, de ideges ember volt. Hogy a lelkesedés lendülete nála oly arányokat öltött, az költőnél és művésznél megérthető. Ha nézetei nem is mindég ugyanazok, de fejlődése normális. Figyelemre méltó, hogy Rousseau a konkrét viszonyokkal szemben szemben szinte államférfiúi óvatossággal ítélkezik, a szenvedélyek vihara szelidséggel párosul benne, „*mindég azt tette, amit hivatása követel*“. Rousseau tehát Möbius szerint művészi jellem volt, ki hivatásának élt s így öntudatlanul jöhetett csak összeütközésbe egyesekkel és hatalmakkal. Csakis jelleme sajátos alakulása mellett érthetjük meg tetteit: a szalag ellopását és egy ártatlan leányra való ráfogását, gyermekeinek lelenczházba való küldését stb. Möbius végső következtetése az, hogy Rousseau igazságérzetét betegsége nem csökkentette s betegsége előrehaladt stádiumában írt művei is (Botanikája és *Considerations sur le gouvernement de Pologne* című műve) nagy világossággal tűnnek ki. Möbius könyve befejezésében Kraepelin „*Psychiatrie*“ (Leipzig, 1887.) cz. műve alapján összefoglalja a paranoia jeleit s megállapítja, hogy ezek Rousseau életének fázisaiban világosan felismerhetők. „Lehangoltság, bizalmatlanság, hipochondrius eszmék, érzékenység és bizalmatlanság jellemzik az ily beteget; elég egy pillanat is, hogy sértve érezze magát; észrevételeit mindég úgy magyarázza, hogy megbizonyosodjék üldöztetéséről; mindenkiről azt hiszi, hogy őt fixirozza, vagy gúnyolja, vagy hogy ő elöle tér ki, belső nyugtalansággal egybekötött hallucináció gyötri őt, jeleneteket idéz elő, a rendőrséget hívja segítségül, végül a rendőrségre is gyanakodik, előljárói, szomszédai is mind gyanúsak előtte, üldöztetése elől utazásra szánja magát, de új tartózkodási helyén csakhamar meggyőződik arról, hogy mindenki tájékozva van az ő személye felől; heves kitörések, öngyilkossági kísérletek igen gyakoriak az ily betegnél; képzelődései az egészségesen töltött idejéből származnak, végül, bár az üldöztetés rendszere mindég előtte lebeg, mégis megcsendesül, abba hagyja a harcot a világgal; tompa fájdalom lép a harag helyébe s semmi sem zavarja többé a lélek nyugalmát; végül hirtelen halál vet véget az ily beteg, zaklatott életnek“. Mindezeket a jelenségeket feltalálja Möbius Rousseau életében. Szembeszáll azzal a naiv feltevéssel, hogy a bizalmatlanság, szertelen büszkeség és túlzott önérzet okozták volna betegségét. Ellenkezőle: ezek csak betegségének következményei voltak. Rousseaunak *veleszületett betegségre való hajlandósága volt forrása az őt hatalmába ejtő paranoidnak, de egyben geniá-*

litásának is. Ennyiben igyekeztem főbb vonásaiban tömöríteni és a szükséges szempontok szerint csoportosítani Möbius hatalmas művének gondolatait. Hildebrand, Chatelain és Möbius művei nyomán azonban felmerülhet az a kérdés, mennyiben jogos az orvosi szempontok figyelembe vétele akkor, mikor nagy írónak emberi tetteit, avagy írásaik hitelét akarjuk megítélni. Rousseau — ezt nem orvosok is első pillanatban beláthatják, — beteges szervezetű, a normális formától eltérő fejlődésű egyén volt: ezért tartja Möbius azt, hogy az ő életrajzának megírására az ideggyógyász (Seelenarzt) lehet jogosult. . . . De vajjon a nagy emberek fejlődése nem mindig eltérő-e a másokétól és az eltérő lelki struktúrát nem lehet-e minden esetben szervezeti különbözősége visszavezetni? A millióktól való eltérés, az egy eszmének való alávetettség, az ezernyi akadályokkal való akaratlan s mégis szükségszerű ellenállás nem engednek-e mindég rendkívüli testi és lelki akaratra következtetni? Az az ekzaltáltság, mely a nagyokat általában jellemzi, mely őket arra készíti, hogy önboldogságuk feláldozása árán a hivatásuk felismert céljok felé törjenek, nem lehet-e az ősökben már régen megjelent beteges érzékenységnek lázas igazságszeretésnek eredője? Úgy vélem, hogy az orvosnak csakugyan van joga belepillantani mindazok életének titkaiba, akik akár mint költők és írók, akár mint tudósok, felfedezők, reformátorok vagy proféták a sokaságból értékes lelki munkájokkal kiváltak. De ez a jogosultság, habár köteleességszerű, mégsem lehet kizárólagos. Az orvos, mint látó és tudó szemlélő, de ne mint bíró jelenjék meg. Ne legyen vádló, de ne legyen védő sem. Bizonyos tetteket orvosi szemüvegen át nézve jobban megérthetünk, de ebből nem következik, hogy az erkölcsi beszámítás lehetősége is változik. Nem fogjuk sorba előszedni és mérlegelni Rousseau tetteit, de valamennyi mellett szótlánul elhaladni sem lehet. Ha az orvos azt bizonyítja, hogy ama rózsaszínű szalag ellopása és a lopásnak egy ártatlan személyre való ráfogása a paranoiára hajlandó egyének zavarának vagy álszégyenének tudható be, azt tudomásul vesszük, de ez mit sem változtat a tény alacsonyrendűségén. Hogy a beteg Le Maître-t Lyonban faképnél hagyta Rousseau, ez lehet ugyan lelki vagy morális zavartságnak következménye, de ez ismét nem változtat azon a tényen, hogy a barátoknak ez a cserbenhagyása szívtelenség volt. S végül nem lehet elsiklani azon a kérdésem: miért küldte Rousseau gyermekeit lelelencházba? Magyarázatot ugyan kereshetünk és találhatunk erre is: anyját nem ismerte, atyja életmódja pedig nem volt alkalmas arra, hogy a szülők iránt érzett gyöngéd szeretetet megismertesse vele; nevelése elhanyagolt volt; a társaság, melybe került könnyelmű volt; érzékisége annyira domináló szerepet játszott nála, hogy a családi életben csak testi kielégülést keresett. Még hozzátehetünk valamit: valamint előbbi ballépése, úgy ez is — a bekövetkező lelkifurdalások és őszinte megbánás révén — nemes érzéseknek, magasan szárnyaló gondolatoknak lettek forrásává. A szalag-história után megutálja a hazugságot, gyermekeinek

lelenczházba küldése után írja meg az Émile-t. De vajjon mind-e magyarázat változtat-e a tényen? Ha megállapítottuk azt aényt, hogy Rousseau gyermekeit a lelenczházba küldte, logikai kényszerűséggel kell minden részvétünk mellett megállapítani azt is, hogy Rousseau emberi érzésünk és felfogásunk szerint: *nem volt jó ember*. Annyit hozzátehetünk: nem büne, de szerencsétlensége volt a rosszaság. Nem azért, mert ezen súlyos következményekkel járó ténykedésért keserű könnyeket hullatott, hanem azért, mert nem ismerte a legszentebb örömet: a gyermekeiért való élés gyönyörét. Fel szokták vetni azt a kérdést: vajjon gazdagította volna a világot ily értékes művekkel, ha gyermekei nevelésének adja magát? . . . Mi viszont inkább így szeretnénk felkiáltani: Hát még akkor, ha gyermekei nevelésén és fejlődésén érzett öröm nemesítette volna át érzékeny lelkét, mily magasztos művekkel gazdagította volna a világot az a Rousseau, kinek szentimentálijzmusa így is az altruizmus fokáig emelkedett! . . . Az írásművek tartalmi igazságait az író életétől elválasztva is lehet sőt kell tárgyalni. Ám az írói meggyőződés hitelét — amikor az életrajzi adatok nem ismeretlenek — nehéz az író személyétől elválasztani. Möbius bár a művészi jellem feltételezésével némi világosságot vetett Rousseau írói működésének megértésére, nyílt kérdésnek hagyja, hogyan lehet betegsége geniálitásának forrása, illetőleg: hogyan lehetnek Rousseau betegségében írt művei világosságuk által kiválóak. Erre nézve Krafft Ebing könyvében találtam feleletet, ki az örültség tanulmányozására igen fontosnak tartja az *előélet* történetének vizsgálatát, az *öröklött* vagy világra hozott testi és lelki alkat mozzanatát, az irományok kipuhatolását, a kifejezések hálójába gondosan burkolt téveszméknek, vagy nagyzási hóbortnak megnyilatkozását; a panaszkodási vagy perlekedési tébolyoknak forrását az önfertőzésben vagy korai fajtalanságban látja; ezek a momentumok mind ráillenek Rousseaura, de sokkal jellemzőbb, hogy az örült emberek különben logikus írásait a lucida intervalla elméletével magyarázza . . . Lucida intervalla! . . . Mi más lehet ez, mint az az ihletett lelkiállapot, melyben mély intuíció hatja át a földi bilincsekből kiszabadult lelket, melyben a nagy szellem nem látja a maga és mások földhöz kötöttségét, csak azt a szent czélt érzi magában, melyért él, csak az érzés hatja át: est deus in nobis . . . A lucida intervalla¹³ elmélet megmagyarázza, hogy a beteg Rousseau egészséges gondolatoknak lehetett termőföldjévé. Rousseau beteges életű és vérmérsékletű ösöktől származik¹⁴. Veleszületett érzéki-

¹³ Nem más lehet ez az örülteknél, mint a szent örület az épelméjűteknél.

¹⁴ Anyai részről való dédanyját, Marie Doublet *boszorkányság vádjá* miatt száműzetésre ítélik 1614. márcz. 2-án; apai részről való rokonát, Judith Chouant pedig azért ítélik el ugyancsak 1614-ben, mert egy cselédjét halálba kergette. (L. Eugène Ritter: La parenté de Jean Jaques Rousseau [1614] Genève 1912.) Corancez nyomán meséli el Möbius, hogy Rousseau halála után egyik rokona, ki hozzá feltűnően hasonlított, szellemes és sok nyelvet értő

ségét, szenvedélyességét a viszonyok még jobban fejlesztik benne; félénk volt, de az igazság kimondásában rettenthetetlen; szelid, de az igazság kérdésében és hirdetésében szenvedélyes. Komoly volt mint egy próféta az igazság hirdetésében és szelid volt, mint egy gyermek ellenségeivel szemben. Hitt az emberi élet szépségeiben és igazságaiban; hitt az emberi élet isteni céljában és hitt magában az Istenben. De a fanatikus hívő forradalmi gondolatokat táplál magában és önt át milliók szívébe. Neki magának gyöngé akaratereje volt ahhoz, hogy elvei szerint éljen, de ez nem ok arra, hogy a bűnös század gyarlóságtól sújtott és mégis kiváló gyermekétől elforduljunk. Valamint élete nem szolgálhat paradigmául, úgy eszméi sem teremthetnek intézményeket. De meglátásainak mégis mindég sok hasznát vehetjük úgy az egyéni életben, mint az állami, egyházi vagy pedagógiai intézmények szellemének megítélésében. Ő maga nem volt jó ember, de az igazságot annyira szerette, hogy a maga rosszát a másokénál mindég jobban ostorozta. Saját szenvedései és a jóra és igazra való komoly törekvései által megtisztult lélekkel érzékelhetett el zaklatott élete határához. A „vitam impendere vero“ nála nem üres jelszó volt, hanem a lelkét teljesen áthevítő principium vitae. Más nagy szellemek intézményekben, legendákban élhetnek, ő írásaiba öntötte lelkét s ezeken át vált az emberiség jóltevőjévé.

(Torda.)

Kemény Gábor.

ember, Párisba jött. Egyideig ott tartózkodott, majd a kormány megbizásából Perzsiába akart visszautazni. Feleségével együtt útnak indult egy hatlovas postakocsin. Útközben lármát csapott és azzal vádolta a postakocsist, hogy rossz útra vitte őt s megakarja őt gyilkolni. Az összesereglett utasok hiába igyekeztek őt megnyugtanni, lehetetlen volt lecsillapítani s kénytelenek voltak őt Párisba visszavinni. Ritter meséli: hogy R. atyját *éjjeli utcai botránycsinálásért*, nagynénjét pedig vasárnapi kártyázásért büntette meg a Consistorium,

Révai Miklós ügye-baja Faludi munkáinak győri könyvnyomtatójával.

Révai Miklós első győri szereplése idején (1785—1786) különösen két dologgal igyekszik függetlenségét biztosítani. Az egyik a győri rajztanítói állás elnyerése, a másik a *Magyar Költeményes Gyűjtemény* cz. vállalata. De az elsőre várnia kell, a másik pedig sokféle akadályba ütközik, melyek között legfontosabb Révai szegénysége. Az utóbbit a mostoha irodalmi viszonyok között előfizetések gyűjtésével igyekszik legyőzni. Az anyagi eszközök összegyűjtésére irányuló „izgatását“, megalázó koldulását, minden nyakassága mellett gyakori fejhajtását és az azon korban divatos, de hozzá nem illő hízlegéseit Csaplár Benedek a róla szóló nagy monographiájában rengeteg adattal mutatja be. Azonban a *Magyar Költeményes Gyűjtemény* első „darab“-jának története e roppant anyagból sem világlik ki teljesen.

Kiváló nyelvtudósunknak régi gondolata ez a magyarságot erősítő vállalat. Már a *Magyar Hírmondó* 1782 januárius 16 számában indítja meg az előfizetők gyűjtését. Az előfizetőktől kérése ellenére a kezéhez juttatott összegek egy részét *A magyar költeményes gyűjtemény közre bocsátásának ujonabb hírré adatása* (1785.)¹ cz. igen díszesen kiállított felhívás költségére fordítja, úgy, hogy a mű, *Faludi Ferencz Munkái* kiadása megint megakad. Hogy veszendőbe menő hitelét biztosíthassa, fülhöz-fához kapkod és végül *A magyar költeményes gyűjtemény kinyomatására való újjonabb segedelem kérés* cz. körözvényét is szétküldözi. Ez a nyomtatvány valósággal élő bizonyítéka ama kétségbeesett erőlködésnek, melyet a vállalat érdekében kifejt és világos bizonyosága, hogy milyen kevés hitele lehetett.

¹ A győri püspöki seminarium könyvtárában „Adatása“ czimszó alatt. Kiadta Szent Iván hó 15-én. 32 l. Szemelvényekkel az ígért költők műveiből. Benne található a *Pannonia megvétele*ről szóló vers.

Csaplár a maga idejében e nyomtatványnak egyetlen példányát sem találta sehol, de a győri püspöki seminarium könyvtárában van egy.²

E hirdetés teljes czíme: *A' Magyar Költeményes Gyűjtemény' Ki Nyomtatására való újonabb Segedelem Kérés.* Győrött. Strajbig József' Betűivel. MDCCL XXXVI. 12 l. — Kiállítása díszes; szép barokk keretbe foglalt lapjai közül a címet viselőn kisebb, a közönséget megszólítón (3 l.) nagyobb fametszetű kép. Ebben a „Nagyságtok! Kegyelmetek!“ megszólítás után a bizalmatlankodóknak megmagyarázza, hogy külföldön is szokásos az előfizetések beszédese; panaszolja, hogy tavalyi „hírré adása“ után kevés segedelmet kapott. Megint megígéri egy év alatt 12 kötet közrebocsátását. A közel valók egyenkint is megkapják a műveket, a távol lakók azonban csak hat-hat darabonként: a pesti nyári és téli vásárkor. Az előre fizetőknek könnyű papirosba kötötten adja a munkákat. De mivel az utóbbiaknak kevés a száma, kénytelen az árát darabonként 25 kr.-ra emelni,³ az egész évit tehát 5 forintra. A megmaradt darabokat már 40 kr.-jával adja, a 12 tehát 8 frt. lesz. — Az előfizetést szedőket is tekintetbe veszi. „Az előre fizető Kegyes Urak fognak köteleztetni, ezeknek is jutalmul minden Darabért, mikor azt ki kérik, mint egy váltáság pénz gyanánt egy garast adni.“ — Segedelem helyett félévre előre kéri az árakat. Akik az 1 frt.-ot megadták, azoktól reméli a 30 kr. többletet. Bőjt más 15-ig fogad el előfizetést s aztán ha azt beküldik, meglátja, mennyit nyomathat. Ha nem lesz elég, mindenkinek visszaadja a pénzét. *Biztosítékul* még két más érdemes férfiút nevez meg kezesül. (Balog Sándor, Entshelyi János, Deák Nagy Oskolai tanítók.)

Első három darabból I. lesznek Faludi Költeményes Maradványai, II. Benitzki Péter, Balassa Bálint, Rimai János és egy Énekes a XIV. századból. III. az ő versei s egyéb írásai a Költeményességéről. A többi 9 darab kitelik Gyöngyösi J., Zrinyi M. és a „mostani“ versszerzőkből. Utóbbiakat megdicséri s buzdításukra szánja kiadásukat. Megemlíti, hogy több esztendeig folytathatja a „nyomtatást:“ adhat mesézéseket, románokat, vitéz verseket, pásztor verseket, játékokat, énekeket, oktató verseket. A kik össze akarnak dolgozni“ vele, nyereségéből részesülnek, csak arra kéri őket,

² Ez meg „Kérés“ czimszó alatt van a könyvtári jegyzékben.

³ Az *újonabb hírré adatás*-ban 20 kr. az ára.

hogy munkáikat a cenzúra miatt két példányban küldjék. Végül közli az előfizetést elfogadók (gyűjtők) névsorát. — „Kelt Győrött Karátson Havának 10. napján 1785. esztendőben.“

E nagyszabásúnak mondható hirdetés után rögtön megindul Faludi munkáinak a nyomása. De Streibig József is, Révai Miklós is heves természetű s így hamarosan összekocczannak. A könyvnyomató nem elég gondos, a vállalat szerkesztője anyagi gonddal küzd és nem ért a pénz kezeléséhez. Rövid időn belül szakadás áll be köztük. Ekkor, körülbelül a Faludi-féle munkák II. kötetének nyomtatása idején, Révai néhány kézirat hátrahagyásával egyidőre — míg a győri rajztanítói állást kivárja — Pozsonyba költözik. Innen adja be kétségbeesett hangú folyamodványát 1786 december 16-án a győri kormánybiztoshoz, melyben a könyvnyomatóval szemben jogorvoslatért esedezik. E német nyelvű kérvényében a Faludi-féle munkák kiadására vonatkozólag a következőket adja elő:⁴

Vádolja Streibig Józsefet, hogy nem jár el vele szemben igazságosan egyrészt a visszatartott kéziratokra nézve, másrészt pedig a nála levő adósságaira vonatkozólag. Jelzi, hogy az adósságba a könyvnyomató vitte bele, mert ő maga jött hozzá és pedig gyakrabban s hogy a munkát megkaphassa tőle, a kiadásra ajánlataival ő bátorította. Akkor azt ígérte, hogy Faludi költői műveit egészen úgy, a mint ő sajtó alá rendezte, Medárd-napjáig fizetség nélkül, Median-Octavon kinyomatja: mégis oly feltétellel, hogy a kinyomatott példányok mindaddig a könyvnyomató kezei között maradjanak, a míg őt ki nem tudja elégíteni; annyi példányt azonban, a hány előfizetője már akkor volt, neki fog átadni. — 1500 db.-nak ívét 19 frt.-jával akarta nyomtatni, de Révai csak 18-at ígért. Ebben nem egyeztek ugyan meg, Streibig mindazáltal nyomtatáshoz fogott. Hanem e közben már a harmadik ívnél elfogyott a median-papiros. Néhány hét telt el így s újat nem szerzett. Már most, hogy időt ne veszítsen, mert a Medárd-napi határidőt a közönség miatt meg kellett tartania, a könyvnyomató hibájából kénytelen volt a median-nyolczad szedést negyedre (quart) nyomtatni s ennek következtében egy ív 22 frt. lett. Azonban a mű, Streibig egyéb munkája miatt, így is csak félig (az I. kötet) jelent meg a kítűzött időpontra. Emiatt Révai még jobban elvesztette a közönség előtt a hitelét s a vállalkozás igen szerencsétlenül ütött ki. Streibig maga rendelkezett a példányokkal, ő gondos-

⁴ Győr sz. kir. város levéltára 5394/1786. sz.

kodott azok kézhez juttatásáról, a számlákat magánál tartotta s ezzel elegendő biztosítéka volt arra, hogy pénzét visszakaphassa, csak időre és türelemre lett volna szüksége. S ekkor, midőn a meg nem tartott határidő miatt elveszett az előfizetésekre való reménység és csak a kiárutításoktól kellett mindent várni, a nyomdász Révai karáival árusította is a könyveket; nem törődve annak fáradsága jutalmával, darabonként 15 kr.-jával adta, olcsóbban, mint megállapodtak.

Az üldözési mániában szenvedő szegény Révai itt a nyomdászt azzal vádolja, hogy — miután a megélhetési eszközt el akarta tőle vonni és miután őt háládatlan munkákra, alighanem revisorságra, mint rabszolgát erőszakkal akarta kényszeríteni — vádjával reá uszította a papságot. E kegyetlenség miatt siránkozva újra előhossa, hogy Streibig önkényesen visszatartja a többi kéziratot s az ő beleegyezése nélkül, az ő és a közönség kárára ki akarja nyomtatni. Védelemért és támogatásért esedezik a kormánybiztosnál: „ha valaha — úgymond — Excelentiád kegyelmében részesültem, amint dicsekedhetem, hogy különféle alkalmakkor annak sok jelét adta, úgy a többi között ez lesz a legnagyobb irányomban“ . . . s kéri, hogy protestatióját Streibig győri polgár ellen tudassa a városi tanácssal. Hivatkozik újra üldöztetésére és arra, hogy vígaszúl munkájára maga a trón hatalmazta fel.⁵

Érdekes e közvetlen hangú folyamodványban még, hogy bejelenti a Faludi-féle munkák folytatólagos kiadását, amit másutt (Pozsony) a közönség nagyobb hasznával tehet. Azután elmondja további szándékait, melyek szerint az egész művet (Faludi) kisebb alakban, olcsóbb kiadásban akarja forgalomba hozni. — Közben minden átmenet nélkül kifakad Streibig ellen, hogy vigyázzon magára, mert még megbüntetik, hiszen ismeri a rendeletet, mely szerint idegen munkákat beleegyezés nélkül — elkobzás és 100 arany büntetés terhe alatt — kinyomtatni tilos. Végül bizonytalanul követeli a nyomdásztól, hogy engedjen le az összegből, hiszen a papirhiánynak ő az oka és *lépjén vele jobbakaratú egyességre*. A kiárutításból úgysis van nála egy és más pénz, számoljanak le és akkor még kevesebb adóssága lesz nála. Kijelenti, hogy Streibignek van pénze, engedje hát őt lélegzethez jutni, s gondolkozzék emberségesebben: márcziusban, amint reméli, úgysis teljesen kielégítheti.

⁵ . . . endlich ich bin von Thron selbst zum Trost meiner Bemühung bevollmächtigt worden. — Valóban megtörtént. Lásd Csaplár i. m.

Az itt előadott panaszok természetesen igazak, de azokat Révai részben ferdén állítja be. Így például a nyomdász szorult helyzetéből, mikor az nem tud papirost venni s ama szivességéből, hogy Faludi munkáit maga küldte szét az előfizetőknek, a saját javára kovácsol fegyvert, holott máskor meg, a hol az neki kényelmes, sajnálja „szegény nyomtatóját“ s elismeri a legjobb szándékát.⁶

Kérvényét gróf Győri kormánybiztos áttette a városi tanácshoz azzal, hogy tagjai közül kettőt küldjön ki az ügy megvizsgálására és értesítsék őt az eredményről. A város kissé késett a válaszszal, mire a biztos december 20-án ráír. Erre 1787 januárius 5-éről aztán értesíti gróf Győrit, hogy két tanácsstag az ügyet megvizsgálta s tudatják, hogy Révai 363 frt.-tal adósa a könyvnyomtatónak. Utóbbi a kéziratokat nem adhatja ki, hanem hajlandó adósának pontosan számot adni. Ennélfogva a kiküldötteknek az a véleményük, jelenjék meg a vádló személyesen Győrött és ejtsék meg a vádlokkal a leszámolást. Egyszersmind melléklék a könyvnyomtatónak Révai kérvényére tett, a városi tanácshoz intézett ellenválaszát, melyből a következők érdekesek: 1. A Faludi-féle kéziratokat Révai adta át neki kinyomásra s ő maga bízta meg a korrekurájukkal az akkor Győrött élő Reinischt (Rajnis), 2. Révai az oka, hogy a vállalat már kezdetén akadályokba ütközött, mert a mű érdekében *három* hírre adatást is csináltatott s az előfizetőknek könyvet nem küldött. 3. A medián-papir elfogyott, Révai nem várta ki, míg új érkezik, különben nem szerződött vele Medárd-napi határidőre. 4—5. Révai adósa neki (363 frt.), tehát a kéziratok kiadásához neki joga van. 6. Neki becsületére válik, hogy 900 példányt az előfizetők részére a szerző kérésére annak lepecsételt leveleivel együtt szétküldött. 8. Ő nem sértette meg Révait, csak a pénzt kérte. A papságnál semmiféleképp nem üldözte.

Ezzel aztán az akták le is záródnak.⁷ A kiadó és szerkesztő a városatyák tanácsa szerint valószínűleg kiegyeztek, hiszen a Faludi-féle kéziratok kiadását nemsokára folytatja Révai. De a meg egyezés az utóbbinak annál inkább is érdekében állt, hiszen visszakészült és vissza is került Győrbé rajztanítónak.

(Győr)

Dr. Pitroff Pál.

⁶ Csaplár B. i. m. II. 226. l.

⁷ II. József Győr város kiváltságait is elkobozta, Győr és Moson vármegyék biztosává gróf Győrit nevezte ki, akinek iratai azonban a vármegyei levéltárban nincsenek meg.

Stroppa Lajos kolozsmonostori apát.

(1592—1597)

Az 1556 április 28-án Kolozsvárt tartott erdélyi országgyűlés (partialis congregatio) Erdély területére kimondotta a katolikus egyházi javak szekularizálását,¹ miáltal Erdély egyébként is zilált katolikus egyházi életének megadta a kegyelemdőfést. Az egyházi főurak, a kik még éltek a régibb jó időkből, kihúzódtak az ausztriai ház védőszárnyai alá, az egyházi javak meg világi kezekre vándoroltak át. János Zsigmond, az új erdélyi fejedelem, maga is csakhamar hátat fordított a régi hitnek, minek következtében megszakadt minden személyes és hivatalos összeköttetés közte s a római szentszék között, holott ez az összeköttetés néhai atyja, János király életében elég meleg volt; de egyúttal megszűnt az erdélyi fejedelem részéről még lehetősége is annak, hogy új katolikus egyházi méltóságokat teremtsen, még ha óhajtott volna is. A magyar királyoknak már évszázadokon keresztül gyakorolt apostoli joga így hát nem oszlohatott meg, mint birodalmuk s a Habsburg-királyok éltek vele minden ellenkezés nélkül még Erdélyre nézve is, habár csak képletesen, a címek pusztá adományozásával.

Ilyformán nevezi ki I. Ferdinánd király az első címzetes kolozsmonostori apátot, János domonkos szerzetes személyében (a ki 1557 augusztus 1-én az általános esztergomi egyházi vizsgálat alkalmával Oláh Miklós primás előtt igazolta magát) mint törvényes kolozsmonostori apátot. A felvetett kérdésekre határozott bizonyítékokkal felel: apátságát a Felségtől, egyházi felavatását pedig a jelenlegi primástól kapta a törvényes négy hónapon belül a kinevezés után Pozsonyban, domonkos léte pedig pápai engedélyvel fogadhatta el a kinevezést.² Ez a János barát, a ki talán sohasem látta színét apát-

¹ Veszely Károly: Erdélyi egyháztörténelmi adatok I. k. 166. l.

² Péterffy Károly: *Sacra concilia ecclesiae Romanae Catholicae in regno Hungariae celebrata 1617—1715.* (Pozsony, 1741—2.) II. k. 9. l.

ságának, 1561 január 28-án³ kolozsmonostori apátsága megtartása mellett csanádi püspök lett s mint ilyent küldte ki képviselőül a magyar klérus a trienti zsinatra Dudich András turini püspökkel s ott is halt meg 1562 november 13-án.⁴ Azok a történetírók, a kik eleddig a kolozsmonostori apátság és apáti cím történetével foglalkoztak, János domonkos barát halálától kezdve kétszáz évig nem tudnak újabb címzetes apátról, mert *Jakab Elek* szerint nagyon helyesen: „hogy e címet a nemzeti fejedelmek korszaka alatt, kik viselték, erdélyi kútfejeink el nem igazítanak.”⁵ Ezek tényleg nem szolgálnak új adattal, de véletlen szerencse folytán mégis bővebb felvilágosítást nyerhetünk egy közbeneső címzetes apátról, Stroppáról.⁶

Stroppa Lajos bresciai olasz származású pap születési idejét 1510—20 közé tehetjük. A sors úgy látszik korán a Habsburg-ház belső szolgálatába sodorta, mert agg korában írt leveleiben gyakran emlegeti éveinek hosszú sorát, a melyet a Habsburgok szolgálatában töltött el. I. Miksa császár leányának, Erzsébetnek házi káplánja, s alamizsnámestere volt és úrnőjét valószínűleg elkísérte Franciaországba is, midőn az IX. Károly francia király felesége lett 1570 novemberében.⁷ Erzsébet királynő, miután 1574 május 30-án⁸ özvegygyé lett, visszatért hazájába s itt kezd Stroppa alakja kidomborodni. Bizonyára ama papok példája indította meg, a kik magasrangú pártfogóik révén magas egyházi méltóságokat szereztek maguknak s mint 70—80 éves ember fordult asszonyához, hogy hű szolgálata fejében eszközöljön ki neki valami apátságot vagy prépostságot, mely neki az infulával díszit, jövedelmével pedig anyagi jólétet biztosítana.

Erzsébet királynő bizonyára csak mikor az örökös tartományokban nem talált megfelelő üres helyet védenecze számára, gondolhatott Magyarországra. Első dolga volt az ügyet megbeszélni az akkori magyarországi királyi helytartóval, Istvánffy Miklós nádori helynökkel.

³ Batthyány Ignác: Sancti Gerardi scripta et acta hactenus inedita cum serie episcoporum Chanadiensium [Gyulafejevárv 1790.] 149—53. l.

⁴ Frankl Vilmos: A magyar papok a trienti zsinaton (Esztergom, 1863.) 125. l.

⁵ Jakab Elek: Apátságok Erdélyben. Magyar Történelmi Társ. XIII. k. 14. l.

⁶ Folyamodványára és a rávonatközö iratokra Veress Endre bukkaant az Országos Lt. „Történelmi Emlékek“ 6. csomójában. Pártfogója IX. Károly francia király özvegye, Erzsébet 1589 augusztus 16-án 70 év körülínek, míg ő maga 1594 körül 87 évesnek mondja magát.

⁷ Nagy Képes Világtörténet; VIII. k. (Az ellenreformatio kora) 197. l.

⁸ Id. h. 207. l.

Ez nem adhatott valami biztató felvilágosítást, hiszen Erdélyben az egyházi javak világi kézen voltak, Magyarországon meg annak a kevés egyházi birtoknak, mely még tényleg, az egyház kezén volt éppen elég volt fenntartani a török hódoltsági területről kiszorított s ily módon tulajdonképpen „in partibus infidelium“ élő főpapokat. A királynőnek tehát nem volt más választása, mint védenczével együtt megelégednie valamely javaitól megfosztott prépostság vagy apátság címével. Erre az esetre a királyi helytartó legajánlatosabbnak tartotta a kolozsmonostori apátságot, melynek jövedelmét az erdélyi vajda foglalta le, de a collatio jogát a Felség gyakorolta s éppen mert idegen fejedelemség területén volt, a magyar rendek sem zúgolódhattak, hogy törvény ellenére idegennek jut egyházi méltóság.

Erzsébet királynőnek kénytelen-kelletlen a királyi helytartó tanácsával kelle megelégednie s 1589 augusztus 16-án kéri testvérét, Rudolfot, hogy alázatos kérését meghallgatva, adja Stroppa Lajos udvari káplánjának s házi alamiznamesterének a kolozsmonostori apáti cíjmet, minthogy az senkit sem rövidít meg.⁹ Kérésének támogatására Mátyás főherczeget is felkérte, a ki megbeszélvén az ügyet a királyi helytartóval s a nyitrai püspökkel gyors cselekvéssel kirántja az ügyet abból a kátyúból, melybe a prágai udvar bürokratikus lassúsága sülyesztette.

Magát ez utóbbi levelet nem ismerjük, csak Rudolfnak 1591 márczius 22-én Prágában kelt intézkedését, melyet Mátyás főherczeghez intézett. Ebben elvben teljesíti testvére kérését de csak abban az esetben, ha pontosan utána néztek a dolognak, hogy nincs-e valami akadály a kinevezésnek, mert ebben nem elég a magyarországi helytartó véleménye, hanem a legközelebbi nyolczados ítélőszék ülése alkalmával meg kell kérdezni a jelenlevő főurakat is,¹⁰ sőt öcscsétől is kér véleményt, hogy tekintettel a magyar rendek folytonos panaszaira, melyeket országgyűlések alkalmával az idegenek ellen szórnak, helyesnek tartja-e a kérés teljesítését.

⁹ ... blossen titulum gedachten Infulierten Abten Koloswary ... Ludvigh Stroppa gedachten Hofcaplan ... Wer uns viel Jahr embsig und vleissig gedient, ... siebensig Jahr alt und des Willens ist sein Leben bei unsern Diensten zzubringen ... dem es ohne Schaden beschehen ist. ...

¹⁰ ... Noch zur Zeit nit wol resolviren mögen, dass nit allein der Locumtenens, sonder auch die samentlichen Hungerischen Rāth zuvor nochmals mit Ihrem Gutachten, Welches am jüinglichsten bei den nächsten herzur-nahenden Octavalibus beschehen kann, vernommen werden.

Mátyás főherczeg pártolta a kérést, hivatalosan kérte a magyarországi nyolczados törvényszék véleményét. A mint azonban *Fejérvörösközy* István nyitrai püspök 1591. április 29-iki jelentéséből kitűnik, az 1591. Szent György napi nyolczados bíróság nem ülhetett össze némely tagjának betegsége miatt. Erre, nehogy a fontos ügy halasztást szenvedjen, a jelentésttevő püspök a pécsi és luini püspökökkel vette vizsgálat alá a kérés teljesíthetőségét s arra az eredményre jutottak, hogy ámbár a kért apátság jelenleg az erdélyi fejedelemnek van alá vetve, de a collatio joga a Felséget illeti, tehát adományozhatja; csak az illetőnek idegen volta akadály, mivel az idegenek ellen majdnem minden országgyűlésen panaszkodnak.

Rudolf úgy látszik tekintettel volt a magyarországi rendeknek az idegenekkel szemben való ellenséges hangulatára és mivel előtte az egész ügy sokkal jelentéktelenebbnek látszott semhogy érdemesnek tartotta volna miatta a rendeket kihívni, Stroppa ezáltal elesett a kolozsmonostori apátság címétől. Reménye pedig, hogy óhaja bármely irányban is teljesedésbe mehessen, ezután még ingatagabb alapon állott, mert meghalt fő pártfogója Erzsébet királynő s 1592-től kezdve már csak Mátyás főherczeg pártfogására támaszkodhatott. Együtt mentek Prágába a császár elé s ott szolgálatból való elbocsátása alkalmával végkielégítésként kérte Rudolftól, hogy jutalmazza meg végre valamely jövedelemmel bíró infulás prépostsággal vagy apátsággal. A császár kegyesen fogadta a kérelmet, de teljesítését akkorra ígérte, ha lesz Magyarországon üresedés. A várva várt üresedést azonban nem hozta meg az idő és újlag kérte Mátyás főherczegtől a kolozsmonostori apáti cím kieszközölését. Kérelmében kiemelte öregségét, a mit az uralkodó ház szolgálatában ért el, anélkül, hogy máshelyt igyekezett volna érdemeket és kitüntetést szerezni, ezzel szemben úgy is csak igen sovány kárpótlás lenne a pusztá cím, mit azért nem kér senkisé, mert nem jár vele jövedelem; így már évek óta üresedésben áll.

Kérelmét Mátyás főherczeg el is juttatta az illetékes helyre, honnan Rudolf minisztere 1592. szeptember 13-án olyan jelentés kíséretében küldötte le a magyar helytartó tanácshoz, hogy megadható, mert csak pusztá cím s így senkitől el nem vesz semmit, így az ügy egykettőre sikeres megoldást nyert. Így hát végre teljesedett Stroppa Lajos óhajtása, a királyi kegyúr részéről megkapta a kolozsmonostori apáti címet, csak a pápai megerősítés és az egyházi felavatás volt még hátra. A szegénységéről amúgy is panaszkodó papnak elég fej-törést adható a pápai megerősítés megnyerése, melyet az annaták

és taxák¹¹ alakjában bizony csak pénzen lehetett megvásárolni. Olasz nyelven írt köszönő sorai keretében tehát újból Mátyás főherceghez fordul, hogy nehéz helyzetéből kisegítse. Három ajánló levelet kér: egyet a pápához, egyet a Datariahoz s az utolsót Spinola bíboroshoz. E levelek tanúbizonyosságul fognak szolgálni, hogy csak üres címről van szó és ha a pápa s a Dataria az annatát és taxát az apátság jövedelméhez fogja mérni, úgy nem kap semmit sem, mert az apátságnak jelenleg semmi jövedelme sincs, elégedjék meg tehát Róma az eddig fizetni szokott annata felével egyszer s mindenkorra s a taxát meg egészen engedje el; Spinola bíboroshoz pedig azért kér ajánlólevelet, mert a legjobb pártfogót lehetne benne megszereznie, hiszen ő is hasonló módon jutott régebben infulához: Záradékul kéri a főherceget, hogy pártfogolja őt a pápánál azon engedély megnyerése érdekében, hogy „ad arbitrium episcopi“ valamelyik püspök felavathassa és felékesíthesse az apáti jelvényekkel.¹²

Ezt is megkapta. Bécsben felavatták apátnak, letette az apostoli széknek tenni szokott hűségesküit s mint kolozsmonostori címzetes apátnak végső szándéka volt haza menni Bresciába. Aktacsomónkban levő utolsó levele köszönő sorait foglalja magában a már, e levél szerint, 87 éves elaggott papnak. De hílasorait bizonyos elégedetlen hangulat lengi át. Belátja, hogy a mit kért s a mit nagynehezen végre megkapott, csak üres cím és belőle megélni nem lehet. Habár nem igen remél teljesedést, mégis megkoczkáztat Mátyásnál egy utolsó kérést: t. i., hogy eszközöljön ki számára egy olyan jövedelmű apátságot Magyarországon, mint amennyi hajdan a kolozsmonostorinak volt, mert anélkül neki, a Habsburg-ház legrégebb életben levő szolgálójának a legnagyobb nyomorban kell meghalnia hazájában, nagy szegényére volt urainak honfitársainak, ellenkező esetben pedig, ha óhaját teljesítik nagy dicsőségére, mert mindenki előtt el fog dicsekedni a császár hálájával s bőkezűségével! Ezzel azonban a szegény Stroppa bizonyára nem dicsekedhetett el Bres-

¹¹ A bíbornoki consistoriumban adományozott püspökségekért s nagyobb javadalmú egyházi méltóságokért, a melyeknek egy évi jövedelme 100 arany forintnál nagyobb volt, kellett fizetni a kinevezettnek az annatát; a mely IX. Bonifaczius óta egy évi jövedelemnek egy harmadát tette, mely összegnek fele a pápát, a másik rész pedig a praecanonisatiókor jelen volt bíbornokoké lett. A taxák az ugyanakkor fizetni szokott mellékdíjak voltak, Dr. Lukács József: Középkori pápai adókönyvek (Budapest, 1908.) 5--6. ll.

¹² Dátuma hiányzik; 1593-ban készülhetett s intézték el, mert egy 1593-iki aktához van csatolva.

ciában, ahová Gráczból költözni akart, mert egyháztörténetünk adatai semmi bizonyosságát sem adják a császár ez irányú ajándékozásának. Magyarországon nem is kapott továbbat semmit sem. Sikertelen igyekezete után ismét a külföld felé irányította figyelmét! Erre vall, hogy Mátyás főherceg négy évvel később 1597 május 31-én ismét az ő ügyében ír Peretti Sándor bitorosnak. Ez Stroppa ügyét már előbb is pártolta, hiszen a főherceg ez alkalommal védencze nevében már előbbi szívességeként mond köszönetet. Ujabb kérése az, hogy hazájában Bresciában kanonokságot vagy jövedelmes prépostságot nyerjen.¹³ Hogy azonban milyen sikere volt ez ajánlásnak, nem tudjuk. Lehet, hogy az ügy elintézése közben esetleg meghalt. Sem szíve, sem nemzetsége, de még működése sem fűzték Stroppa Lajost Magyarországhoz; nagy fáradtsággal kiküzdött apáti czíme mégis biztosít számára egy szerény lapot egyháztörténetünkben.

(Kolozsvár.)

Dr. Csomor Lajos.

¹³ Eredetije a római Bibliotheca Chigiana L. III. 59. toI. 154. Másolatát, dr. Veress Endre szívességéből használtam.

Gyöngyösy István Palinodiája.

(Az eredeti kéziratból.)

Maga gyamoltalanságát kesergő
és abban
Az kardos Griffnek szárnya alá folyamondó
Nympha.
Az melyel
Magyar Ország mostani állapotját példázza
es azt
A Méltóságos Groff Esztarházy Pál Urnak
azon Magyar Ország Palatimussának kunok
és jaszok Biráíának; Nemes Sopron, Pest, Pilis
és Sólth Vármegyék Feő Ispányának, az Fel-
séges elseő Leopold Császár, és koronás ki-
rálly Urunk eő Fölsége Titok Tanátságának komor-
nyikjának, és Magyar Országban Helly Tartó-
jának etc. Mint kegyelmes Vrának alázatossan
aiánlya.

Nemes Gömör Vármegyének a most itt léveő
Ország gyűlésére küldetett egyik követe.
Gyöngyösy István

Sopronban 1681 esztendőben.

Kegyelmes Uram!

Régi Magyar mondás. Az vén Hegedűs mindennap egy notát felejt, és az mit von is, aztis hibásson vonnya: Kihez képest az üdős Poéta sem szökdécseltethetj olly kinyes lábakon az Verseket, mint az gyermeked Apolló: A más dolgokban foglalatoskodó elme sem leleményeskedhetik ugy az Parnasus titkaiban, mint akinek egyéb dólga nintsen: Következőképpen en sem lehetek most azokban olly furcsa mint annakelőtte, Sőt borostyánt sem tudok mostan ott szaggatni, az hol akkor Laurus ágakotis szekdelhettem; Mindazonáltal igyis, hogy sem mint a Vén hegedűs szokását, inkább igyekeztvén követnem a jó vérű ag ló természetit, a miképpen az, ha meg nem ehetiis elegendőképpen Abrakját, de meg rőhőgi mégis azt, és amint lehet faldokjais, hogy azzal régi istermeszetéről többre elégségtelen-
ségeben is jelt adgyon; Hasonlóképpen bennemis, a Ngod Palatinussy Uj Méltóságán örvendező mások verseinek előttem palolására,

felforván annak a Vérnek még meglévő Cseppecskéje, a melyet az Medusa Vérelvel egyveledett Pegasus forrásából az lífiabb esztendőkből hörpentettem Vala, nem lehetett megtűrnöm, hogy annak ingerléséből még egyszer a Vers íráshoz ne kezdettem volna, ha azt csak úgy esik is meg szagolnom mint az Ag Lónak az Abrakot: és amit azon közben egyszeris mászor is össze szedegettem, a míg az ország házában lévő gyűlésekben egyéb dolgokra kellett elmémet fordítanom, azt im én is a Ngod Méltóságos személye eleiben botsátom, az melyel ha később tanáltam is felserkennem — másoknál, annyiban mindazonáltal nem Vagyok utolsó, hogy azok idegen nyelvekbéli írásokkal, én pedig Magyar versekkel örvendezek a régen kívánt Magyar Palatinus Új Méltóságának: melyetis érdemtelen szolgálattól méltóztassék jó neven, es azon Versekben maga gyámoltalanságán siránkozó Nympha igyetis szivére úgy venni, hogy amelly Griffnek szárnya alá folyamodott, ottan kívánt nyugodalmat vehessen azis magának; Azon Nympha mellett pedig aianlom én is az Ngod kegyelmességében nagy alázatossággal magamot es maradok ezekkel

Ngodnak alazatos legkissebb szolgálja

Gyöngyösi István.

Maga gyámoltalanságát keserő,
és abban a kardos Griff
szárnya alá folyamodó-
Nympha.

Az mint szőke Vize le foly a Dunának,
Nagy jajja hallaték egy árva Nymphának;
Vélhettem ezt lenni Didó siralmának.
Tőle el válásán Anchises Fiának.

Vagy hogy: az bús Thysbé Pirámust sirattya,
Vérében fetrengő testét ápolgattya;
Kéért éltét őis ottan el fogyattya,
Igaz szeretetét azzal megmutattya.

Hilhettem azt ts: Philis siránkozik,
A kedves Demophon, hogy tőle távozik,
Sok essküvésében annak csalatkozik,
S — azért meg emészteő bura botsátkozik.

Vagy: Venus kesereg Adonist óhajtván,
Azt Vadászattyában Vadkan el szagatván.
Vagy: Galathea sir szép Acist jaigatván,
Gonosz Poliphemus azt rútúl el ronttván,

Avagy: Cannus után indúlt Szerelmében
 Hogy kedve nem telhet kívánt örömben,
 Biblis iaigat, hal, s — vész képtelen tűzében,
 Végre elis fogyván könyve sok vízében.

Vagy: nagyobb vóltáért hatható Jajjának,
 Nemde vélheteme jnkább Hecubának?
 Hogy nagy Veszedeimét sirattya Troiának;
 Hol édes Gyermejk, s — Ura el hullának.

Kétséges vólt elmém igy, e' kj lehessen,
 Hogy azért felőle bizonyost vehessen,
 Indúlnak lábaim affelé csendessen,
 A honnét a' szó jön ilyen keservessen.

Az mint mendegelek utomat Ujítva,
 Vígázó szememet jobb kézre fordítva.
 Látok egy dombocskát zöldel bé borítva,
 Duplázott keresztet azon tel állítva.

MeHynek szép mezőség fekszik ellenében,
 A kit négy folyó viz moss által mentében:
 Az mint a' kereszt áll az Dombb tetejében,
 Az iaigató Nympa ott áll keservében.

Jajját nagy sirással mostis szaporítta,
 S — orczáján le Csurgó könyveit Ujítta,
 Kiken a Vignapis maghát szomorítta,
 És mosolygó fényét homálllyal borította.

Gondolom, maíd el fogy mint Biblis könyvében.
 Vagy, Echó-ként mint kő el szárad testében,
 Ha Orvos nem érj illy szorúlt igyében.
 Melyet a' ki nem szán, ércz lakik szívében.

Tudom már ki légyen, megismérett jelérül,
 Könyves sirálmának bizonyos helyérül,
 Féje felett álló kettős keresztérül —,
 Nem kell értekezmem tovább a' nevérül.

Feiét gyászoló fátjol rongya kerítette,
 Bánatos orcáját búra eresztette,
 Bal kezére hailott nyakát görbitette,
 Le csüggő jobb kezét a' térdére tette.

Szomorú homályal fölhözik homloka,
 Zápor folya szemét, kesereg aiake,
 Mint hervadt Tulipán lecsügget a' nyaka,
 Van egész személyén szomorú északa,

Az keserves Nympha illy szoros igyében,
 Azt mint birja magát fogyott ereiében,
 Ujjabb árt inditván könnyező szemében,
 Illy szókra kél végre Jaios beszédében.

Vane még valaki az én bal sorsomban,
 Az ki segíteni kévanna dolgomban ;
 Vagy henyélő szemmel néz minden azonban,
 Az mig végső veszélyt nem rántnak nyakamban.

Te édes Anyádhoz való szerelmedben,
 Ha kinek egy kis jó Vér for még szivedben,
 Olly mód, hogy segíthess ha nincs is kezedben,
 Méltó panaszomat vedd még his füledben.

Én, amaz szép Haza, a ki mindenekkel,
 Mint az bimbós Tavasz illatos füvekkel,
 Vagy az kalászos Nyár sok búza szemekkel
 Bövelkedtem, s — voltam hires is ezekkel.

Minden jók meg vóltak bennem azok egyben,
 Kiket másutt lelnij külömb külömb helyben ;
 Az egész Európa gyűlt vólt itt egy kertben,
 Az mit ott találj, mind meg lévén ebben.

Hires gyakorlása mindentéle Ars-nak,
 Gyakor köszörője az fegyveres Mars-nak,
 Mind feie, s — mind keze sisakos Pallas-nak ;
 Sokat lelt vólna itt Nagy Sándor — is társnak,

Mind Sagum, mind Toga illet itt sokakra;
 Törvény az kezekben kard az oldalokra;
 Kiknek óltalmával vigyázzván magokra,
 Nem tódultt anny kár őrzött határokra.

Nemzettem mezőre kemény Scipiókat;
 Az hon maradásra tanátsos Cato-kat,
 Pörre, s — törvényekre nyeltes Cicero-kat,
 Másokatis minden szükségre valókat.

Ha dölnj találtak néha Trymphus-im,
 A kik fel állatták voltak Fabius-im,
 Éltémért élteket adó Curtius-im,
 Kik feiemben tették ujonnan Laurus-im.

Másod Róma valék erős Férfiakbúl,
 És olly mint Athenas okos tanátsokbúl,
 Nem váltak Vitézbek az Troiaiakbúl,
 Mint haidan a túilem származott Fiakbúl.

A Nemes erkölcsnek nevelő Daikáia,
 A szép Vitézségnek vóltam Oskoláia:
 Hol, mint az Aranyat Lydius probáia
 Meg vizsgálták, kinek mire áll a száia.

Valék akkor méltán sokaknak féelme:
 Nem csak én magamnak, másnak is védelme;
 Sok népekre hatván kardom győződelme,
 Tárházamnakis gyűltt böven jövedelme.

Ki; a' bóldog üdön Darius kincsevel,
 Görögöket rontó Hector ereiével,
 Hires Intius-nak sok győződelmével,
 Ditsekedtem, s — Sandor jó szerencséiével.

Rakott tárházaim kincses Indiával, —
 Asztagos Mezeim beő Syciliával,
 Gazdag öltözetem Cifra Lydiával,
 Boromnak bősége ér vala Cretával.

De! nézd jobb sorsomnak balra fordulását,
 Proteust követő szerencsém múlását
 A Felseő részéről láb alá hullását.
 Mondhatom Croesus-nak Irus-sá válását.

Boldog mi vóltombúl im mire iutottam!
 Eldőltek oszlopim, kikhez támaszkodtam!
 Fiaim mostohák, tőlök el hagyattam:
 Nintsen kihez biznom Arvájúl maradtam!

Országokat bíró réghi fegyveremnek,
 Kivel ragyagtattam szép fényét hiremnek,
 Ki hajlott az éle, s — ereje kezemnek,
 Lankatt, s — bátorsága elesett szívemnek.

Szép bővelkedésem iutott rút szükségre,
 Kedven élt világom, kedvrontó inségre,
 Hasznos nyereségem káros veszteségre,
 Kintses gazdagságom pusztá szegénységre.

Vigasságom gyászra, romlásra épségem;
 Adózó Pórságra szabad Nemességem.
 Így homályosodott réghj Fényességem;
 Bővűl pedig mostis naponként inségem.

Az mellynek terhével küszködöm eleget:
 De nem birom tovább, maid maid elveszteget:
 Nem győzhett magános erő sok Sereget,
 Hercules-sel tarttya Atthlas is az Eget.

Megvallom, régenis vólt sok nehézségem,
 Sokszor támatt innét, túlis ellenségem:
 De akkorj erőm vólt olly segítségem,
 A ki nem engedte fogyni reménységem.

S — ha akkor Valamelly oszlopom el esett,
 Vólt a' kj a' helyet mingyárt mást keresett;
 Es az, ha honnét im veszedelem lesett,
 Onnét minden ártó ág bogot el nyesett.

Forogván sok féle ellenség kezében,
 Estem az Sasnakis némelykor körmében,
 Néha tollaimat fépteis mérgében,
 De hogy éppen rontson, nem volt ereiében.

Vólt olly, szorongattni a ki nem engedett,
 Fel támadt mellettem, megis verekedett,
 Körme közzül ki vont, éltém menekedett,
 S — az Sas sokszor mint én bővebben szenvedett.

Az Hóldnak szarvait reám gyakran öklelt,
 De azis sok vissza Csapó ellenzést lelt:
 Mert vólt elleneis kj mellettem fel kelt,
 S — az ő sértésénél raita nagyobbbat szelt.

Forgatott fegyvere több ellenségnekis, —
 Euxinum, s — Adria nagy tengereknekis:
 De tompúltt fegyvere raitam ezeknekis;
 Két annyit veszettek, néha ha nyertek is.

Most mint Arva madár! aki magán szakatt,
 Buidosásj után az ágon fel akatt,
 Vergődésj között ereie el szakatt,
 Vész, ha nem óldatik lábát tartó lakat.

Ugy: vaiuszom énis közel az halálhoz,
 Ha senkj nem tekint el fordításához,
 Nyakamon a veszély, s — húz a Vég órához,
 S — életemnek szintén el fogyatásához.

Vólnátok ugyan még, kik segíthetnétek,
 Ha mind nem, vészemet fel épithetnétek,
 Oszlop kereteket ha öszve szednétek,
 S — Védelmesében egyet értenétek.

Barátság, s — egyesség tartt minden dolgokat,
 Az viszalkodó párt elrontya azokat:
 Mikor az lakosok jól értik magokat,
 Akkor lakja boldog üdő országokat,

De az hol vizát von az egyenetlenség,
 Fogyató Veszéllyben van ott a Nemzetség:
 Ez rongyol engemjs, s — ez az, a' nagyinség,
 Melly miatt elfogyatt majd a gondos kétség.

Tovább sir vala még, csak hogy ezek közben,
 Nagy Zúgás indulván, kelle hadni félben:
 Véltém, hogy Icarus vólna le esésben,
 Avagy Ganimedes vitetnék az Égben.

Alig nézhettem fel, hogy már le érkezett,
 Minthogy szárnyaival szaporán evezett;
 Még álla ott, az hol a' Nympha könyvezett,
 S — mosolygó orczával foga véle kezét.

Bokáj, s — Sisakja füzetvén Szárnyokkal,
 Kézi Pálczájais fonatván kigyókkal,
 Ösmerem ki légyen már azis azokkal,
 Melly a' siró Nymphát biztattya ily szókkal:

Meg hasadott az Eg könyves panaszodra,
 Sas-os Jupiter-is tértt kívánságodra,
 Engemet botsátott vigasztalásodra,
 Hogy kívántt fényt viraszt most borúltt napodra.

Mert olly gyámolt rendeltt igyed védelmére,
 Az ki nem idegen, de nemzeted Vére,
 Nemis kellett bizni azt egyéb kezére,
 Ha nem az ki érzi, és veszi szivére —.

Mingyárt itt lesz az is Czimeres Griffével,
 Fel teszi éretted éltét mindenével, —
 Nem gondol hasznodért ontandó Vérel.
 Mint régen Curtius Romáért éltével.

Az vigyázó Griff-is, melly áll Czimerében,
 Azért tartt ki rántott kardot jobb kezében.
 Hogy a' melly Rósá-kat vett bal tenyerében,
 Ne engedgye másnak vesztegetésében.

Az Rósa nem példáz mást, hanem tégedet,
 Gyakor tövissek közt sértődött igyedet,
 Piros vért ereszteő sok féle sebedet —,
 Az mellyek el vették régi jó kedvedet.

De mint hogy az Griff vontt, már kardot melletted,
 Ne félcsed igyedet, mint eddig félthetted :
 Ha mi veszély kereng tovább körülletted,
 Ki szál ez, az ellen, s-meg felel éretted,

Máskéntis valamit kíván az Méltóság,
 Griff-es gyamolodban meg van minden jószág,
 Termet, érték, erő, Nemzetbéli nagyság,
 Nemes erkölcs, és szív, nagyelme, s — okosság.

Nem csak hon, de kínis okosúltt értelem,
 Jozan ész, értt tanács, vigyázó figyelem,
 Egyaránt mértékeltt büntetés, s — kegyelem :
 Az hol kell keménység, s — hol kell engedelem

Látás, hallás, derék dolgokban forgással,
 Mind két szerencsének izét kóstolással,
 Azokban nagy szíve meg nem változással,
 Jó hír, s — név felőle kedves hangozással.

Igaz Hazai Vér, s — abban buzgó készség,
 Viseltt dolgaiért méltó érdemesség ;
 Mind kézzel mind fővel keresett dicsőség ;
 Más számlálhatatlan jókból álló bőség.

Szolgáltt ez eddigis néked nagy hűséggel,
 S — vóltt melletted fűles, szemes szerénységgel,
 Sokat látottt hallottt, s — tanúltt bőséggel,
 Az kikkel elméjét fűzte sok szépséggel.

Ezután annális több jót téssen Veled,
 Elfordította minden veszedelmes szeled,
 Vig Tavasza hozza mostani mord teled,
 S — ez gyászna kis szennyét tovább nem viseled.

Van Sagum, van Toga ennek tárházában,
Törvény, s — fegyver illik egyaránt markában,
Van ahoz értékis, melly nélkül heiában,
Nagyot indítani az haza dólzában.

Oda érték, elme, s erő kivantatik,
Hol az győzdelmi Palma plantáltatik
Mellynek földé gyakran vérrel ásztattatik;
Henyének az pedig soha nem adatik.

Ugyanis Temploma az szép dicsőségnek
Kire az nagy szívek geriedezve égnek,
Nints kinyes Mezején valamely térségnek
S — kedven szellőztető árnyékos zöldségnek.

De lábat fárasztó magos kőszálakon,
Hová nem juthatni gyenge Virágokon,
Hanem test szaggató tövises gazokon,
Az hol veritékis gördül az homlokon.

Elér ez odais fegyveres Griffével,
S — annak szárnyán járo szives készségével,
Szembenis mér szőknj ott ellenségével,
S — éretted kúszkódni tellyes ereiével.

Végy azért jó kedvet szomorú igyedből,
Tőrüld el könyvedet, mély árad szemedből,
Fel derül már napod előbbj kődődből
Vetkezzél ki rongyolt, s — gyászos köntösődből.

Egyenesül Ága hailott keresztednek,
Kit görbített vala súllya nagy terhednek,
Zavarais tisztul négy folyó Vizednek,
A kit bővit vala Ária sok könyvednek.

Megépül Meződis szokott termésével,
Telik Falu, s — Város vissza jött Népével,
Jár az kereskedő megmaradt pénzével
Nevelvén értékét annak eszközével.

Ceres-is fel veszj el vetett sarlóját,
 Sűrű kereszttekkel rakattya tarlóját
 Arachna sem henyél, fel fogia Varróját,
 Titirus-is bőven nyomattya Túróját.

Pan-is meg tért Göblyét bizvást legeltetj,
 S — annak hasznaibúl pénzét bővítettj,
 Szöleit Bachus-is szépen mivelletj,
 S — azokbúl kádgyait bő borral töltetj.

Az szép Ars-oknakis meg lesz Oskolája,
 Mars Játékainakis kezdetik Palyája,
 Találatik soknak mind esze, s — Szablyája.
 Mind azokért méltán iutandó Pálmája.

Igy Scipio, Cato, s — másis nevelkedik,
 Kik által határod megént Szélesedik,
 Aranyod, s — ezüstöd jobban bővelkedik,
 Laurus-sal feied is Szebben ékesedik.

Kötött Lábaidnak meg szabadúl táncza,
 Szokatlan Igának nem szorít az Lánca,
 Simúl orczádnakis most teperültt ránkza,
 Más szépségednekis meg ujjúl Zománca.

Az Sarkon álló Griff kirántott kargyával,
 Oltalmazván téged Atyai gondgyával,
 Mind Ars-sa, s — mind Mars-sa egyenlő frontyával,
 Meg tartt Szárnya alatt igen jó módgyával.

Emélkedgyél azért, és békély kezéhez, —
 Aiánlyad magadat gondviseléséhez,
 Hídgyed, hogy faidalmod bé hatott szivéhez,
 És ugy tekint ahoz mint maga Sebéhez.

Érkezik ezek között a' Griff-is kargyával,
 Gyorsanis jöhetett kiterültt szárnyáival,
 Köszönté az követ, a' Nympha szavával;
 Mert az csak alig birtt akkoris magával.

Elyomta vólt terhe súlyos keservének,
 Ki alatt kevés jót reméltt már Feiének,
 De el érkezésén ohaitott Griff-ének,
 Meg ujjula megént reménye szívének.

Melléie közelget, s — fel kezdi emelnj,
 Felis kél, láttatik kedvétis nevelnj,
 Ohajtott oszlopát szivesen kedvelnj,
 Es azt azon közben általis ölelni.

Mondván: Nem ujjitom tovább panaszomat,
 Mert tudod más kintis (nem kétlem) dólgomat;
 Hanem szép reményem, ugy Viseld gondomat,
 Hogy nagyobb siralom ne érje napomat.

Felel amaz: Ugy hidd nagy szeretetemet,
 Fel tészem éretted kedves életemet,
 Minden javaimal Végső Csőp Véremet;
 Mellyre bizonyságúl hívom Istenemet.

Őrül szive szerint a követ ezeknek,
 Hermes vólt ez: S kíván minden jót igyeknek,
 Kedves Délre iútást hainallott Fényeknek,
 S — kívánatos Véget kezdett örömeknek.

Szárnyára kél osztán kígyós Veszszejevel,
 Szaporánis megyen annak ereiével;
 Valamellyre fordul e dolog hírévet,
 Vigasztal sokakat, s — biztatt örömével.

Minden Erdők, s — Völgyek kezdnek vig zendülést,
 Orion, s — Amphion tarttnak kedves gyűlést,
 Ki Lantját pengeti ki kezd hegedülést
 Ki Dობol, ki sipol, ki tesz más örülést.

Triton-is fel fujta Dagadott Pofáiát,
 Igen harsogtattya görbe trombitáiát,
 Énekhez készíti Orpheus-is száját,
 Ujjúltt örömében mondgyais Nótáiát.

Verset mond Apollo, s — táncolni készülnek
 Az Driades szüzek, s — Ugrálva kerülnek,
 Minerva, Mars, Venus, Pallas-is örülnek,
 Masokis valakik ebben részesülnek.

Az Sas-os Jupiter Juno-val magais.

Örvendez, s — az Griffet dícsiri, s álgyais :
 Nem búsúl mint elébb, az Árva Nympha-is,
 Bizván hogy iobban lesz már az ő dólgyais.

Kit hogy Isten adgyon, és így Szép csendessen,
 Maradhassunk tovább mind közönségessen,
 S — azomban a Griff-is nagy dítsőségessen
 Élljen, s — uralkodgyon : kívánom szivessen.

*

Tudvalevő, hogy Gyöngyösy István ez alkalmi költeményét az 1681-iki országgyűlés alkalmából a megejtett nádor-választás örömeire írta. Evvel nem csak *Eszterházy* Pálnak, az új nádornak akart tömjénezni, de az általános közhangulatnak is kifejezést adott. Különösen a labancz főurak és köznemesség el volt ragadtatva, mert elvileg az országgyűlés összehívása és a nádorválasztás nagy-jelentőségű esemény volt. Így maga az udvar elismerte 11 év óta követett vérengző eljárásának teljes kudarczát. Thököly sikerei és XIV-ik Lajos újabb támadása annyit mégis enyhítettek a magyarság sorsán, hogy a vallásszabadságot bizonyos artikuláris helyeken megengedték, a mi a rettenetes üldözés után javulás számba mehetett, de Lipót császár Kollonics tanácsát fogadta el, a törvényeket se maga nem tartotta meg, se követőivel nem tartatta meg. Thököly tovább folytatta a harcot, a két párt engesztelhetetlenül állott egymással szemben ezután is.

De a nádor személyének adott tömjénezés mellett érdekes azt is megfigyelnünk, mennyire nem volt pártember Gyöngyösy. Mikor az ország gyászát, nyomorúságait festi, egy szóval se emlékezik meg a kölcsönös villongásokról és vérengzésekről. A katolikus labancz pártot nem dicséri, a protestáns ellenpártiakat nem gyűlöli, se az egyik, se a másik félt nem teszi felelőssé a haza romlásáért. Az akkor megszokott gyűlölködő hang, a mely akaratlanul is megszólalt a két ellenpárt írásos műveiben, egyáltalában nem talál helyet az ő munkáiban. Gyöngyösynek éppen olyan idegen, visszataszító volt Kollonics gyűlölködő beszéde, mint a bujdosók szilaj, vad fenyegetődzése. Magyar nemzeti büszkesége is megnyilatkozik ez alkalmi versében, mert nem mulasztja meg-említeni azt is, hogy e véres időkben az „Sas“ sokszor bővebben szenvedett, — mint a magyarság.

Hogy oly későn és az ismert formában 1695-ik évben adta ki Lőcsén e munkáját, bizonyosan *Eszterházy* Pál nádor költéségén, az a költő alispán megszokott óvatosságára vall. A nádornak a nemzet végképpen csalogódott, csakhamar meggyőződtek róla, hogy benne nem törvényeinek védőjét, de kijátszóját találták meg, a mint ezt a külföldi diplomata is megjegyezték róla. *Eszterházy* mérhetetlen kincsszomjuságában csak vagyon szerzésre gondolt, egyebekben kész, köteles szolgája lett *Kollonics* rendszerének. A mű kiadásának idején evvel már tisztában voltak. Mindazonáltal Gyöngyösytől távol állott az a szándék, a mit sokan neki tulajdonítottak, hogy a kiadás elé tett „*Palinodia*“ szóval a nádorra szórt dicséretet visszavonni akarta. E szóval csak azt akarta jelenteni: megismétli Magyarország siralma, mert újra kiújultak, megsokasodtak sebei. Ezt bizonyítja a *Palinodia* mellé adott latin szó, *Prosopeia Hungariae*, a mely Magyarország megszemélyesítését jelenti. A költő tehát itt már nem a maga, de az ország nevében szól. El hagyta tehát az ajánló levelet de azért is tette ezt, mert nevét el akarta hallgatni, a mi ennek közlésével nem lett volna lehetséges. Az ország nevében, a sinylődő állapotnál jobb jövőt vár, remél részére a *Kollonics*-rendszer eltűnésével. A nádornak, a mennyire lehetségesnek látta, kedvére akart tenni, mert éppen ez időben, 1692-ben a *Máriássy* és *Kubinyi* kisebb javakra adomány levelet nyert tőle. Különben is természetében volt a nagyok kedvének keresése, azonban a közvéleménnyel se akart szembe szállani. Ez a körültekintő viselkedés sikerült is neki. A nádor 1699-ik évben *Csetneken* meglátogatta, a közvélemény se zúdult fel ellene, a mi abban az időben könnyen megesett s az ilyenért a gúnyolódás is kijárt.

Az alább betűhíven közölt szöveget az *Eszterházyak* kismartoni levéltárában találtam meg. *Merényi* Lajos levéltáros úr segítségével e pontos másolatot összeállítottuk. A *Palinodiának* most már csak egyetlen példánya van meg a *Prónayak* acsai levéltárában. E szöveg is nagyon hibás, bizonyos tehát, hogy a költő a korrektúráit nem látta, nem is nagy súlyt vetett e költeményére. De éppen ezért irodalomtörténeti fontosságú az alább közölt szöveg, egyedüli, hibátlan eredeti kézirat, a mely egyenesen a költőtől származik. Ő maga adta át *Eszterházy* Pál nádornak, a kézírás ugyan valamelyik kalligrafus műve, de az aláírás a költő saját írása. Nagy nyolczadrét alakú, pergamentbe van kötve. Megvan benne a hiteles szövegű előszó is. *Dugonics* kiadásában e mű majd minden sorában változik. Tudjuk azonban róla, hogy teljesen önkényesen járt el a szövegek kiadása körül. E változtatokat összeállítottam ugyan, de érettebb megfontolás után fölöslegesnek tartom e „jobbétások“ közlését, mert semmi jelentőségök nincs és nem is lehet.

(Budapest.)

Gyöngyösy László.

Husztí András diákévei Frankfurtban.

Husztí András, jogtudós és történetíró a XVIII. század első felében kiváló hírnévre tett szert. Első sorban jogász volt s olyan korban élt, mikor a jog elmélete nálunk kevesek tudománya volt. Főleg gyakorlatból sajátítottak el egyet-mást és józan eszükre támaszkodva iparkodtak a fölmerülő kérdéseket megoldani.

Husztí külföldön az Odera melletti Frankfurtban képzett jogtudósokat hallgatott. Minél többet tanult, annál inkább észrevette a hazai jogi képzés fogyatékosságát. Lelkében merész gondolat fogamzott meg, hogy amit ott hallott, lejegyzett, megtanult, mindazt itthon értékesíti, közkinccsé teszi, sőt ha lehet, átalakítja az egész jogi képzést. E gondolat hevítette s ezért küzdött, szakadatlanul, éhezve, lerongyolódva is.

Mostoha körülményei okozták, hogy szép tervét nem valósíthatta meg. Hires jogász lett ugyan, irodalmilag is dolgozott, de jogfejlődésünkre olyan hatást nem gyakorolhatott, mint a mely készségéhez, lelkesedéséhez méltó lett volna. Leghíresebb művét gyökeres átalakulást kívánó eszméi miatt elkobozták, ezért tűnt el a közhasználatból, úgy, hogy szinte újra kellett felfedezni.¹

Ennek a saját korában félreismert, ideális czélokért küzdő, tudós embernek legszebb napjai a Frankfurtban eltöltött évek voltak. Gondokkal közdött ugyan ott is, de erőt merített abból a gondolatból, hogy nagy dolgokra van hívatva. Életének legszebb kora ez, telve nemes nagyravágyással, önbizalommal, a hazai tanügy előbbre vitelének vágyával. Pártfogóihoz írott levelei lépésről-lépésre feltüntetik terveit, a tudományokban való haladást. E levelek jó részt megvannak,² tanulságos olvasmányul minden tudománykedvelő embernek.

1700 körül Husztón született, szegény nemes ember fia volt,³ Nagyenyeden, majd Kolozsvárott tanult. Mint szegény fiú mások támogatására szorult, a gróf Teleki családnál nevelő lett Kolozsvárott,

¹ *Dr. Kolozsvári Bálint*: Husztí András erdélyi jogtanár és Juris prudentia Hungarico—Transilvania stb. című munkája. (Kolozsvár, 1914.) Életrajzi adatait *Dr. Török István* összegezte: Husztí András a protestánsok első jogtanára. (Az Erd. Múz. Egyl. bölcs.-nyelv.-és tört.-tudományi szakosztályának kiadványai. III. k. 1886. 265—293. l., és ugyanő A kolozsvári ref. kollégium története cz. műve II. kötetében.)

² Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárában a gróf Teleki cs. levelei között, Kolozsvárt.

³ Levele 1728. márcz. 1. Frankfurt. Teleki Ádámnak.

közben maga is folytatta tanulmányait. A Lónán lakó Teleki Pál tanuló gyermekei számára háztartást tartott Kolozsvárott, a tanulásban való felügyeletet Husztira bízta. Teleki Ádám, utóbb egy időben Teleki Sámuel, Dániel Lőrincz és Barcsay János, Teleki Krisztinának, Barcsay Ábrahámnének fia, nőttek fel vezetése alatt. A gyermekek sorsáról, egészségi állapotáról rendszeresen értesítette Teleki Pált, az 1722-ik évtől e levelekből több megvan.

1726-ik év augusztusában értesítette Telekit, hogy Kolozsvári tanulásának ideje lejárt, új czélt kell maga elé tűznie, amiről a gróffal bővebben szeretne beszélni.⁴ Valószínűleg ekkor határozta Huszti Odera melletti frankfurti tanulása ügyében. Barcsayné ötszáz forintot ígért támogatására, az enyedi kollégium két évre ingyenes ellátást juttatott neki. Ugyanis a frankfurti teológiai karon állandóan tanult két-két nagyenyedi diák, *akiknek ellátását a porosz király fizette*. Mindkét helyet az enyedi kollégium tanárai ajánlatára töltötték be.⁵

Huszti nem volt ekkor már gyerekember. Hét évig szolgálta Barcsayt, írta ő maga, 1730-ben meg azt mondta magáról, hogy emberi számítás szerint harmincz évnél nincs több ideje hátra.⁶ Harmincz éves lehetett tehát, amikor 1727 év telén útnak indult. Teológia tanulásra küldték ki, de eltökélt szándéka volt, hogy mellette jogot is tanul. Erős fogadást tett, írta, *hogyha Isten oda segíti, a jogot is tanulja, hazaviszi, elterjeszti azt és így a hazai ifjuság jogban való fogyatkozását elhárítja*.⁷ Nem világi állásra, rangra törekszik ezzel, írta más alkalommal, bár tudja a közmondást, hogy fert Justinianus honores. Eddigi tanulmányával egy erdélyi eklézsiát elszolgálhatna, de olyasmit tanul, amivel a Teleki családnak s másoknak is szolgálhat a hazában.⁸

Ez időben is szokásban volt még, hogy *előkelő családok egy-egy fiatal embert külföldi egyetemre küldtek, hogy hazatérve a család fiataljait oktassa*. Első sorban erre készült Huszti is, legalább is e szándékát többször hangoztatta. Emellett minél többet tanult, annál erősebb lett elhatározása, hogy tudományát széles körben terjesszi. *Ország-világ látással, hasztalan széjjel járással, vélte, tudomány nélkül nem sokat szolgál az ember a hazának*.⁹ Kiküldetéséért hálás akart lenni, tanulni és tudományával használni akart. Heineccius Gottlieb János jog- és bölcelet tanár előadásai valósággal elkápráztatták, a bámulat és lelkesedés hangján beszélt róluk állandóan. A lelkes tanítvány feltűnt a tanárnak is, jegyzeteit leírásra neki kölcsönadta, lelkesítette, amikor meg Husztihoz beköszöntöttek az inség napjai, anyagilag is támogatta. A nyomorgás és tudomány édes testvérként járják a földet, de viszont a szegénységben

⁴ 1726. aug. Kolozsvár, Teleki Pálnak.

⁵ 1727. ápr. 7. Frankfurt. Teleki Pálnak. 1728. u. o. Teleki Ádámnak.

⁶ 1730. jan. 8. u. o. u. annak.

⁷ 1729. aug. 30. u. o. u. annak.

⁸ Keltezés nélkül. u. o. u. annak.

⁹ Keltezés nélkül. u. o. u. annak.

sokszor erő rejlik, mely nem enged és szembeszállva minden bajjal, érvényesülésre tör. A Husztiinak szánt pénz küldésében is zavarok állottak elő, félreértések támadtak, idegenben való bujdosásában, ezt a kifejezést sokszor használja, nyomoruságos állapotra jutott. Lerongyolódva, szegényes helyzetében vásárolt könyveit is eladogatva, makacs kitartással éveken át még akkor is tanulta a jogot, amikor teológiai tanulmányai végeztével az ingyenes ellátástól is elesett.

1731. július 20-án küldötte haza Frankfurtból az utolsó levelet, amelyről eddig tudomásunk van. Hazajövén 1733-ban a kolozsvári református kollégiumban tanár lett; ő volt a protestánsok első jogtanára. Azonban sorsa üldözte, az első percztől kezdve napirenden voltak a viszályok közte és társai között; bár sohasem vádolhatták tanári kötelessége elmulasztásával, de vallási érzését támadták. Templomkerülést, Úrvacsoravétel elhanyagolást, majd a Juris prudentia Hungarico-Transilvanica című műve előszavában kifejtett nézetei miatt vallás-mocskolást vetettek szemére. Ügye egyházi zsinat elé került, elítélték,¹⁰ állását elvesztette. Utóbb a katolikus vallásra tért, állást kapott, de itt se maradt sokáig. Ezután a főurak udvarában időzött s e családok levéltáraiban s adatai alapján történeti és jogi kérdésekben dolgozott. Rendezte a Vass és Kornis család levéltárát, megírta a Vass és a Haller család történetét. Irodalmi munkássága aránylag csekély, nagy része kéziratban maradt, melyeket az újabb kutatások vetettek fölszínre. Két művét még Frankfurtban adta ki.¹¹ Egyéb művei: Juris prudentia Hungarico-Transilvanica; Politica; Ó-és Új Dácia, (ebben szól a finn rokonságról.); Vajvodae Transilvaniae (kézirat), Erdélyország rövid históriája (kézirat), Commentarii de rebus Hunnorum (csak címe ismeretes.)

Munkái szám szerint nem állanak arányban ama szép és nagy tervekkel, amelyek megvalósításáról frankfurti diákéveiben álmódott. A műveltebb körbe került diák valósággal nyelte az ismereteket, melyekről itthon semmit vagy keveset hallott. Amennyiben tanulmányaiban való előrehaladásáról pártfogóját állandóan értesítette és mert leveleiben is oktatni akarta volt tanítványait, levelei tudományos értékűek. Nem minden saját gondolata, amiről írt, többször kivonatban adta csak, amiről tanult, de mindezt jól átértette, rögtön összehasonlítási tett a hazai viszonyokkal. Észrevette, a miben elmaradtunk, a miben segíteni kellene. Nemzete sorsát előmozdítani akaró, álmódzó ifjú szép ábrándjai e levelek, telve izzó hazaszeretettel, segíteni akarással. Fontosabbak továbbá a levelek saját életére vonatkozólag. Jó nevű ember ahhoz, hogy élete körülményei figyelmet ébresszenek. Leírta útját, útközben tett észrevételeit, tapasztalatait. Több művelődéstörténeti adatnak jutunk így birtokába. Érdekelte a vetések állása, az

¹⁰ Szabó Károly, Szász Domokos: „Husztii elítéltetése“ (Erd. Prot. Közl. 1878. évf. 1—5. sz.)

¹¹ Quantum est quod scimus et quantum est, quod non scimus, Dissertatio Theologica de Christo Primogenito., Origo, incrementum et facies hodierna trium in Transilvania illustrium gymnasiorum reformatorum.

egyes cikkek ára, az időjárás. A frankfurti diákéletéről, főleg az ottani magyar diákok helyzetéről is megtudunk egyetmást. Emellett *a fontosabb híreket is megírta* haza, amelyekről tudomást szerzett. Különösen foglalkoztatták I. Frigyes Vilmos porosz király óriási gránátosai, mint magas termetű ember összehasonlította magát velük. Így lesz diákkora nemcsak hazai, hanem egyetemes történelmi érdekűvé.

1726. telének vége felé lóháton indult útnak. Erősen felkészülve, felrakodva, pisztolyal ellátva Debreczenen, Miskolczon, Rimaszombatban, Losonczon, Ajnácskőn, Rádon keresztül ért Pestre. Tiszán innen szép vetések között vezetett útja, a Tiszántúl Margitáig sehoh se látott vetést. Ajnácskőn, a magával hozott leveleket és üzeneteket átadva, tizenkét napig időzött, Rádon Váy Ádámnál töltött egy hetet. Lovát mindenestül Ajnácskőn hagyta, Pesten hat és fél forintért pisztolyát is eladta, az árán Bécsben tengeri görényes süveget vett, amely Erdélyben tizenkét forintot is megért volna. Bécsben egyenesen az Aranyos medvébe szállott. A hozott leveleket mindenfelé átadta s utána a Teleki családnak szükséges vásárlásokat végezte el. Járt a császár palotájában, ahol a császár éppen az aranygyapjas urakat vendégelte, volt a Szent István templomban is fekete magyar köntösben. De senki még azt se kérdezte tőle, hogy bagoly-e, vagy mi hazulról hozott süvegében. Akkor közkezen forgott gúnyverset küldött haza, amely Anglia telhetetlenségét, megbízhatatlanságát tette nevetségessé. Dolgát végezvén, a polgármesterhez fordult utlevélért. Míg egy tojás megsül, már meg is volt utlevele egész Frankfurtig.¹² Nagy hidegben indult tovább s bár Olmütztől Frankfurtig fúj a sebes szél és verdegélt a hamar elmuló márcziusi hó, szerencsésen, megfázás nélkül elért céljához.¹³

Frankfurtban a tanárok örömmel fogadták. Az érdekesség, amelylyel minden idegen hatni szokott, javára vált neki is. Szívesen látták, mondja, mert magyar köntösben jelent meg. Az egyetem rectora késedelem nélkül beiktatta.¹⁴ Kedvvel fogott hozzá a tanuláshoz, lelkesedése azonban csakhamar kemény próbák tüzebe került. Ismeretlen városban csakhamar nélkülözések vártak reá. Természete a bajnak, hogy párosával jár, Huszti is csakhamar más reményében is csalódott.

Két féle pénzből tartotta fenn magát, a két évre szóló ingyenes ellátásból és az összegből, amelyet Barcsayné ígért. Rövidesen mindkettő elnyerésében zavarok állottak be. A Teleki családhoz való lekötöttsége miatt, a mint az ingyenes hely elnyeréséről értesült azonnal nem indulhatott útnak, az enyedi tanárok pedig a közbeeső időre szóló pénzt Frankfurtban másnak juttatták, Így az első év tizenkét hónapjából Huszti csak öt hónapi részt (márcziustól-augusztusig) kapott meg, az 1728 évi díj augusztusban le is járt, holott a frankfurti tanárok szerint, ha hazulról másképp intézkednek, ők Huszti

¹² 1727. márcz. 1. Bécs. Teleki Pálnak. 1727. ápr. 7. Frankfurt. u. a.

¹³ 1727. ápr. 7. Frankfurt. u. a.

¹⁴ 1727. ápr. 7. u. o. u. a.

részére a megfelelő járandóságot fenntartották volna. Sőt az első évből nem is jutott teljes öt hónapi ellátáshoz, állítása szerint három hónapig se volt ingyenes. Így beíraskor a maga pénzéből kellett kifizetnie a díjat, bizonyos időre a szállást, ellátást. Ötven, más levelek szerint, kilenczvenkét német forintot vesztett így el.¹⁵ Mentő gondolatként eszébe jutott, hogy itthon Kolozsvárott az intézetben két évi, az 1725. és 1726. évi ellátási díja bennmaradt.¹⁶ Valószínűleg azért nem volt reá szüksége, mert a Teleki család látta el. De megdöbbenéssel kellett hallania, hogy a tanárok ezt is másnak adták, tehát nem juthat hozzá ehhez sem. Azt hitte, hogy a tanárok bosszúból adták másnak, mert kijövén a kolozsvári intézetből az ottani hiányokra megjegyzést tett.¹⁷ Mindezekhez hozzájárult, hogy a Barcsayné féle pénzt se kapta meg egészen. Az ötszáz forintból csak háromszáz negyvenet kapott kézhez; százhatvan forint elmaradt. Ezért vagy legalább száz forintért könyörgött állandóan.¹⁸

A pénz elmaradása nem Husztinak a Teleki család iránt mutatott esetleges figyelmetlenségén múltott. Gyakran írt pártfogóinak, szinte tulságos áradozással beszélt állandóan. Minden alkalmat megragadott, hogy háláját kimutassa. Újév, lakodalom mindmégannyi alkalom volt az írásra. A jogból tanult egy szabályt, ugymond, hogy a pártfogókkal szemben első kötelesség s jó indulatuk megnyerésére első eszköz, hogy a pártfogolt őket levelével minél gyakrabban felkeresse.¹⁹ Emellett tanulmányaiban tett előrehaladásáról is állandóan értesítette Teleki Pált. A dolgok természetét láttató példák által tanító régi jelképesírók, mondja Huszti, az egymás után következő esztendőket és az esztendőben esett dolgokat egy maga farkát elnyelő kígyóval ábrázolták. Ezzel azt akarták kifejezni, hogy bizonyos dolgok és idők nem vesznek el, hanem amely kútfőből erednek, ugyanoda visszatérnek. Így ő is, aki az év elején jött ki a gróf szárnyai alól, év végén jó kívánságaival hozzá tér vissza s ünnepi verssel keresi fel.²⁰ Hálája, írja, soha meg szűnik, a vele közlött jótétemények emlékét szive táblájára beírta s onnét nem engedi elenyészni.²¹

S hogy a pénzküldés megszűnt, annak okát az elhunyt Barcsayné fia, Barcsay János neheztelésében látta. Még Kolozsvárott történt, hogy egyszer lovaglás alkalmával lova levetette a vakmerő fiút és emiatt Huszti megdorgálta, de hogy megütötte volna, azt mindig tagadta. Barcsay befolyásolta Teleki Pált is s bár Huszti többször próbálta magát előtte tisztázni, kevés siker koronázta törekvését, legálább is úgy látta hogy a gróf előbbi jóindulata megfogyatkozott. Pedig erre nem szolgált rá, mondja, Barcsay hálás lehetne iránta,

¹⁵ 1727. ápr. 7. 1728. nov. 7., 1729. decz. 14. u. o. u. a.

¹⁶ 1727. decz. 6. u. o. 1728. máj. 23. u. o. Teleki Pálnak.

¹⁷ 1728. máj. 23. u. o. u. a.

¹⁸ 1728. decz. 14. u. o. Teleki Ádámnak, u. akkor a kolozsvári tanároknak.

¹⁹ 1728. márcz. 1. u. o. Teleki Ádámnak.

²⁰ 1728. decz. 6. u. o. Teleki Pálnak.

²¹ 1728. máj. 23. u. o. u. a.

hiszen hat éven át nem is tanítója, hanem inasa volt és még ennél több és alábbvaló dolgokat vitt végbe körüle.²² Egyébként sincs joga arra, hogy az anyjától ígért pénzt visszatartsa, a jog szerint, amit az adományozó ígért, az örökös el nem veheti.²³

Ilyen viszonyok között köszöntöttek rá a nélkülözés napjai. Addig csak meg volt, amíg az ingyenes ellátás tartott, de 1728 augusztusában ez is lejárt s ettől fogva élete csak nyomorgás volt. Egy időben arra is gondolt, hogy a porosz királytól kér segítséget, akiről azt hallotta, hogy hajlandó a magyarokkal való jótevésre. Új ingyenes helyet szeretett volna elnyerni, személyesen készült a királyhoz Berlinbe, de csakhamar felvilágosították, hogy a király az ingyenes helyek kezelését a városra bízta, így hiába is kérné.²⁴ 1728 novemberében már semmi pénze sem volt, hetvenhat forintot érő könyveit el kellett adnia; azon gondolkozott, hogy inkább haza megy, mintsem végpusztulásra jusson.²⁵ Közben sikerült innét-onnét kisebb összegeket szereznie. Így az 1725 évi ellátási díjából kapott egy aranyat, 1728 december végén Teleki küldött nyolczvan német forintot. Ezt szállásra, ellátásra, majd pedig első értekezése kinyomatására költötte. A porosz király megkivánta ugyanis hogy a frankfurti egyetemen tanuló erdélyi ifjak, az ingyenes ellátás ideje eltelvén, egy-egy teológiai értekezéssel mutassák meg tudományukat. Így kellett Husztinak is Quantum scimus etc. cz. értekezését, kinyomatnia, melyet jobbára saját pénzéből volt kénytelen fedezni²⁶

Olyan nyomorult állapotba jutott, hogy mert pénze nem volt, nem tudta magát kiváltani. Fizetni nem tudott, el sem mehetett, kapkodott fűhöz fához, közbenjárót keresett, aki Telekinél pártfogolja, megint a Barcsay féle százhatvan forintot kérte. Idegen földön, írta, olyan szegénységre jutott, hogy Horatiussal elmondhatja: Magnum pauperies opprobrium! iubet quidlibet facere et pati, virtutisque viam deserit arduae. 1729-ben már azt kellett kérnie, hogy legalább szeptemberig ne zárják ki a közös étkezésből, gazdájától is, akinél szállva volt, addig kért hitelben lakást. Megígérték, hogy várnak, csak meg ne csalja őket, mint mások megtették. Van ugyan ott két magyar diák, honfitársa mondta, de ezektől nem kérhet kölcsön, mert fél, hogy szegénysége miatt még megcsúfolják. De ha kenyérenél és víznél egyéb eledele nem lesz is, tanul, megmutatja, hogy nem a maga dicsőségéért jött, hanem hogy *hazájának használjon*. Se tisztséget, se gazdagságot nem vadász, alkalmazkodik a közmondáshoz: hogy az a gazdag, ki a szegénységben megelégedett, aztán semmi sem kellemesebb, mint közügyben érdemeket szerezni.²⁷ Nem köntöst cserélni, tisztséget keresni jött fel, hanem hogy érdemes dologban

²² 1730. jan. 8. u. o. u. a.

²³ 1730. jul. 10. u. o. u. a.

²⁴ 1728. márcz. 1. Frankfurt. Teleki Ádámnak. 1728. nov. 7. 1728. decz. 14. u. o. Teleki Pálnak.

²⁵ 1728. nov. 7. u. o. Teleki Pálnak.

²⁶ 1728. decz. 14. u. o. u. a. 1729. jún. 4. u. o. Ismeretlennek.

²⁷ 1729. júl. 23. u. o. Teleki Pálnak.

faradjon hazája javára, mert szép dolog a hazáért szenvedni.²⁸ Szorult helyzetében Heineccius tanár sietett segítségére. Husztinak Teleki Pálhoz küldött levele mellé csatolta a maga levelét s abban tanítványa sorsáért szót emelt. Huszti kérte a grófot, vegye figyelembe Heineccius levelét. Lásza be, hogy nem hiába lépett érette közbe, győződjék meg, hogy nem hiába buzdította, hajton-hajtotta őt a jogtanulásra, amellyel hazájának segítségére lehet. Így bevégezheti a jogot és tavasszal visszatérhet. Most nem mozdulhat, mert elfognák katonának.²⁹ Úgy látszik, Heineccius közbenjárása sem járt megfelelő eredménnyel, mert Huszti 1730 januárjában már egészen lerongyolódott, annyija sem volt, amiből köntösét megcsináltassa. Ha Isten rá nem tekint, írta, talán megtántorodik.

De csakhamar két pártfogója akadt, akik élelemmel tartották, míg csak nem végez az ő lábaik előtt, mert nem akarják írta, hogy félképzettséggel menjen haza. Egyik Heineccius, a másik Hoffman Godofréd, a porosz király belső tanácsosa. Teleki is kilátásba helyezett harmincz aranyat, ami jó lett volna a szállás, az adósságok fizetésére s ruhára. Kölcsön senkitől se kérhetett, mert a német diákok el szoktak szökní, ha adósságba verték magokat ezért általában kevés hitele volt minden diáknak. Olyan rongyos volt már, hogy szégyenli írja, de nem tehet róla. Egy frankfurtba vetődött erdélyi embertől kapott kölcsön két aranyat, azon vett inget, harisnyát, papirost.³⁰ A nyomorúság vitte rá, hogy 1730 júliusában ismét a Barcsayné féle százhatvan forintot kérje. Eddig evezett, írta, a bujdosás Oczeánján, elhagyva azoktól, akikben bizott. Isten tudja, mennyi jajt hallatott, egyedül benne bízva, aki nem hagy el senkit.³¹

Ettől kezdve frankfurti létéről bővebbet nem tudunk. 1731 július havában még ott volt. 20-án küldött levele szerint tudván, hogy a fa gyümölcsseiről, az ember cselekedeteiről szokott megítélni, cselekedett és valósággal udvarol a grófnak. A haza küldött hitvány művecske bizonyoságot tesz, hogy ő ilyen elhagyatott és veszendő állapotában is hálás volt a Teleki család iránt. Ha Isten segíti, többet tesz, mintsem az emberek tőle remélték. Jövő munkáinak előszavát (proemium), ahová emlékezet okáért eljuttatni akarta, világra bocsátotta.³² Ugy látszik, valamiképp jobb helyzetbe jutott, második munkáját is kiadhatta. (Origo, incrementum, etc.) s fenn tudta tartani magát.

A milyen komoly elhatározással indult útnak, olyan komolyan vette jogi tanulmányait a jogtudomány minden ágában. Nem is akart előbb haza jönni, míg mindent meg nem tanul, amit csak hallgathat. Itthon a tanítást hiányosnak találta, a mi gondolkozóba ejtette s elmélkedésre készítette, hogyan lehetne azon egyben-másban segíteni. Tanu-

²⁸ 1729. aug. 20. u. o. u. a.

²⁹ 1729. aug. 20. u. o. u. a.

³⁰ 1730. jan. 8. Frankfurt, Teleki Pálnak.

³¹ 1730. júl. 10. u. o. u. a.

³² 1731. júl. 20. u. o. u. a.

lása czéltudatos volt tehát az első percztől kezdve. Amit tanult mindíg összekapcsolta a hazai viszonyokkal. S mert jogi tanulása alapos volt és mindent tisztán látott, az a gondolat érlelődött meg benne s az a törekvés, hogy e hiányokon segítsen, sőt erősnek és arravalónak látta magát arra is, hogy hogy az egész jogi tanulás menetét megváltoztatja, az elméleti jogtanulást fejleszti.

Azt írja, hogy még mielőtt kiindult volna Németország felé, elmélkedett a hazai iskolák állapotán. Többek között azon, mi annak az oka, hogy a magyarországi iskolákban elmennek a logikáig, de tovább nem; hogy akik politikai pályára lépnek, panaszkodnak, hogy keveset tanultak az iskolában s ennek is alig vehetik hasznát a kanczellárián. Ennek okát abban látta, hogy a jogi képzés hiányos és meglátta, hogy e hiányon milyen tanulmányokkal lehetne segíteni. Helyes felfogással tanult bölcselőre van szükség. Mert a bölcsélet, az igaznak és jónak észszerűen levezetett s az ember igazi boldogságára alapított ismerete. Az igaznak megismerése teszi a bölcsélet elméleti részét; idetartoznak a logika, metafizika és fizika. A jónak ismerete a bölcsélet gyakorlati része, ennek ágai az ethika, természetjog, politika, ökonomika. Az ethika azt vizsgálja, mi a jó általában, a természetjog, hogy mi jogos, mi nem; a politika, hogy mi hasznos általánosságban az államnak; az ökonomika, hogy mi hasznos szorosan véve a családnak. Mivel nálunk mindezeket nem tanítják, megbecsülhetetlen kárt okoznak a politikai életre készülő nemességnek s főúri ifjaknak. Amit Cartesiusból ő itthon tanult, most felejté el, mert elhibázott dolog egy bölcselő tanaira esküdni. Összeírta, micsoda könyvekből lehet jól tanulni. Addig is, míg volt tanítványai a logikából, metafizikából és fizikából némi alapot nyerne, szorgalmasan olvassák Senecát és Cicerót. A bölcséletet Heinecciustól tanulta, aki a bölcséletet a jogra alkalmazva tanította. Bevezetés-képpen ismertette minden nép bölcselőte történetét, azután tárgyalta a morális filozófiát, amelynek, írta Huszti, nálunk még emlékezete sincs, holott minden jog ebben bírja alapját.³³

Tanulmányai haladásával gyarapodtak azok az észrevételei is, melyek a hazai jogi ismeret hiányainak felismerésére vonatkoztak. Mikor ezeket forgatta elméjében, egész lélekkel látott hozzá a tanuláshoz. A minek fogyatkozását s a miben hátramaradásunk okát látta, mindig meg is magyarázta. Amikor még, írta Huszti, Aristoteles tanuló volt, tanítója Platon úgy nyilatkozott, hogy az ő iskolája néma, ha Aristoteles nincs ott. Ugyanis figyelmével mintegy buzdítólag hatott a többiekre. Innét neve princeps philosophorum. Miután pedig Aristoteles Fülöp macedon király udvarában bölcséleti tudományát tapasztalatokkal, a polgári életre vonatkozó ismeretekkel bővítette, neve lett princeps politicorum. Hogy e neveknek megfelelt, azt igazolja filozófiája s politikája, melyeket olvasni minden világi állásra törekvő embernek nemcsak gyönyörűség, hanem merő szükség. Emellett, hogy

³³ 1728, márcz. 1. u. a. Teleki Ádámnak,

minden ember életére, állam fenmaradására mire van szükség, azt szent Pál úgy fejezi ki, hogy mértékletesen, igazán, kegyesen éljünk. (Tit. 2.) A mértékletesség elnyerésére szolgál az orvosi, az igazság elnyerésére a jog, a kegyesség elnyerésére a teológiai tudomány. A birodalmak bukásának oka mindig három véték volt, hitetlenség, igazságtalanság az emberek iránt, mértéktelenség saját magok ellen. E czéges vétkeket Isten czéges büntetésekkel, drágasággal, fegyverrel és döghalállal szokta büntetni. A mértéktelenséget éhséggel, a jogtalanságot fegyverrel, a vallástalanságot halállal sújtja. A mértéktelenségnek ellene állhat az orvos, a vallástalanságnak a teológus, a jogtalanságnak a jogász. Sok jó teológus származott a mi hazánkban levő gimnáziumokból, alkalmas orvosok is vannak, de kár, hogy az orvosi tudományt nem terjesztik a hazában, hanem az orvosok halálukkor tudományukat is magukkal viszik. De iskoláinkban a jogról említés se tétetik, mintha ez a másik két tudományra fene fogakkal agyarkodnék. Mintha nem az igazság, a jog lenne a vallásosság dajkája, az országok oltalmazó jobb karja, tartóztató vasmacskája? Nagy kárára volt mindlg országunknak e tudománynak behunytt szemmel való mellőzése. Innét a sok villongás, ezért tűntek le a régi családok, innét a sok nyomorúság. Mert mikor az idők és esztendők mord ábrázattal s tekintettel fordultak nemzetünkre, a jog kőfalával, az okosság palzsával nem gyámolíthaták magokat, hanem mindent a természet rendje szerint folytattak. Nézze meg az ember Németország, Franciaország, Anglia, Dánia s egyéb országok állapotát, ott a státuspolitikust jogtudomány ékesíti. Jeles, hasznos, szükséges tudomány ez, tanulják királyok, hercegek, grófok, bárók, nemesek, polgárok fiai. Csak a mi országunk főúri s nemesi ifjai nem részesülnek benne, pedig ebből tanulhatnánk meg, hogyan kell az országot igazgatni, a királynak engedelmessé tenni sa népnek igazságot szolgáltatni.³⁴

1728 husvétján már érdemesnek tartotta tanulmányai eredményét összefoglalni. Hárminczkét árkos papiroson lejegyezte a zsidók, egyiptomiak, káldeusok, perzsák, arabok, indusok, kínaiak, föniciziaiak, görögök bölceletét s annak történetét, valamennyi iskola tanait. Megismerkedett a középkori, protestáns és újkori bölcelettel, Macchiavelli s a monarhisták elveivel. Vallotta, hogy ez ismeretek nélkül, igazi jogász senki se lehet, mivel tudni kell minden jogásznak, hogy a régiek micsoda iskola tanaihoz alkalmazták levezetéseiket. Tanulta már a logikát, a morális bölceletet. A természetjogot, politikát, ökonomikát még akkor nam ismerte.³⁵ Novemberre a természetjogot, Justinianust és a polgári jog elemeit is tudta már, nemcsak megértette, hanem bizott magában, hogy másokkal is meg tudná értetni. A természetjogot Heineccius Huszti kérésére latinul adta elő német helyett, mert Huszti nem tudott elég jól németül, előadásához készült jegyzeteit, melyek alapján tanított, leírása Husztinak kölcsön adta. E jegyzet százhetvenhét árkost tett ki. Huszti nagyon örült is felette,

³⁴ 1728. nov. 7. u. o. Teleki Pálnak.

³⁵ 1728. husvét első napján. u. o. u. a.

hogy ő is olyan tudományosan fog tanítani. Mivel teológiai órái egyes jogi órákkal összeestek, a politikát, ökonomikát, büntetőjogot még ez ideig nem ismerhette meg.³⁶

Közben teológiai tanulmányainak végére ért, 1728 október 28-án vitatott értekezése De Christo primo genito szólott,³⁷ és Quantum est, quod scimus, immo quantum est, quod non scimus értekezése megjelenésével be is fejeződött. Művét néhány hazai jótevőjének, köztük Teleki Pálnak, volt tanárainak ajánlotta s nekik meg is küldötte. Értekezése, mondotta, igen rövid s együgyű, csak most ért a tudósok lábai elé s elméjének homályos szemei még nem tisztulhattak meg. Kicsiny műve szegénysége miatt nagyobbá nem lehetett, ez is sokba került, de ezzel is használt a hazának. Huszti Sámuel és Huszti István orvos óta a családból egyetemre csak ő jutott, Husztra küldött néhány értekezéséből láthatják is, hogy elszármazva onnét, *nem lett háládatlan a hazához.*³⁸

Teológiai tanulmányai befejeztével ingyenes ellátása megszűnt, tovább tisztán jogtanulás céljából szeretett volna ott maradni, hogy e végre pénzhez juthasson, ismételten eszébe juttatta Telekinek, hogy milyen reményeket fűzhet hozzá. Feltárta, hogy nemcsak a hazának, hanem első sorban a család fiatal tagjainak válik javára az ő tudománya. Gyakorlatból is sokat el lehet sajátítani, de *igazi jogász elméleti képzettség nélkül senki se lehet.* Kell, hogy a jogász jól ismerje a törvényeket, azokat helyesen magyarázza és a polgári életre helyesen alkalmazza. Akiből egyik is hiányzik, nem érdemli meg a jogász nevet. Ki a törvényt tudja, de nem tudja magyarázni, ki se nem ismeri, se nem tudja azokat helyesen értelmezni s mégis alkalmazza, az nem jogász. Teljes életében olvashatja valaki a hazai törvényeket, szükségképpen nem érti s nem magyarázza helyesen. *A Tripartitumban* vannak törvényerővel bíró végzések, a törvényekre vonatkozó szabályok, de mindez magyarázatra szorul. Vagyis elméleti tudás nélkül senkiből derekas jogász nem válik, *az elméleti tudás alapja pedig, minden európai törvény kútfeje, a római jog.* Vegye hát fontolóra a gróf, hogy két ágon levő atyafiai között mennyi fiú van, akik mindnyájan nem mehetnek Németországba tanulni. Ha segíti őt a gróf, addig tanul, míg a jog vérébe megy át.³⁹

Reményeire 1629 év tavaszán villámként sújtott az a hír, hogy volt tanítványai letesznek a további tanulásról s így nem lesz szükségük tudományára. Mily fájdalom, kiáltott fel keservesen. Éjjel-nappal dolgozott, hogy vándorlása szerencsésen véget érven, amit a jogból tanult, otthon előadhassa. Kifejtette, hogy erény és képzettség illik a nemes ifjúhoz. De tudományuk kevés, mert gimnáziumaink nem nyújtanak eleget, és *bölcséleti s jogi* ismereteink csekélyek. Szánakozik a szegény tanulók sorsán, kik csekély ismerettel 5—8 évlg küzködnek,

³⁶ 1728. nov. 7. u. o. Teleki Ádámnak.

³⁷ 1728. nov. 7. u. o. u. a.

³⁸ 1728. decz. 14. u. o. Tanárainak. u. akkor Teleki Pálnak.

³⁹ 1728. decz. 14. u. o. Teleki Pálnak.

míg helyöket a kancellárián megállhatják. A iskoláktól függ a haza sorsa. Úgy vélte, reá hivatás vár. Nem kincset, hivatalt kér csak egyet, hogy Telekinek tessenek az ő szándéka, amely a haza javára irányul. Aki mindent úgy átértett, mint ő, a tudományokat akár latin, akár magyar nyelven el is tudja tanítani.⁴⁰ Az a terve, hogy a hazai ifjúság tanulására a haza szolgálatára, az Isten házának előmozdítására olyan alapot vessen, amely minden hiányt eltüntessen. Azon törte a fejét, hogy igazságügyi értekezést ír. De mivel Tripartituma nincs, hogy a hazai törvények valamelyikét a római joghoz alkalmazhatná, politikai értekezést fog írni, a melynek címe lesz: Nemes ifjak neveléséről. E munka sok úri renden levő atyának, tanárnak elmélkedésére való anyagot fog nyújtani.⁴¹

Ismeretei egyre gyarapodtak. 1729 év július havában nagy munka elvégzéséről adott hírt, melyet ha haza hozhat s idő jártával kinyomathat, nagy dicsőség vár Telekire, aki tanulását elősegítette. Úgy szokta a mi nemzetünkben élő nagy oszlopoknak és dicsőséges férfiakknak emlékezetét az idő megemészteni, mint a rozsda, írja Hnszti, e munkát arra szánta, hogy a gróf nevét fentartsa. Áldják e munkáért a gróft mindkél hazában, vármegyékben, városokban, falvakban békeháború idején, nem lesz valamire való ember, aki asztalán, könyvtárában mint különös kincset ne őrizné. Olyan mű lesz, amely *fel fogja építeni a mi hazánkban az egész politikára való tudást* úgy, miképpen a kis gyermekek az abc-től kezdve renddel előre mennek, míg a tanulásban a legmagasabb fokot elérik. Úgy nő fel műve, mint mikor az elültetett magból csemete, majd fa lesz, amely szép gyümölcsöt terem és árnyékában a hőségétől elbágyadt embernek és állatnak pihenést nyújt. Heineccius politikai előadásából, jegyzetét neki adta és állandóan buzdítja, hogy minél hamarabb másolja le, mert örömet használ vele hazánkknak, mivel politikán fordul meg az állam sorsa. Ha leírhatja, *egy főnemes ifjúnak se kell kimennie Németországba*, úgy elterjeszti tudományát a hazában. Két-három hónap alatt elvégezi s ha lehet, tavasszal haza megy. Otthon rögtön összehasonlítja a hazai törvényeket s szokásokat a német-római birodalmi törvényekkel, nem nyugszik míg azokat rendszerbe nem szedi és oly karba nem helyezi, mint Németországban van. Nagy dicsőségre lenne a grófnak, ha ő annak segítségével a jogi tudományokat a magok teljességökben le hozhatná, mert ezek nem egy falura, városra, tartományra szorítkoznak, hanem ki kell terjedniök mindkét hazára. Jöjjön fel bár más is Frankfurtra tanulni, de senkinek se lesz oly jó alkalma mindennek leírására, mert a kéziratokat senkinek sem adják úgy oda a tanárok, mint neki. E tudomány teljesen hiányzott eddig nálunk, de hogy taníthatott volna valaki a politika tudományára mást, ha maga se tanulta? Nehéz tudomány, szinte olyan szorgalom kell hozzá, mint a teológiához; hetedrészét már megtanulta, de még sok van hátra. Az elmélet sokat ölel fel, de a gyakorlat kevesebb s

⁴⁰ 1729. ápr. 17. u. o. u. a.

⁴¹ Keltezés nélkül. u. o.

könnyebb. Aki ezt nem tudja, a jognak más ágát nem taníthatja jól.⁴² Megtanulta belőle, írja haza 1730 júliusában, hogy miképpen javul meg valamely kornak romlott erkölce, hogy kell igazgatni az államot annak jóléte előmozdítására, hogyan lesz háború és béke? Megtanulta a felség-jogokat, az államformákat, az alattvalók kötelességeit. Mindezek tanulásáról itthon hallani se lehet.⁴³ Ugy láttuk a később itthon Heineccius nyomán kiadott *Politica* elmunkálatairól van szó.

Az elméleti ismeretei mellé gyakorlatiakat is gyűjtött. Hoffman tanártól tanulta, hogyan kell mindenféle írást kiállítani, szerződést elkészíteni; a bécsi törvénykezésmódot, VI. Károly constitúciót.

Tanulmányairól szóló tudósításai ezzel meg is szűnnek. A következő évben is Frankfurtban tartózkodott, de hogy mivel foglalkozott, arról nincs tudomásunk. Utolsó levele irodalmi terveket árul el, leendő műveiről beszél benne.⁴⁴

Külföldről szóló tudósításai nem összefüggő egész, egyről-másról írt csak haza. Annyira elfoglalta őt a maga dolga, hogy nem igen gondolt hírekre. A novellákból, a melyek Erdélybe is eljuttatták a legfontosabb eszmények hírét, tájékozódhatnak otthon is a világ állásáról. Mindamellettt majdnem mindegyik levelébe beleszótt valamit, a mi ott történt, vagy a miről hallott s az egykorú emberek észrevételei mindíg érdekesek.

Husztí felérkezése után Teleki meghagyásából azonnal tudakolódzott az ottani miniszterek nevei s lakása után, utóbb címöket is megírta francziául, mert, mint mondta, ott főképp ezzel a nyelvel élnek. Teleki Pálnak egyik miniszter üzenetet is küldött.⁴⁵ Átutazóban magyarok is gyakran megfordultak Frankfurtban. Állandóan is volt ott két nagyenyedi deák. Az ez időben Frankfurtban tanult enyedi diákok Kovács Mihály és egy Szilágyi nevű voltak.⁴⁶

Egyéb helyeken is tanultak magyarok. Markpurgumban (Marburg) a hassziai (hesszeni) fejedelem 1727-ben négy lengyelrel együtt őt „tótos” magyart neveltetett.⁴⁷ 1728-ban Groningában (Gröningen) egy Barátosi József nevű enyedi diák halt meg.⁴⁸ Frankfurtban a porosz király magyar embert, Gyöngyösit nevezte ki a teológia tanárául, kedvezni akarván ezzel a magyaroknak. Jó író ember volt, de a latin előadásban gyakorlatlan, akadozott, ismételt, hallgatása nagy figyelmet kívánt.⁴⁹

Husztí jegyzéseit már útközben megkezdte, Magyarországon, Ausztriában, Morvában, Sziléziában észrevette, hogy igen szedték a katonát. Frankfurtban azt hallotta, hogy a magyarországi védő sereget kicserélik, helyökbe Bradenburgból tízezer katonát hoznak.

⁴² 1729. júl. 23. u. o. u. a.

⁴³ 1730. júl. 10. u. o. u. a.

⁴⁴ 1731. júl. 20. u. o. u. a.

⁴⁵ 1728. húsvét első napján. u. o. u. a.

⁴⁶ 1729. júl. 23. u. o. u. a.

⁴⁷ 1727. ápr. 7. u. o. u. a.

⁴⁸ 1728. márcz. 1. u. o. Teleki Ádámnak.

⁴⁹ 1727. ápr. 7. u. o. Teleki Pálnak.

I. Frigyes Vilmos porosz királyról többször tesz említést. Frankfurtba érkezésekor azonnal hallotta, hogy igen sok katonája van s minden igyekezete, hogy több legyen. A császár⁵⁰ három embert küldött a porosz király gránátosai közé. Ezek, írta Huszti, egy araszszal s egy tenyérrrel magasabbak Ónála. Egyik magyar, a másik kettő rác.⁵¹ Frankfurtba érkezésétől 1729 április hónapjáig *Magyarországból száznál több katona került ki.*⁵² Erősen szedték a katonát, hír szerint a porosz király megint nyolcz regiment katonát akart szerezni s meghagyta, hogy harmincezer ember tíz nap alatt Berlinben legyen. Nehogy elfogják, Huszti sem mert Berlinbe menni, hogy a királytól tauúllása támogatását kérje, mert ő a legmagasabb mértéket is megüti és egész bizonyosan megfognák, s ha egyszer valaki oda kerül onnét nincs menekvés. Még Frankfurtban sem volt biztonságban. Az ottani ezredes igen *jámbor* ember volt, egyetemi hallgatót nem sorozott. Egy kapitány, ha Huszti védelemért az ezredeshez nem fut, mégis elvitte volna.

A porosz s II. Ágost lengyel király találkozásáról bővebben ír. 1728 februárius havában a porosz király Drezdába ment a lengyel király látogatására. Frankfurtban úgy beszéltek, hogy a lengyel király nagyobb pénzösszeget kért tőle kölcsön s most ennek fejében Lusitaniát száz évre elzalogosította. A porosz királyt nagy ünnepléssel fogadta, pénzt veretett tiszteletére, bárati viszonyuk kifejezéséül, *Amica coniunctio Poloniae et Brussiae* fölirattal. Három magas katonát ajándékozott a porosz királynak. Viszont a porosz király készült a lengyel királyt Berlinben nagy ünnepléssel fogadni, udvarát díszítette, katonáit mustrálta. A lengyel király meg is jött, Huszti maga is látta őt.⁵³

Egyéb hírei voltak, hogy az angol király⁵⁴ megkoronázták, hogy a czárne⁵⁵ helyett unokája⁵⁶ uralkodik, hogy a spanyol király⁵⁷ a Gibraltár ellen valamit tervelt.⁵⁸ Érdekesnek tartotta megírni, hogy egy luteránus fiatal egyetemi számtanár megharagudván, mert keves számítványa volt, Prágába ment s katolikussá lett⁵⁹; hogy 1729-ben nagy vizek voltak, a folyók kiáradtak, az Odera egészen a városkapukig hatolt; a tél havas, hosszú, igen hideg volt⁶⁰, hogy Németországon sáskahad vonúlt keresztül sűrűn jött, mint a felhő és sok kárt tett⁶¹.

⁵⁰ VI. Károly. (III. Kávoly magyar király.)

⁵¹ 1727. ápr. 7. Frankfurt. Teleki Pálnak.

⁵² 1729. ápr. 17. u. o. u. annak.

⁵³ 1728. márcz. 1. u. o. Teleki Adámnak. 1728. decz. 14. u. o. u. annak
1728. husvét első napján. u. o. Teleki Pának.

⁵⁴ II. György,

⁵⁵ I. Katalln

⁵⁶ II. Péter.

⁵⁷ V. Fölöp.

⁵⁸ 1727. decz. 6. u. o. Teleki Pálnak.

⁵⁹ 1719. június 4. u. o. Ismeretlenhez.

⁶⁰ 1729. ápr. 17. u. o. Teleki Pálnak.

⁶¹ 1729. aug. 20. u. o. u. annak.

Részletesen leírta, hogy 1728-ban az angol király⁶² ellen mérenylet készült, egy degredált kapitány le akarta a színházban löni. A kapitány szolgálja észrevette s titokban jelentést tett, mire a fő-miniszter, aki a miniszterekkel együtt már a színházban volt, a király elé sietett s nem engedte a színházba. A kapitányt elfogták és meg is vallotta, hogy gyilkos szándékkal volt a király ellen.⁶³

Levelei alapján Huszti egyéniségére és tudományára is következtethetünk. Nem saját hírnevének emelése a célja, hanem hogy ismereteivel a hazának használhasson. Hatni akar egyrészt tanítás útján, másrészt azzal, hogy jogi ismereteit a hazai törvényekre alkalmazza. Mélyen sajnálni lehet, hogy terve, a hazai jogképzés átalakítása, nem sikerült úgy, mint szeretete volna. Kiadott műveinek használt forrásaival való egybevetése, művei értékének megállapítása, jogi irodalmunkra, tanítványaira gyakorolt hatásának megismerése után lehetne csak igazi helyét a tudományban megállapítani. Ifjúkori levelei ennek elérését lényegesen megkönnyítették.

(Kolozsvár)

Dr. Biró Venczel.

⁶² II. György.

⁶³ 1728. husvét első napján. Frankfurt. Teleki Pálnak.

A tordai Közművelődési HáZRól.

Mindenekelőtt a *Tordai Magyar Közművelődési Ház* igazgató Választmányára nevében igaz magyar vendégszeretettel üdvözölöm az *Erdélyi Múzeum Egyesületnek* nagyrabecsült vezetőségét, — mint a magyar nemzeti kultúra vándor Apostolait.

Midőn e helyről igaz tiszteletünknek kifejezést adunk, egyben köszönetet mondok azon megtiszteltetésért, hogy nekem jutott a szerencse néhány szóban elmondanom, hogyan létesítettük a *Tordai Magyar Közművelődési Ház* kultúr intézményét, melynek hivatásos feladata lesz a magyar nemzeti közművelődés érdekeit szolgálni.

E házban és e helyen, hol most a tudomány és műveltség hivatott papjait köszöntjük, századokkal előbb fejedelmek tartózkodtak és a haza sorsa felett itt tanácskoztak s törvényeket alkottak a magyar nép számára.

E nevezetes épület már omladozó falait helyre állítottuk és a történelmi események emlékezetére — mint *műemléket* fölszenteljük s oltárt emelünk benne a magyar nemzeti *kulturának*.

Hála és köszönet mindazoknak, a kik törekvéseinkben minket támogattak s lehetővé tették, hogy ma helyre van állítva a tordai fejedelmi kuria és mint *Közművelődési Ház* a vidéki kulturházak sorába fölvehető s mint állami felügyelet alatt álló *közalapítvány* biztosított, hogy azt más célra — mint közművelődési célokra, használni nem lehet és az soha *el nem idegeníthető*.

E ház műemlék jellege, a megmaradt és helyreépített műrészekben kifejezésre jut s a hozzá fűződő történelmi eseményekről felavatási ünnepségünk során lesz alkalmunk ismertetést hallani.

Én tehát rátérhetek a tulajdonképpeni tárgyamra: a *kulturház szervezésére*.

1907-ben, midőn a magyar törvényhozás Ő felsége I. Ferencz József apostoli királyunk 40 éves uralkodásának jubileumát megünnepelte, — annak emlékezetére megalkotta a XXVIII-ik törvényczikket, melynek egyik igen üdvös rendelkezése a *vidéki kulturházak létesítésének eszméje*.

Ez a törvény igen találóan érintette Torda város kulturális viszonyait, — a mennyiben Torda város közönsége éppen akkor igyekezett szabadulni azon tehertől, melyet a *Műemlékek Országos*

Bizottsága a városra utalt a fejedelmi kúria mint történelmi műemléknek fentartási kötelezettségével.

Jóllehet Tordának régi történelmi multja jogosan követelte a mult idők emlékeinek kegyeletes tiszteletét és fentartását; — ámde e város még mindig nyögte a mult század elnyomatásának pusztító rombolásait és a fejlődő újabb kor követelményeinek sem bírt eleget tenni. E miatt ment pusztulásnak a régi fejedelmi lak történelmi épülete is.

A jubileumi törvényből megkaptuk az eszmét és azzal felidézttük báró *Orbán Balázsnak* 25 év előtt megírott *Torda város és környéke* című könyvéből Torda város lakóihoz intézett ama szövegét, melyben rámutatott az úgynevezett, *Báthory-ház*, fejedelmi lak omladozó falaira és már akkor kérte az épület helyreállítását *s valamely kulturális célra való fordítását.*

A kulturház eszméjét a *Magyar Védő Egyesület* felkarolta és annak megvalósítását elhatározta.

A megindított akció — az állam nagyarányú anyagi támogatásával — sikerrel járt, úgy, hogy az építési munkálatokkal egyidejűleg a *kultur intézmény* szervezési munkáját is végezhetttük.

E tekintetben okulva a multak tapasztalatain, tanúlságos ismereteket szereztünk a *Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének évi jelentéseiből.* Ezek alapján megállapíthattuk azt, *hogy az állami felügyelet alatt álló 77 városi (most 82) illetve vidéki muzeum és más kulturális intézmény szervezetei egyikét se vehettük mintául a mi viszonyainkhoz tervezett közművelődési intézményünk szervezéséhez.*

Hiában tanulmányoztuk *Romer Flóris* elhelyezési eszméjét, vagy *Kövári László* gondolatát, mely a mindenféle kallódó és pusztuló emlékek megmentésére irányult.

S bár nagy elismeréssel adóztunk *Wlassics Gyula* volt közoktatásügyi miniszter ama nevezetes *felhívásának*, melyben a meglévő és keletkező vidéki kulturintézmények célját és irányát igen figyelemreméltó lelkes szavakban fejtegette, — még sem tudunk olyan megállapodásra jutni *mely a mi különös helyi viszonyainknak megfelelő lett volna.*

Nekünk különös érdekünk, a magyar nemzeti művelődésben a magyarság erkölcsi erejét gyarapítani.

Ez a szempont uralkodott a mi törekvésünkön, azért tisztában voltunk azzal, *hogy a múzeális gyűjtés nem a mi feladatunk.*

A két *Országos Nemzeti Múzeummal* semmiféle ellenkezésbe jönni nem akartunk.

Mükincseket és olyan ritkaságokat, melyek bámulatba ejtik a látogatót, *gyűjteni nem célunk!* Sőt ha ilyenek birtokába jutnánk is, azokat mi helyezni a megillető *országos jellegű Erdélyi Nemzeti Múzeumba.* Ettől viszont mi kérjük az olyan *leletek duplumait*, melyek a mi történelmi eseményeinkhez fűződnek.

Egyáltalán a szervezési munkában számot vetettünk mindennel; látva azt, hogy a most épülő és néhol milliókba kerülő

kulturpaloták és vidéki kulturházak sorába felveendő *Tordai Közművelődési Ház* — valamennyi között a *legszűkösebb anyagi viszonyok között szervezkedik*, saját erőnkre kellett helyezkednünk. S ha felszerelés tekintetében távol maradtunk is a többiektől, *lesz egy különös érdekessége* a mi intézményünknek — *maga a Ház, mint történelmi műemlék a XV-ik századból*. Ez a régi, nevezetes épület művészi és ódon falaival Erdély fejedelmei korának maradandó történelmi emléke! Ennek fentartását a kulturintézmény *élő szervezetében biztosítottuk*. A szervezés munkájában magunk alkottuk meg az alapozást és a módozatokat s szervezeti szabályait közéletünkben szerzett tapasztalatok alapján *alkottuk meg*.

Az ügyvezetést a *Magyar Védő Egyesület* köréből és Torda város képviselőtestületéből *egyenlő számarányban megválasztott tizenkét tagból álló igazgató választmány* intézi, *egy igazgatóval*. Ezen igazgatóválasztmány elnöke a város *mindenkori polgármestere*. A szervezeti szabályok felsőbb hatósági jóváhagyás végett az illetékes Miniszteriumban vannak. Egyebekben alkalmazkodtunk a *Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa* útásításaihoz, követve az *Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtára* illusztris igazgatója, *Dr. Pósta Béla* egyetemi tanár úr azon alapelveit, melyeket az ő nagy és széles látókörű tapasztalatai nyomán jelentéseiben ismertetett. Nevezetesen, hogy a vidéki Kulturházak olyan *könyvtárt szervezzenek, mely ismeretterjesztő munkákkal legyen fölszerelve és olyan gyűjteményt, mely alkalmas legyen a közművelődés előmozdítására és ismeretek terjesztésére, melyeket az iskola nem adhatott s a felnőttek műveltsége érdekében szükségesek*.

A vidéki kulturintézmények ismertetett történetéből arról győződünk meg, hogy legtöbb helyen *egy-egy bőkezű művelt adakozó vagy magángyűjtő, avagy könnyen hozzáférhető dús régészeti telep, alkották meg a vidéki városok múzeumait vagy kulturintézményeit*. Ezekkel szemben tapasztalható az is, hogy némely helyen a hatóságokban nem volt megtalálható a szükséges és kötelező áldozatkészség. Mennyire elismerésreméltó e tekintetben Torda város felfogása midőn magáévá tette a mi kulturintézményünk célját és azért készséggel hozta meg a maga anyagi áldozatát, nemcsak az *épület átengedésével és a fölszerelés hozzájárulásával*, hanem az intézmény fentartási költségei fedezéséhez örök időre meghatározott évi *600 koronás segély járulékot biztosított*. A tordai *Közművelődési Ház* létesítésére a *Magyar Védő Egyesület* köréből indított mozgalom indokolt volt, amennyiben ennek alapszabályai 2-ik §-a az Egyesület fontos feladatává teszi: *„a magyar nemzeti érzés ápolását és a szociális eszméknek nemzeti irányban való tisztázását.*“

E feladat előmozdítására éppen alkalmas ami kulturintézményünk. Az eszme fonala tovább vezetett: beszerezni a megfelelő könyvtári készletet, az ismeretterjesztő munkákkal, *melyek segítségével felolvasásokat és oktató előadásokat rendezhetünk*.

Czélunk továbbá, hogy mindazokat, a kiknek az iskolán kívül továbbképzésre van szükségük, — különösen *a magyar iparos és kereskedelmi osztályok tömegeit*, kiktől a mai modern korszellem több műveltséget kíván, — magasabb műveltséghez és tökéletesebb szaktudáshoz juttathassuk.

A könyvtár szervezésére a *Magyar Védő Egyesület* és *Torda városa* anyagi segítyein kívül jelentékeny könyvadományokkal gyarapították könyvtárunkat a *Magyar Tudományos Akadémia* az *Erdélyi Múzeum Egyesület* és több más egyes adakozó, melyekért e helyen is hálás köszönetet mondunk.

Torda város és vidéke köréből hovatovább jobban megnyilvánult az érdeklődés kulturházunk iránt s annak köszönhetjük, hogy egyesek siettek beküldeni olyan tárgyakat is, melyek Torda város történelmi multjának *jellegzetes emlékei*. Nevezetesen a *régi czéhek leveles ládái, kiváltságos iratai* és az aranyosszéki kisebb nemes székely családok *iratai, czímeres levelei* és más egyes tordai családok *könyv és okmány adományai*. Felfogásunk szerint ezek mind oly lokális érdekű emléktárgyak, melyek éppen oly méltó helyet foglalnak a mi kulturházunkban, *mint a lebontott régi 100 éves fahíd feliratos emlék-kőtáblája*, mely az előcsarnok falához van illesztve.

Méltó helyén szemlélhetők Erdély választott fejedelmeinek festményekben megörökített *arczképei*, melyekkel emlékezetbe idézzük azokat az eseményeket, melyek a *tordai országgyűléseken* a fejedelmek részvételével történtek.

Intézményünk céljai közé soroztuk a *hazai ipar fejlesztése érdekeit is előmozdítani* olykép, hogy alkalmas helyet adunk a jóra való és törekvő iparosoknak a továbbképzésre *létesítendő tanfolyamok és szakoktatások* megtartására és *időközi kiállítások rendezésére*.

A fejlődött és versenyképes kézimunka alkotások készítéséhez *iparművészeti gyűjtemény* berendezését tervezzük; melyhez az *Országos Iparművészeti Múzeum* igazgatójának azon ígéretét bírjuk, hogy a Múzeum *duplumaiból a tordai kulturházban egy kis mintagyűjteményt fog elhelyeztetni*.

És most, ha tekintjük azokat a nagy vidéki kulturházakat és palotákat, melyek nagyrészenek áldozatkész és nagylelkű alapítói voltak, nem csüggedünk a munkában s nem kívánunk versenyezni olyanokkal mint például: *Nagyvárad* múzeuma, melynek *Rómer Flóris* és *Ipolyi Arnold* voltak alapítói. Vagy a *pécsi*, melynek *Zsolnai Miklós* majolika gyáros volt a szervezője. *Pozsonyban* a város maga és az Egyesületek gazdag ajándékokkal alapították a múzeumot. *Sepsiszentgyörgyön a Székely Nemzeti Múzeum* alapítója: özvegy *Cserey Jánosné, Zathureczky Emília* volt az ő nagy szorgalmával gyűjtött szép magángyűjteményével.

Szeged, a híres *Somogyi-féle* gazdag könyv- és levéltárával.

Szekszárd, a gróf *Apponyi Sándor* és *Vosinszky Mór* ajándék gyűjteményeivel.

Temesvárt Ormos Zsigmond értékes ajándékaival létesült a városi múzeum. *Veszprémben* pedig a városnak az állam maga olyképp létesített múzeumot, hogy egy értékes magángyűjteményt vásárolt meg a város részére és egy nagy műbecsű festménykészletet helyezett el képtárában.

Mi is jóreménységgel tekintünk a jövőbe és bízunk a mi közönségünkben s az állam támogatásában, s ma már újabb biztatást látunk az állam részéről azon rendelkezésben, melynek következtében az *Országos Szépművészeti Múzeum* igazgatósága 16 darab eredeti festményt és 10 darab *metszetet* helyezett a mi kultúrházunkban, melyekért szintén hálás köszönetet nyilvánítunk.

Most ismertetett célunk és feladatunk tudatában arra fogunk törekedni, hogy megalkotott intézményünk jól megválasztott eszközeivel hűségesen és eredményesen szolgáljuk *a magyar nemzeti közművelődés érdekeit*.

Ezért kérjük minden irányból a pártolást, ezért emeljük fel kérő szavunkat az *Erdélyi Múzeum Egyesülethez* is, irányítsa és támogassa a mi törekvésünket és a *Tordai Magyar Közművelődési Háznak legyen igazi Mentora!*

(Torda.)

Harmath Domokos.

Báró Jósika Miklós.

Irodalmi fölfogásunk Jósika Miklós költészetéről eléggé összefoglaló ítéletekben állapotott meg s mégis mintha kritikánk fénye bágyadtabban hullana rá; alakja eléggé meg van világítva, mégis, mintha nem válnék ki plasztikusan a mult század nagy irodalmi világából. Életének regényes folyását, szívének tragikus tévedését, költői hírének kigyulladását és lassú elhamvadását nagy vonásokban és külsőségeiben ismerjük de alig értjük tisztán s alig magyarázzuk világosan e tüneményes pálya fordulatait. Vajjon körülömlengő kortársai vagy a nyomába lépő utódok dicsősége ég-e ragyogóbban e nagy század horizontján, vagy az idő árnya osont-e daliás alakjára? Talán a történeti regény multa divatját, talán az új nemzedék ízlése változott? Talentuma esett-e ki az idő forgásából, művészte veszített-e fényéből? Vagy bennünk van-e fogyatkozás, hogy nem keressük élvezinket Jósika költészetében s nem vagyunk eléggé fogékonyak a romantikára, tehát a művészi elvnek amaz örök formájára, melyben a nemzeti a faji öntudat legszivesebben jelenik meg?

„A művészi koszorú soha sem jöhet elég későn, azt meg fogja hozni mindenkinek az igazságos jövendő; de írónak azt érni meg, hogy nélküle, lehetnének ugyan regények, de nem volna regényirodalom: *a legbüszkébb dicsőség*“.¹ A Századnegyed írójának Jósikáról mondott ítélete maig változatlan, a tőle mintázott írói arckép hűség és igazság tekintetében kifogástalan. A mit eddig Jósikáról írtak, Erdélyi ítéleteinek megerősítéseként tekinthető s részint adalékul szolgál, részint magyarázatul. Élete történetének kutatása és lelki fejlődésének vizsgálása körül egyaránt sokat mulasztottunk. Egyetlen összefoglaló életrajza félenken keresi a megalkuvás útját s irodalmi tanításunknak eddig megállapított eredményeire támaszkodik.² Pedig nem érdektelen nyomozni az idők változását, vizsgálni a változás okait és körülményeit.

Meg lehet állapítani, hogy Jósika kiesett az irodalom s a közönség programjából, amaz nem foglalkozik vele s nem kapcsolódik hozzá, emez nem olvassa. Művei a régi olcsó kiadásnak újra nyomott köteteiben s a legújabb teljes kiadásban szinte félenken bújnak ki a könyvpiacra s a puritán formában megjelenő kötetek olyan álmotagok és szürkék, mintha a mult század felejtette volna itt. Sem a kiadás gondja sem dísze nem áll a mai

¹ Erdélyi János. Kisebb Prózák. II. 71. l.

² A felolvasás 1913 őszén tartatott.

regények külső megjelenése színvonalán s nyomdai kiállításuk szerint is inkább iskolai könyvek. Pedig ez így kétszeresen igazságtalan, mert Jósika műveinek első kiadásai nyomdailag a kor színvonalán állottak és mert ma a kiállítás csínja egyik követelménye az elkényesztetett olvasó közönségnek.

Jósika a mai nemzedék előtt ismeretlen, még jó, ha nevét s költészete méltatását megtanulta irodalmi óráin az iskolában. — Alakja a mult fényében, költészete a kritika általánosságában van elének állítva — mind a kettő egyformán fogyatékos az élet színében. Neki a mával nincsen kapcsolata, mondjuk így: nincsen kultusza. Talentuma nem világít, eszményei nem hódítanak, példája nem vonz, műgyakorlata nem csábít követőket. Az egész Jósika kérdés szomorúan bágyatag. Annál különösebben hat e jelenség, mert Jósika irodalmi pályája úgy szólván állandó zajban s folytonos tüntetés, gyakran erős csatározások között folyt le. Kortársai szabadabban magasztalták és bírálták, Szontagh lelkesítő mómora a közönséget is áthatotta s annyira tartós volt, hogy még gyengébb munkáit is kísérhette. Irodalmi hatását, művei értékelését, pályafutásának egészben regényes, kifejlésében tragikus útját a veletartók és ellene zengők kórusa kísérte.

Jósikáról a saját kora megállapította, hogy ő a magyar regényirodalom megalkotója, kiváltképpen a történelmi regény atyja s hatásának maradandó értékét abban találta, hogy a szép nemet ő hódította meg a nemzeti irodalom olvasó közönségének. Ha *Kartigám* kisasszony szomorú történetén a fél ország siránkozott, *Bácsmegyeit* könnyázva szavalták, *Etelka* tiszteletére divat volt leánygyerekeket keresztelni; ha a *Rózsaszínű Könyvek* és társai lovagi és világfájdalmas románjai és végzetdrámái hullámzásba hozták a magyar asszonyi világot: az első diadalmas levente, a ki teljesen meghódította, 1836-ban *Abafi* volt. Úgy még nem fogadtak magyar könyvet, csak Himfyt, úgy még nem hódoltak magyar írónak, csak Kisfaludy Károlynak. Jósika regényei hamarosan kiszorították az idegen románokat és lovagi történeteket. A magyar világ déli asszonyai „levente hősei, ragyogó dicsősége, káprázatos fénye“ — s mindezek nemes és eszményi czélok és élvek szolgálataiban, mintegy új világ támadtak föl Jósika képzelete és költői fellengzése játékában. A mit Vörösmarty epikája és drámája hazafias fájdalomban megzúgatott: azt a hűrt, a nemzeti büszkeség és öntudat húrját, Jósika regényei ismeretlen zengésekre kényserítették.

S míg a politikus magyar urak a *Hitel* és társai fölött tüzeltek: az asszonyok palotájában méla érzések, fájdalmas rezzenések, nemes hevülések, éles sikolyok, jól eső könnyek, aggodó kíváncsiság, résztvevő érdek, feszült figyelem és boldog elragadtatás között mohóbban, mint *Kartigámot*, boldogabban, mint *Bácsmegyeit*, diadalmasabban, mint *Etelkát* — Jósika regényeit olvasták. Olvasták egyenkint a perczegő mécs világánál, társaságban nyári délutánokon és téli estéken. Nagyanyánk könnyein, édes anyánk

élvein és gyermek lelkünk hevülésein tanultuk mi még megszeretni Jósikát s regényeiben a magyar élet ígértföldjét. Három nemzedék szívét remegtette s ajzotta ez a száműzött erdélyi mágnás s a három nemzedék nem elégedett meg a maga gyönyörűségével, boldog volt, hogy tovább adhatta a falun, a pusztá népének, fonóban, kukoricza fosztáskor, a mikor csak alkalma volt reá. Árgirusnak Jósika lett vételkedő társa s a ponyvának nemzetközi mese alakjai helyébe a történeti Erdély élő hősei csúsztak; a halovány Griseldis és társai helyett a ragyogó Margit és gyönyörű asszony serege.

Író és olvasó ember egyaránt tudja, mit jelent a művészetben a *romantika asszonya*, ez a fényesség és érték, mely a világnak önkénytelenül középpontjává válik, gerjedelemre kelti a legnemesebb becsvágyat s legyőzi a nemtelen gerjedelmet. Mert a romantika nem túri az aljast. A lovagi magyar világ daliás korszakait föltámasztó történeti regény a romantika hangulatában természetesen válik nemzetivé tárgya és környezete szerint és erkölcsi jellegűvé művészi elve alapján. Nemzeti és erkölcsi hatás így születik egy gazdag költészet ajándékaként Jósika művészetében is és a géniusznak e két ritka ajándéka szükség szerint ragyogja be lelki és történeti világát. A romantika bája és vonzó ereje éppen abban tűnik ki, hogy alkotásaiban fölszabadul s fölszabadít bennünket is — úgy szokták mondani — magával ragad. Hasonló, de jóval gyengébb hatást tesz ránk a klasszicizmus is, de amazt szivesebben követjük, mert lelkileg közelebb állunk hozzá, lévén elve szerint nemzeti, mert művészileg könnyebb formák által szól hozzánk, fölszabadulván a klasszikai szigorúság alól. Valóban Jósikának Scott Walterban jó vezetője akadt s a két író világa is meglehetősen közel áll egymáshoz. Az angol história olyan formán viszonylik a magyarhoz, mint a skót romantika az erdélyihez. Balladáink rokonsága, történeteink költőisége, hagyományaink ereje és tartóssága, felföldünk geográfiai helyzete és anyaországunkhoz való kapcsolatunk történeti alakulása éreztetik ugyan e viszonyt s bár közelebbi hasonlóságot nem adnak, a skót és az erdélyi magyar hangulata azonban meglepően talál.

A skót felföld kopár tetőin, mint az erdélyi havasokon mesei és történelmi hagyományok boronganak. A hegyeihez és hagyományaihoz egyaránt hú utód itt is, ott is gyakran kapja magát merengésen, mintha a mult folytatásában élne, melynek emlékeit és tanúit családi birtokában, összeköttetéseiben s az őt körülvevő életnek majdnem minden tárgyában megtalálhatja. Könyveit, leveles ládáját, fegyvereit, ékszereit kegyelettel őrzi, mert azok emlékeztetik politikai küzdelmeire, a melyek testi kiválóságát aczélozták, lelki szabadságát állandóan frissítették. Szellemi világa átfogóbb, mert kénytelen volt kora színvonalára emelkedni, hogy szabadságát biztosíthassa, gazdaságilag munkásabb, mert földje és klimája mostohább. Skócia az éjszaki hideg ellen védi az angol síkságot,

melynek a nagyvilágba szét röppenő népét angol szellemmel és fiaival pótolja. Erdély a keleti veszedelmek ellen emelt bástyája és zord időkben menedéke a magyarságnak. Nem természetesen-e, hogy a romantikus történeti regény képviselői Scott a skótok és Jósika Erdély fiai; hogy hazájuk földjét és történelmét, hagyományait és dicsőségét hirdetik regényeikben; hogy belőlük puritán erkölcsi fölfogás és lelkes nemzeti érzés sugárzik?

Jósika, mondjuk így, nehezen találta meg a maga ösvényét. Ahhoz, hogy íróvá legyen, szerencsésen játszott közre, előkelő származása, kora színvonalán álló műveltsége. De regényíróvá Scott hatása alatt lett és mert az erdélyi történeti levegőt szívtá. Segítette kalandos fiatalsága is: regényes ifjúsága, szerencsétlen házassága, politikai életünk fordulata, boldog szerelme és küzdelmes életének egyes szakaszai, az élet regényének egyes fejezetei gyanánt hatnak. Elvei és élményei, helyzete s annak fordulatai, írói hivatottság és szívbéli regénye majdnem egybefolytak ama képzeleti világgal, melyből Jósika történeti regényíró gyanánt kiemelkedett. Mesevilága szinte kimeríthetetlen. Térben és időben egyformán nagy változatossággal és szerencsés leleménnyel dolgozik. Pompásan tud elbeszélni s előadása mindvégig érdekes és a figyelmet ébren tartó. Játékos képzeletet vonzó előadással, könnyű és érdekes elbeszélő módot gazdag leírással párosulva, csak ritka regényíróban találhatunk. Jósikában a vonások ide találnak s mégis műveiben nem mindig a költészet ereje, esztetikai hatása dominál. Íróilag fegyelmezettebb, művészileg öntudatosabb lehetett volna s ha ezt a két tulajdonságot jobban fejleszti, bizonyára kevesebb kiábrándulásban van része.

Írói pályája tüneményesen indul, egyszerre szökken a horizontra s mint a nap, nemcsak világít, hanem melegít is. A dicsőség sarkában jár s ő mámoros diadalban fürdik. Életének e szakában, mint egy antik heroszt, babér és borostyán koszorúzza. Költői híréhez előkelőség, vagyoni függetlenség, daliás fiatalság és a nagyvilági élet varázsa járult. Szóval mindene meg volt ahhoz, hogy a magyar élet középpontjába kerüljön, még politikai magatartása is a kor áramlatában vitte. De pályája szomorúan végződik. Küzdelmesen megszerzett kenyérét száműzetésben kellett ennie; s az a nyomorúságos jelen, melyben nemzete görnyedt és régi dicsőségünk rajzát elnyomta, a politikailag gyanús, társadalmilag elhanyagolt, anyagilag szegény erdélyi mágnást hidegebben fogadta. Ő viszont érzékenyebben fogadta hanyatló költészte kritikáját, sőt annak védelmében fájó sebeket is kellett eltűnnie.

Szokatlan és fájdalmas ellentétek mutatkoznak írói és közéleti pályáján. A diadalmas kezdet és a lemondó csüggedés között eltelt hosszú esztendőök azonban megtaníthatnak arra, hogy nem a költő, hanem a közélet férfiai ment át nagyobb rázkódtatáson s hogy ennek hatása bénytől fogadta meg költői erejét. Ki fogja megtagadni a csillagot, mert az eléje tornyosuló felhőktől nem láthatja; a dalt, mely elhangzott; a virágot, melyet durva kéz leszakított?

Bizonyos, hogy míg múzsája a történeti regény hímes palástjában járt, dicsősége nem fogyatkozott. Bizonyos, hogy Kállay Erzsébetben sem eszményét, sem világi értelemben hozzáillő élet-társát nem találta meg; továbbá, hogy politikai állásfoglalása döntő fordulatot készített elő életében s hogy ez a végzetessé vált alakulás örölte meg Jósikát. Az az elegáns és gazdag katona, ki a művelt nyugatot végi útazta és hadakozta, az a deli erdélyi mág-nás, kit az élet gondja nem nyomott, az a talentumos magyar gavallér, ki a költészettel ihletése óráiban ünnepi érzések között foglalkozott: száműzött és szegény lévén, idegen földön, az élet gondjai között írói napszámmal kereste kenyerét.

Ki fogja azt csodálni, hogy a csermely, melynek forrását kövecs, hulló lomb eltakarja, gyengébben csörgedez; hogy a költészet, ha napszámmra akarják fogni, elröppen és mostoha test-vérért, a mesterséget bújtatja bele a maga ruhájába. Ennek a vég-zetes fordulatnak egyik okát Kállay Erzsébetben, másik okát Jósika családi és politikai helyzetében lehet megtalálni. És meg kell már egyszer állapítani, hogy költészete hanyatlása nem talentumán mult és fordult meg, hanem politikai helyzetén, családi körülményein s hogy ezek döntő fordulattal intézték emberi és költői sorsát.

Első diadalai elkapatták, hanyatló éveinek kedvetlenítő tapasztalatai lehangolták. Mind a két hangulatban meg kell ismerni a könnyen hevülő és hamar lehülő temperamentumot, a mely általában bennünket, különösebben az erdélyi magyarságot jellemzi. A reform kort a szabadságharcz szomorú leverése, kivált Erdélyben, úgy szólván eltemette.

Jósika menekülni kényszerült, mert kompromittálva volt s mert lelkében megmaradt reformernek és azzal családi hagyományai közül végleg kiszakította magát. Az általános amnesztia után hazajöhetett volna, de kint maradt, mintha azt akarta volna igazolni, hogy nem politikai, hanem családi dacz tartotta kint. Száműzetése idején is tapsolta nemzete, ha már kenyeret nem adhatott; névtelenségében is fölsimerte és tiltott könyveit mohón olvasta. A hatalom egyformán üldözte Jósikában az emigrácziónak fáradhatatlan agensét s az elnyomott magyar nép lelkesítőjét. Előbb in effigie fölakasztották, utóbb a cenzúra alatt álló lapok már *Eszther szer-zője* regényeit sem adták ki. Bizonyára olvasó közönségünk döb-bent meg legjobban e megelőző cenzúrára.

Életének ezek az évei mérik igazán férfias elhatározását, jellemét és akaraterejét. Érdemes megfigyelni, hogy ez évek alatt a belföldön élő regényírók mint lépnek a külföldön élő Jósika helyére. Azok, kik a körülményekkel politikailag meg tudtak alkudni — Eötvös, Kemény, Jókai, hogy csak a legnevezetesebbeket ne-vezzük meg — még a cenzúra daczára is tudtak érvényesülni, de Jósika, kit daczos lelke kint tartott lépésről-lépésre keserű csalódásokkal ette sovány kenyerét. Kiábrándultan, elkedvetlenedve, nélkülözések között s idegen földön élve — fölvehette-e a ver-senyt az öregedő Jósika azokkal, kik, bár korlátozva, de fiatalon s az anyaföld talaján és hazai levegőn dolgoztak?

Romantikája egyre halványult, Scott helyett már a francziások felé fordult, s a kritika megállapította, hogy e művei már veszítettek s hogy írói koszorújának azok a legfrissebb levelei, melyek Scott hatását mutatják. Ez az észrevétel s annak látása, hogy költészete halványulni kezd, a száműzetés keserűségeihez az írói elkedvetlenedés keserűségét csatolta. Lelkének talán ez a csalódás fájt legjobban, a mit érzékenysége mutat, mikor bírálóival szembe szállva, regényei védelmére kel. E penna-csatának zajgása között Voltaire szavaiban keres pillanatnyi enyhülést: „A francia nyelvnek nagy szüksége van egy kis alamizsnára”.³ A kiengesztelődést s a *valódi* megnyugvást sem írói, sem közéleti állapotaink nem tudták neki megszerezni. S ha hosszú, küzdelmekben és dicsőségben egyaránt gazdag írói pályája ezzel a zavaró akkorddal végződött is; ha politikai és hazafias tevékenységét méltó s igaz elismerés nem kísérte is — Jósika mégis talált megnyugvást és kiengesztelődést. Ha élete valóságos regény, milyent csak a legnagyobb költő, az élet komponálhat, mely telve van nemes lendülettel és tragikus fordulatokkal: eredményeiben gazdag és folyásában rendkívül megnyugtató. Nem azért, mert bele írta nevét nemzete irodalma történetébe, nem azért, mert egész ember volt s ura tudott lenni akaratának és következetes hőse maradt saját regényének; hanem azért, mert eszményei, reményei és álmai egyaránt megvalósultak.

A tárczaregény, melynek az *Akarat és hajlam* volt első képviselője, irodalmunkban meghonosodott és mind maig igazolja az ő merész kezdését. Történeti regényeivel új ösvényt nyitott, melyen a nemzeti irodalomnak vele együtt nagy alakjai jártak. A szépnem, melyet regényeivel hódított az irodalomnak, ma megszokasodva viszi és terjeszti a nemzeti költészet birodalmát. A magyar élet és demokrácia, melyért küzdött, föltámadt és hódít s a történeti szellem, melyet ő is annyi szerencsével táplált, nagy mértékben részese volt az átalakulásnak.

Jósika koszorúját még nem fonták meg; bár még életében megérte el nem múló dicsőségét. Irodalmi hatását, művei értékét, költészete aranyát és kivételes lelkierejét kortársai szabadabban, utódai tartózkodóbban emlegették. Ezek mellett a nagy értékek mellett Jósika regényének aprólékos fejtegetései és tévedéseinek bírálata a műfaj fejlődési történetére látszik tartozni, bár Jósika a kritikát — ha ez igazságos — ma is megbírja. Egy élet álma valósult meg, egy izzó lélek reménysége telt be újabb fejlődésünk által — Jósika elvei és iránya érte meg elismerését. Az a fegyver, melylyel e nemes célokért s annyi szívósággal, oly soká küzdött, kicsorbulhatott, de meg nem rozsdásodott. Haladunk a romantika felé s bár a legújabb irodalom napi termelése még az idejétmúlt divatok szárnyán lebeg, színpad és regény, kivált a külföldön már

³ Regény és regényinészet. 75. l.

a tisztúlt romantika jeleit bontogatja. Nem szabad a ma tűnő jelenségeit állandóként tekinteni. Való, hogy régebb irodalmunkkal kevesebbet törődünk, mint kellene. De ezen alig lehet csodálkozni, mert hiszen az új irodalom, mintha nem is a régi folytatása, hanem idegen talajnak átültetett virága volna. Talán azért oly színtelen s oly rövid életű. Ez iránynak csupán legerősebb illatú virágai hatnak állandóbban és távolabbra, mint a tubarózsa, mely kábít, vagy a krizantémum, mely csupán a szemet gyönyörködteti. Zola után Rostand jelzik a fordulatot s Maeterlinck éppen olyan romantikus, mint Shaw, csak hogy még nem tudnak teljesen elszakadni a naturalista modelltől. De romantika jó, régi íróit egymásután karolják fel; a történelmi szellem erősödik, soha annyi memoirt nem bocsátottak közre, mint mostanában; a nemzeti és faji öntudat politikai gondolattá tétetett és az egyéniség elismertetésére irányuló törekvés a nemzeti öntudatot keltegeti. Az új irodalom szét-törte a formákat, műfaji és stílusbeli korlátokat rombolt, szabadságot hirdetett. Mi más mindez, mint a romantika keresése? Az új irodalom analizálta az asszonyt és elvesztette a nő eszményét. De ha az új romantika Jósikához hasonló tűneményességgel megjelenik: az analizált asszony el fog tűnni a színpadról és a regényből, hogy helyet adjon a megtalált női eszmény képviselőinek.

Jósika szívbéli regényében két asszony szerepel. Az első, ki fiatal lelkének ragyogó álmait összetörte, mintha a mai irodalom asszonyaiban új életre kelt volna. A második, b. Podmaniczky Júlia, kinek előbb be kellett gyógyítania a sebzett szívét; erényekben, szeretetben és önfeláldozásban egyformán gazdag hítvese, a romantika asszonya.

Ha a mult elhanyagolása a ma bűne, a *ma* szemében az is bűn, ha szemére vetjük. De ha az idők forgásából s a mult tanulságaiból a fejlődés útját kémlelni s jóslgatni szabad: kétszeresen szabad és kell elmerülni a multban és Jósika költészetében, mely még nyugvásában is, mint a királyi nap, egykori fényét, melegét hirdeti. E költészetnek b. Podmaniczky Júlia volt a Múzsája. Nem a klasszikus világ fölfogása szerint, hanem a romantika szerető, munkálkodó, vigasztaló és önfeláldozó asszonya alakjában.

Jósika koszorúját nem kell féltetni, mert azt két Múza fonta: költészete és Júlia.

(Kolozsvár.)

Erdélyi Pál.

Magyar nemzetségek Erdélyben.¹

Az Európába költözött magyarság 108 nemzetségből állott. Így mondják ezt krónikáink. A történeti-tudomány régtől fogva feladatának tartotta e nemzetségek földkerítését. Volt idő, midőn teljes siker reménye kecsegtette a kutatókat. A már akkor ismert kevés számú oklevélben is eléggé gyakran fel-felbukkant a „*de genere*” megjelölés. Bátran föltehető volt tehát, hogy ez az epiteton az ősi tribusok, vagy generációk ismeretéhez vezet. Különösen egy oklevél volt az, mely vérmes reményekre jogosított. Ugyanis, midőn 1307 október hó elején Magyarország főurai a Rákosmezején királyválasztásra gyűltek össze és I. Károlyt örökös uruknak kiáltották ki, erről nyolcz függőpecsétetes levélben tettek bizonyosságot. Ezen ünnepélyes okiratban főuraink hosszas czímeik helyett vérségüket jelölték meg, a melyből származtak.

Könnyen érthető tehát, hogy egyik-másik történetírónk ez a megjelölés arra a gondolatra vezérelte, hogy az ilyen genusokban keresse a krónikások által emlegetett 108 generációt.

Sajnos, minden igyekezet hiába való volt. Minél több oklevélünk került elő, annál bizonyosabbá lett, hogy a bennük emlegetett genusoknak a honfoglaló magyarok 108 nemzetségéhez semmi közük nincsen. Jóval későbbi eredetűek és kialakulásuk állami életünk megszilárdulásakor uralkodott gazdasági viszonyokban találja magyarázatát. Sőt hitelesen az is igazolható, hogy a genusok legtöbbjének névadó őse a XII—XIII. században élt.

Okleveleinkben emlegetett nemzetségeken tehát több vérrokon, vagyis egy közös őstől származó családnak gyűjtő nevét kell érteni. Jelentőségük így is messzemenő. Ez irányu kutatásaink, ha nem is vezettek az előre kijelölt célhoz, meddőknek legkevésbbé sem mondhatók.

A felkutatott levelekből megtanultuk, hogy nemzetségeink népesítették be az ország jó részét. Teljes erővel támogatták a letelepedés megszilárdulását. Monostorok építésével a művelődésnek nyitottak tért és az erkölcsök szelidülését mozdították elő. Ellen-

¹ E tanulmányomnál legfőbbképpen dr. Karácsonyi János *A Magyar Nemzetségek* című háromkötetes munkáját tekintetem irányadónak. Általában az ő adatait használtam s ezért arra minden esetben külön-külön hivatkozni mellőzhetőnek vélem.

séges beütemezésekkel szemben, rablóhadjáratoktól már saját érdekükben is védelmezték jobbágyaikat, alattvalóikat. Mintegy másfélszázadon keresztül egészben, vagy részben intézték az ország sorsát.

Az őket összefűző vérségi köteléket nemcsak tisztelettel tartották emlékezetben, de ezen kapcsolatot mindenkor tudták érvényesíteni is. Oly időben, mikor a bíraskodás még ólomlábon járt, annak jelentős súlya volt. Az egyik családtag sérelmét magáévá tette az egész család. Az adott esethez képest elégtételt, vagy kártérítést szereztek maguknak. Ha kellett, annak érdekében fegyvert fogott a nemzetség minden férfitagja. V. István királyunk nagy elismeréssel emlékezik meg a Rátot nemzetségbeli Istvánról, a ki szembe mert szállani az egész Aba nemzetség haragjával.

A szoros vérségi köteléknél fogva biztosították egymásnak az elsőbbségi jogot a nemzetségi földbirtok megvételére. A nemzetség beleegyezése nélkül birtokot el sem lehetett adni más családbelinek. Sőt a nemzetségbelieknek arra is volt kiváltsága, hogy a jószágvesztésre ítélt birtokait megválthassák. A végrendelkezési jog korlátozva volt nemzetségbeliekre. Míg egyes nemzetségeknél sokáig dívott az osztatlan közös birtok.

De kegyeletes összekötő kapocs volt közöttük a közös nemzetségi monostor is. Mindig ez volt az utolsó objektum, a mit osztály tárgyává tettek. Tekintve, hogy ma már körülbelül 180 genust ismerünk, ugyanannyi közművelődési központot kell feltételeznünk, melyeket a nemzetségek tartottak fenn.

A Dunán túl és innen meghonosodott magyarság a vezérek korában még nem tekintette Pannoniát állandó hazájának. E korban még nem volt hajlama, hogy a megszállott területen magának állandó hazát alkosson. A külföldre intézett kalandok jelzik azt a törekvést, hogy nyugat felé törjenek előre s ha akkor nyugaton már nagy, ellentállásra képes államok nem alakultak volna, Árpád magyarjai az Atlanti óceánig hódító útjukban meg nem állanak. Az augsburgi és merzeburgi csaták után azonban a magyarság Pannoniára lévén útalva, megkezdődik az állam kiépítése s ettől kezdve növekedik a magyar terület *keleti irányban*. Alkalmassint Szent István korában nyomul a magyarság az erdélyi medenczét a nagy magyar medenczével összekötő Szamos völgyébe. Ez gazdasági okokból történt, mert a Szamos vidéke kiválóan alkalmasnak kínálkozott a sóbányászatra. A terjeszkedés innen Erdély délibb részeibe meglehetősen gyorsan ment végbe, úgy, hogy a XIII. század végén már egész Erdély Magyarország-hoz tartozott.

Ily körülmények között a sajátságos véletlennek, avagy pedig okleveleink hanyagságának kell betudnunk, hogy törzsgyökeres erdélyi nemzetséget a legujabb időkig nem ismertünk. Pedig mi okunk sem volt arra, hogy ezen jelenséget föltételezzük. Hiszen jogviszonyaink e korban nem voltak az anyaországtól különbözők.

Dr. Karácsonyi János rendkívül becses ily irányu munkája az első, mely törzsgyökeres erdélyi nemzetségeket jelöl meg. Ilyen a

régi Kolozs és Tordamegyék keleti részén és Belsőszolnokvármegyében virágzott *Agmánd* nemzetség. A kolozsmegyei Borsa, Szucság és Szentpál községek jelölik határait a *Borsa* nemzetség birtokainak. A mai SzolnokDobokamegye nyugati részén, az Almás patak két mellékvölgyében telepedett le a *Szil* nemzetség. Végül az Aranyos alsó folyásánál estek birtokai a *Tyukod* nemzetségnek. E négy erdélyi nemzetség földérintését köszönhetjük dr. Karácsonynak. Nem kétlem azonban, hogy ezeken kívül más nemzetségeink is voltak. Így mindenekelőtt teljes meggyőződésem, hogy a Mikola, Kemény, Kabos, Vitéz, Gyerő, Radó és Gyerőffi családok, valamikor a Mikola vagy talán helyesebben a Gyerő nemzetséget alkották. Ennek nemzetségi monostorát is kijelölhetem Gyerőmonostoron. Nem ismerem azonban oklevelet, mely reájuk vonatkozólag a „*de genere*“ epitetont alkalmazta volna. Ellenben a közös eredet oklevélileg igazolt.

Az eddig ismert s itt már említett erdélyi nemzetségek birtokai mind Erdély észak-nyugati részére esnek és aránylag igen csekély területet foglalnak el. Történetük tanulmányom körén kívül esik, azért ez alkalommal csak az anyaországból hozzánk beköltözött nemzetségekkel foglalkozom.

1228-tól 1351-ig kísérhetjük figyelemmel betelepedésüket és ez idő alatt az eddig ismert 180 nemzetség közül 17 szerzett birtokot Erdélyben. Betelepedésüket három periodusra osztom. Az első 1241-ig, vagyis a tatárjárásig terjed. A második korszak végső időpontját 1319-re teszem, a midőn I. Károly királyunknak sikerült az erdélyi főurak lázadását leverni; innen 1351-ig terjedőleg számítom a harmadik korszakot.

A tatárjárásig 3, a Mojs-féle lázadás leveretéséig 8 és azután 6 magyar nemzetség szállott meg Erdélyben. E három korszak betelepülőit nemcsak az időpont válassza el egymástól, hanem ennél lényegesebb körülmények is. Például az első és harmadik korszak beköltözőit el tudom képzelni akként, hogy csakis családjaikkal és hozzátartozóikkal költöztek hozzánk, de már a második periodus egyébként is nagyobb arányú áramlatát ekként elképzelni nem lehet. Jól tudjuk, hogy a tatárjárás után Erdély annyira elnéptelenedett, hogy püspöke panaszkodva jelenti a királynak, miszerint székhelyén sincs kinek istentiszteletet tartani. Hívei mind elpusztultak. E korszakban tehát az átköltözések mindenestre egyidejű áttelepítésekkel jártak. Az elnéptelenedeit, kipusztult községeket jobbágyaikkal újra benépesítették, sőt újabb községeket is alapítottak. Itt emelkedik tehát történetük reánk nézve rendkívüli fontosságúvá, mert e nélkül az erdélyi magyarság faji jellegét megismerni nem lehet. Viszont, ha belemélyedünk az ők külön történetükbe, mely egy valóságos második honfoglalás, — igen érdekes perspektíva nyílik meg előttünk. Ugy hiszem különösen a néprajzi tudomány fogja annak nagy hasznát venni. A gyakorlati élet számára pedig a telepítés országos szervezésénél gondolom értékesíthetni itt szerzett ismereteinket.

Erdélyben elsőnek a *Tomaj* nemzetség² szerez birtokokat. Anonymus e nemzetség őseül Thonuzoba bessenyő fejedelmet nevezi meg. Azt is följegyzi róla, hogy Taksony fejedelem idejében jött hazánkba s birtokul a mai Kunmadarastól a Tiszáig terjedő földet kapta. Megmaradt pogány hitében s nejével együtt pogány módra temetkeztek el az abádi révnél.

Leszármazói közül bennünket azon ifj. Dénes érdekel, a ki 1228 tól kezdve szolnoki ispánságot visel, majd erdélyi vajdaságra, végül pedig a nádori székre emelkedik.

Még mint szolnoki ispán szerez birtokokat Erdélyben. A Gertrud királyné megöletésében bűnös Simon bántól elvett Széplak és Gyeke birtokát adományozza neki II. Endre király. Ugyancsak ő szerezte meg utóbb Régent. (Ma Szász- és Magyar-Régen) Kisebbségi fiait váltakozva, hol Losonczon, hol pedig Régenben laknak. Ehhez képest okleveleink egyszer Losonczyaknak, másszor meg Régenieknek írják őket mindaddig, míg a Losonczy Bánffy névben véglegesen meg nem állapodnak.

Dénes nádor alkalmasint a sajátjezei csatában esett el. Korai halála következtében gondozatlanul maradt családi birtokát mármár az elzúllás fenyegeti. Szerencsére hasonló nevű fia páratlan erélyvel útját vágja annak. Derekas utánjárással visszaserzi a jogtalanul elvett javakat s egy igen szerencsés egyezséggel még tetézi azokat. De birtokot szerez vitézségével is. 1291-ben az osztrák háborúban tünteti ki magát, s ezért kapja III. Endre királytól a láposi uradalmat és Kozárvár felét, később pedig Csicsót, melynek várjobbágy birtokosai kihaltak és elnéptelenedett. Ez időben szerzi meg vétel útján Bonyhát. Mind a három fia I. Károly király pártján bűzgölködik, ezért László erdélyi vajda bosszúból elfoglalja összes erdélyi birtokaikat. Csak annak halála után, 1315-ben jutnak ismét azokhoz.

A királyhoz mutatott hűségüknek köszönheték méltóságaikat is. Így lesz Istvánból előbb székely ispán, majd Vas megye főispánja és szörényi bán; Tamás pedig székely ispán, majd Bereg és Ugocsa megyék főispánja. További királyi adomány és egyezségek folytán jutnak a mezősegi Földvár, Katona, Czég, Kamarás, Szombattelke, — a szilágysági Fűrményes, Kérészlaka, Paptelke, Nagyhatár, — a Szamosújvár melletti Ormány, Kepös, Kérő, Marczattelke, Szond, — a Szászrégen közelében fekvő Idecsvára és a Marosvásárhely vidékén levő Bánd birtokához.

Az Aba Sámuel királytól származó *Aba* nemzetségnek szintén volt némi szerepe Erdélyben. Egyik tagja 1228-ban mint királyi ember működik. Csente János 1298-ban Mikod bántól két falut kapott Dobokamegyében: Jenőt és Csobolót. Egy másik család ezektől nem meszszi, de már Belsőszolnok megyében birtokolta

² E nemzetség történetére nézve *Varjú* Elemér: A losonczyi Bánffy-család története című munkájában találjuk a legfrissebb adatokat. Én is ezt használtam.

Hosszumezőt, a mellette levő Borzva hegygyel. Több mint valószínű, hogy birtokaikhoz tartozott Csobánka és Csente község is. E nagybirtokú és nagytekintélyű nemzetségből ágazott ki a Rhédey-család.

A *Csanád* nemzetség alapítója Doboka fia, a ki 1030-ban Marosvár alatt szétveri a dúsgazdag és hatalmas Ajtony vezér seregét. Szt. István királyunk azzal jutalmazza, hogy ő róla nevezi el Csanád várost és megyéit, s az új megye ispánjává őt teszi meg. Utódai közül Csanád comes 1238-ban a Diód melletti Benedeken és Csákyán birtokos. A nemzetség birtokos még ezenkívül Maroszentkirályon és Tinódon.

Itt megemlítendőnek tartom, hogy az ő birtokukon vonult keresztül a Maros völgyét záró gyeű, Szelcsova és Kiszám községek között volt Kapunak nevezett átjárója.³

A tatárjárás előtti időben csak e három nemzetség szerepléséről számolnak be okleveleink. Az ezt követő időben a Dunántúlról szakadnak közénk a Csák, Szalók és Kán; Nógrádvármegyéből a GyulaZsombor és Kökényes Radnót, Komáromvármegyéből a Becse-Gergely és a szilágyságból az Ákos nemzetség. Ez utóbbitól eltekintve valamennyien az ország legtávolabbi részeiből kerültek hozzánk. Csodálatos szinte érthetetlen volna ez, ha nem találna a tatárjárás okozta pusztításokban nagyon is érthető magyarázatot. Minthogy az ország nyugati és észak-nyugati részét kimélték meg legjobban Bathu kán hordái, csak természetes, hogy elvonulásuk után, onnan indul meg az elpusztult vidékek benépesítése. Hogy ama rettenetes pusztítások után Erdély még sem maradt soká lakatlan, annak magyarázatát íme itt találjuk meg. Tér szűke miatt nem foglalkozhatom fontosságuk arányában szereplésükkel. Hiszen ha csak a *Gutkeled* nemzetség történetére érdemlegesen kiakarnék terjeszkedni, Erdély történetének javarészt elkellene mondanom. Ugyanis e nemzetségből ágaztak ki a Báthori, Amadé, Ország, Ráskai, Rozsályi-Kun, Várday, Zeleméry, Maróthi stb. fényes múltú családaink.

Véres harcokkal kezdődik a nemzetség szereplése. Négy tagja küzd egyszerre 1277-ben Joachim bán oldalán. Közülök Hodos a csatában balkezét elvesztette s fogságba esett. Bereczk négy sebet kapott. Ennek daczára a következő évben ott találjuk mind a négyet a morvamezei csatában és ugyan vitézül harcolnak Bereczk fiai 1312-ben a rozgonyi csatában, 1316-ban Kopasz nádor lázadása idején pedig a király pártján küzdenek. Két év mulva Dózsa vajda vezérlete alatt nyomulnak Erdélybe a lázadó Mojs ellen.

Hűséges és vitézi szolgálataikat nemcsak vagyonnal jutalmazza a király, hanem méltóságokkal is. András váradí püspök, Miklós csongrádi főispán és László szabolcsi főispán lesz.

³ Századok 1901. évf. 1053.

E nemzetségnek egyik nagyratörő, de gyorsan elvirágzott ága szerzi meg a Szilágymegye keleti részén fekvő aranyosi uradalmat. Ez a mai Szamoszszéplaktól a Lápos folyó mellett eső Kővárig terjedt. Pál comes már 1246 elején négy falut és egy vár építésére alkalmas helyet ajándékoz el belőle egyik atyafiának. Itt keletkezett a későbbi Kővár. Az aranyosi uradalmat V. István király igen értékes vámjoggal gazdagította. Ugyanis megengedte, hogy minden a Szamoson sőt szállító hajó Aranyosnál megálljon és 20 drb. sőt fizessen a földesurnak. Ezt a jogot később IV. László és III. Endre királyok is megerősítették. Az ősrégi *Csák* nemzetségnek csak egy tagja: Máté szerepelt Erdélyben. Megszerezte Bonczhidát és 1263-ban István kiskirálytól engedélyt nyert arra, hogy azt benépesíthesse.

A *Kökényes-Radnóth* nemzetség 1310-től kezdve szerepel Erdélyben. Ekkor költözött Nógrád vármegyéből ide egyik tagja: Radnót. Az övé volt a tekei uradalom, melyhez Szász-Erked, Ida, Péntek, Ludvég, Banyicza, Szász-Akna, Komlód-Nyulas, Kozmatelke, Kamarás és Szombattelke kolozsmegyei községek tartóztak. Birtokolta ezeken kívül még a szolnokmegyei Ormány és Kepestelkét is. Minthogy gyermekei nem voltak, öreg korában ezen birtokokat szétesztogatta. Részben sógorát Cseh Pétert, részben pedig az erdélyi egyházat ajándékozta meg azokkal.

Jelentékenyebb szerephez jutott e nemzetség Dobokai ága. Mikod ispán fiai 1265 ben V. István mellett kiváló haditényekkel tüntették ki magukat. Mikor azután V. István király lett, megjutalmazta őket Dobokafalvával, Lozsárdal és az Aranyos melletti Kerekegyház és Igricztelek községekkel.

Közülük II. Mikod a szörényi bánságot is viselte. Mint zászlós úr a Tordától nyugatra eső Szentmiklós, Kerekegyház, Mészkö és Igricztelek falvak határán várat épített. Ezt 1285-ben a tatárok megvívták és a tordaiaknak ott elhelyezett kiváltságlevelleit megsemmisítették.

Az erdélyi püspökkel kötött cserevásár következtében kapja Maros-Ujvárt és a mellette eső Faludt. Övé volt Radnot is, de ezt 56 márkáért eladta.

Fia Miklós 1310-ben vendégül látja egregyi birtokán I. Károly királyt. A szives vendéglátást a király az egregyi vám megkettőztetésével viszonozza.

A *Gyula-Zsombor* nemzetségbelieket okleveleink legelőször azon alkalommal említik, midőn 1316-ban Kopasz nádorral fellázkodtak I. Károly király ellen. A lázadás leverése után minden jószágukat elkobozták. Réczei Lőrincz 1320-ban kegyelmet nyert s megmentette családjá számára legalább Réczekereszturt.

A királynak tett hasznos szolgálatokkal szerzik vissza Esküllőt és Solyomkőt. Nem volt többé visszaszerezhető azonban a nagyhatalmu István birtoka. Ez a Brassó megyéből származó, szász eredetű Sombory családra szállott. A nemzetség birtokai ezidőben a Zsibó melletti Örmezőtől délre az Almás patak mentén Magyar-

Nagy-Zsomborig, keletre pedig Kendilónáig terjedtek. De birtokosok voltak a Kékes melletti Apáti és Szász Zsombor községekben, végre a Kolozsvártól délnyugatra fekvő Ajton faluban is. Egyik ága 1336-tól kezdve a kolozsmegyei Mező-Szilváson lakott, s tagjai ettől kezdve Szilvász nevet viselnek.

A *Kán* nemzetségről szűkszavú okleveleink igen kevés emléket tartottak fenn. Mindössze annyit tudunk róluk, hogy tagjai közül II. Gyula birtokos volt Hosszuaszó, Mikeszásza, Gyula-Medgyes, Tóbiásfalva, Miklóstelke és az Ompoly melletti Abrudfalva községekben.

Kiválóan fontos reánk nézve a *Becse-Gergely* nemzetségnek erdélyi szereplése. Egyrészt azért, mert belőle sarjadztak a bethleni Bethlen, Apaffy, Somkerekai stb. családaink, másrészt azért, mert Erdély benépesítésében kiváló érdemeket szerzett. A Nagyszamosnak Rettegtől keletre terjedő völgyében addig tartanak a magyar helynevek, a meddig hajdan az ő birtokai nyultak. Bethlen, Füge, Nagyfalu, Ketely, Bód, Málom, Décsé és több, eddig meghatározhatatlan helység volt birtokuk. Ugy látszik, hogy még 1269 előtt szerezték ezeket. A Nagykükküllő mentén Almakerék volt főhelyük, e mellett esett Keresd, Bese, Földszin, Szászfűfalu, Rudaly, tőle nyugatra Asszonylaka és Baromlaka. Ezen községeket a szász helységek egészen körülölelik, tehát még abban az időben kapta a nemzetség, mikor még néptelenek voltak, mert, ha a szászok már elébb betették volna oda lábukat s önálló községeket alkothattak volna, akkor ily összefüggő területben magyar főurak azt meg nem kaphatják. E nemzetség védte meg e területet attól, hogy a szászságba be nem olvadt. Már 1322-ben igazolták, hogy e terület Fejérmegyéhez tartozik s 1340-ben a szebeni szász szék tisztviselői elismerik, hogy e hat helység valaha I. Apáé volt, s visszaadják azokat az ő unokáinak. Általában a szászok kellemetlen szomszédoknak bizonyultak, minduntalan háborgatták birtokaikban. Fegyveresen rontanak rájuk, felégetik falvaikat, bánalmazzák nőtagjaikat, perbefogják őket és így tovább. Mindezt pedig azért, mert közbeékeltek magukat a szász községeknek.

A kiterjedt *Ákos* nemzetségnek csak egyetlen egy ága maradt fenn napjainkig. Ez a Toroczky ág. Gyéres, Gerebenes, Magyar-Bükkös és Gambucz voltak birtokaik az Árpád korban. Köztudomású, hogy a nemzetség egyik tagja, II. Ehellős Toroczkovárát az aranyosszéki székelyekre bizta, s ez által alkalmat adott nekik azon szép győzelem kivívására, melyet a vár alatt 1285-ben a tatárokon arattak. Ugyan ő volt 1305–06-ban erdélyi alvajda, fia Mihály pedig 1321-ben kolosi főesperes.

Nevezetes a nemzetség szereplése a tekintetben, hogy legelső volt, ki Erdélybe oláhokat telepített. Így olvassuk ezt III. Endre királyrak 1292-ben kelt oklevelében. Ebben ugyanis megengedi az *Ákos* nemzetségbeli Györke fiának Sándornak, hogy Maros-Ilye, Szád és Fenes nevű birtokaira oláhokat telepíthessen s azokat a maga számára megtarthassa. Egyszersmind a király min-

den adójukat és tartozandóságukat a megnevezett Sándornak engedi át.⁴ Tudnivaló, hogy ez az új népelem csak a XIV. század folyamán kezd feltűnni Erdélyben. Az adott időpontban csak itt-ott elvétve találkozunk velök. Mint nomád pásztornép egyre változtatja lakhelyét. Észak felől Máramaros és Beregvármegyékből, továbbá Moldva felől lépett Erdélybe. A déli határszélen a Fogarasi havasok alján találjuk ekkor még igen gyér nyomait. Ugyancsak III. Endre királynak 1293-ki decretuma arról intézkedik, hogy valamennyi oláh bárkinek a birtokában legyen is, az ő királyi székes birtokára vitessék vissza, még ha erőszakkal is. Kiténik ebből, hogy a beszivárgó oláhokat a király saját tulajdonának tekinti, a kiről csak neki van joga rendelkezni. De kiténik még az is, hogy 1293. táján oly csekély számmal vannak Erdélyben, hogy őket a király *egy* korona jószágra szándékozik telepíteni.

A *Szalók* nemzetség, melyből a Kendi, Baládfi, Darlaczi családok származnak, a Nagy- és Kisküküllő völgyében volt birtokos. Amott a darlaczi uradalmat, emitt pedig a 9 faluból álló kendhidai uradalmat mondhatta magáénak. Az erdélyi ág őse Simon bán az 1315-ki nagy lázadás alkalmával szintén a lázadó főurakhoz csatlakozott, de a döntő ütközet előtt meghódolt, s a királytól Darlacz, Almás és Somogyom nevű jószágaira, különösen a medgyesi szászok ellen, oltalom levelet nyert. Ők is állandó ellentétben voltak a szászokkal, különösen mikor 1331-ben a bogácsi szászok Kendi Tamást megölték.

Láttuk, hogy a XIV. század elején az oligarchák uralma miatt Erdélyt megrázkodtató viharok a nemzetségek fölött sem vonultak el nyomtalanul. A lázadás leveretése után két nemzetség minden birtokát elvesztette, egy pedig csak akként menekült meg ettől, hogy az utolsó pillanatban meghódolt a királynak. Hogy mélyrehatóbb változások nem következtek be, az csak annak tulajdonítható, hogy őt igen hatalmas nemzetségünk rendületlenül kitartott a király oldalán. Ha ez utóbbiak szintén a lázadókhöz csatlakoznak, talán már akkor bekövetkezett volna Erdély különválása.

A király győzelmét hirdeti a magyar nemzetségek beköltözésének utolsó periodusa. Hütlenné vált főuraink elkobzott javait kapják adományba. Elhelyezkedésük érdekes megfigyelésre ad alkalmat. Amint látni fogjuk terjeszkedésük hova-tovább Erdély déli részei felé halad, újabb világos bizonyosságul a már előbb jelzett tételemnak, hogy Erdély benépesítése a Szamos völgyéből kiindulólág a déli irányban történt.

Emlékezzünk meg tehát végül azon nemzetségekről, a kik a Mojsféle lázadás leveretése után jöttek ide közénk.

A *Hunt-Pázmán* nemzetség úgy szakadt Erdélybe, hogy midőn Szécsényi Tamás 1321-ben megkapta az erdélyi vajdaságot, e nemzetségbeli Pogány Istvánt magával hozta és itt előbb kü-

⁴ Századok 1908. évf. 579.

küllővári, bálványosi és csicsai várnagygyá, utóbb helytartójává, jóformán jobbkezévé tette. Így tekintélyes állása és jövedelme biztosítva lévén, elhatározta, hogy lakását egyszersmindenkorra átteszi Erdélybe. E végből 1328-ban nagy birtokcserét kötött a királylyal. Odaadta neki összes nyitra- és trencsénymegyei jószágait és megkapta értük Szilvás, Septér, Örményes kolozsmegyei, továbbá Gyekekuta, Buza, Noszály, Lak és Gyulatelke dobokamegyei falvakat. Az előbbi korszakban ezen birtokok majdnem kivétel nélkül a hűflenné vált Gyula-Zsombor nemzetség kezén voltak.

De terjeszkedik más irányban is. Így Szécsényi Tamástól is kapott hű szolgálatait fejében egy-egy falut. És pedig 1332-ben a dobokamegyei Szavát és 1337-ben a szamosmenti Rónát. Vétel útján pedig az Almás és Gorbó patakok mentén nagy összefüggő uradalmat szerzett. Leszármazói a klopotivai Pogány családban ma is élnek.

A már kihalt harinai Farkas és vingárti Geréb családok őse volt azon *Kacsis* nemzetségbeli Tamás, a ki egyéb méltóságai mellett 1321—1342 között erdélyi vajda is volt. I. Károly király uralkodása alatt oroszlánrésze volt az ország dolgainak végzésében. Óriási vagyont kapott Nógrád-, Heves-, Somogy megyékben és Erdélyben. Második neje Auschwitz Anna hercegnő, I. Erzsébet királynő rokona volt s ekként a királyi házzal is rokoni összeköttetésbe jutott. Mint erdélyi vajda adományoztatta magának a Besztercze melletti Nagysajót, Paszmost és még 9 községet, valamint Szászrégen környékén eső Sárpatok, Sáromberke, Nagy- és Kisfülpös, Unoka, Körtvélykapus, Harasztos, Ujfalú és Szentesháza falvakat. 1324-ben a Szeben és Szászsebes között eső Salgó várát adta neki a király, melyhez akkor még négy község tartozott. 1340-ben kapja a Nagyküküllő melletti Mikeszászát és Hosszuaszóti, valamint a Maros melletti Lapádot. Végül Erdély legdélibb részén a 14 községre terjedő tolmácsi uradalom volt e nemzetség kezén.

Az állítólag Nürnbergből származó *Herman* nemzetség tagjai már 1329-ben osztozkodnak a hunyadmegyei Németi, Hosszuliget, Kajántó, Kajánfő és Besen, továbbá a Dévától délnyugatra eső Felpestes, Középtelek, Nándor és Ölyveság falvakon. De hogy mi úton-módon jutottak erdélyi birtokaikhoz, azt már megállapítani nem lehet. 1426-ban a Laczký család utolsó tagjának kihaltával ezen jószágokat Garai Miklós nádor kapta adományba. Amde Makrai Péter és Felpestesi Péter hosszú per után 1439-ben kimutatták, hogy ők a kihaltaknak osztályos atyafiai voltak és így a Németiben, Felpestesen és Tamástelkén eső részeket Garai Miklós nádortól visszanyerték.

Az ősi *Kaplyon* nemzetség erdélyi szerepléséről csak annyit tudunk, hogy 1315-ben megjárják a dobokamegyei Kendilóna határát.

A *Pók* nemzetség 1351-ig birtokolta az alsófehérmegyei Miklóslakát.

A *Baár-Kalán* nemzetség, melyből krónikáink szerint Bánk-bán is származott volna, Erdélyben Radnót és Marosilye községeket birtokolta.

E rövid és futólagos áttekintés után elmélkedjünk egy kissé történelmi hivatásunkról. Amint így a századok távolából elvonnának lelki szemeink előtt a magyar nemzetségek, vajjon szomorú intellemmel nyitott sirra mutatnak-e rá, avagy pedig biztató reménysugárt küldenek felénk? Biztató reménysugárt nekünk, a kik egy eladó ország közepében küzködünk a jelennel és csak kétkedve merünk a jövőbe tekinteni? Én hiszem, hogy a magyar társadalomból még nem halt ki végképpen a nemzeti eszme iránti érzék. Bármennyire is divatos legyen máma Erdély sorsát veszendőnek hirdetni, én a sok vésztkiáltozó között önérzettel mutatok arra, hogy a midőn tényleg el is vezett reánk nézve ez az ország, őseink akarateréje bámulatot keltő gyorsasággal hódította azt vissza és szívós küzdelmek árán meg is tudta azt mi részünkre tartani.

Adja a Gondviselés, hogy ez az akaraterő sohase lankadjon el.

(Kolozsvár.)

Sándor Imre.

A tordai vándorgyűlés története.

Még a gyulafehérvári vándorgyűlésre menő útunkban Aranyos-Gyéresen a vasutra felszálló tordai vendégektől kaptuk azt az örvendetes értesülést, hogy Torda városa 1912 október hó 11-én tartott közgyűlésén a tordai Magyar Közművelődési Ház felavatójával kapcsolatosan meghívta az E. M. E.-t vándorgyűlés tartására. Október végére az E. M. E.-hez megérkezett Torda város hivatalos meghívója és a november 6-án tartott választmányi ülés kimondta, hogy a meghívást köszönettel fogadva, 1913-ban az E. M. E. vándorgyűlését Tordán tartja meg.

A meghívásról értesítő két vendégünk *Harmath* Domokos a tordai Magyar Közművelődési Ház igazgatója és *Pap* Domokos főgimnáziumi tanár tagtársunk voltak. Tíz éve mindenütt találkoztunk velük az E. M. E. s vele a magyar művelődés érdekei szolgálatában. *Pap* Domokos tagtársunk már 1906-ban marosvásárhelyi első vándorgyűlésünket értékes cikkben méltatta. Velünk volt legtöbb vándorgyűlésünkön, ismerte céljainkat, növelte gyűjteményeinket, mindenütt látta munkánkat és velünk dolgozott. — *Harmath* Domokossal a Tordai Közművelődési Ház szervezése, könyvtárának megalapítása és főleg éppen vándorgyűléseink hoztak össze közös munkára. Itt ismerhettük meg közelebbről az ő törhetetlen akaraterejét és kitartását. Láttuk, hogy hogyan tudta megnyerni a tordai társadalom legjavát a Közművelődési Ház eszméjének, mint hozott össze a semmiből szép könyvtárt s tudtuk, mennyit küzdött és mit áldozott, hogy célját Torda a közművelődés javára elérje.

Ők újították fel Tordán az E. M. E. pártolásának és a munkájában való részvételnek azt a szellemét, mely az E. M. E. alapítása idejében oly élénken élt ott. Mert a multban Torda művelt közönsége az E. M. E. alapításától kezdve évek hosszú soráig szívvel-lélekkel, hálával, szóval és tettel ott állott az E. M. E. céljai szolgálatában. Meg kell említenünk az alapítás előmunkálatainak küzdelmes idejéből, hogy *Nagy* Miklós, Torda város akkori polgármeste az elsők közt volt, a ki gr. *Mikó* Imre alapítása öröme Torda képében már 1856 április 19-én tizenegy tagú küldöttséggel kereste föl az alapítót, hogy a nemzetnek tett nagy áldozatáért Torda városa háláját külön is kifejezze. A *Kolozsvári Közlöny* tordai levelezője 1856 április 17-ről nagybecsű emlékét hagyta fenn a tordai művelt közönség lelke megnyilatkozásának. És ezek nem csak szavak voltak. Az E. M. E. első adakozói és

alapítói közt is ott találjuk a tordaiakat. Nagy Miklós római nőt gyermekével ábrázoló sírszobra ma is egyetlen ilyen nemű emléke Régiségtárunknak. Számos felíratos köemlék, érem- és régiség, könyv, ásvány és más adomány jött be Tordáról a megalapított Erdélyi Múzeumba. De Tordáról és éppen Nagy Miklóstól került ki az az erőlködés egyesítésével nagyra törő indítvány is, hogy az erdélyi városok 5000—5000 forinttal, a 2000 lelket meghaladó vagy megközelítő vagyonosabb községek és néhány kaszinó és egyházközség 100—100 forinttal gyarapítsák az E. M. E. tőkét. Olyan gondolat, melyet a fogékonyabb lelkűek már akkor fölkaroltak, néhol tette is váltottak s megvalósítva ma is óriási lépéssel vinné előbbre a nagy Erdélyi Múzeum gondolatát.

Amint Torda város mívelt közönsége az alakuláskor megértette és támogatta az Erdélyi Nemzeti Múzeum gondolatát, az utolsó évtizedben mélyen érezte, hogy saját külön művelődési törekvéseinek hajlékra van szüksége. Egyszersmind azonban a tulajdonképeni feladatokat nagy gyakorlati érzéssel hamar és szerencsésen belátva, a Közművelődési Házában, az iskolán kívüli, helyesebben az iskola utáni oktatás hajlékáról akart gondoskodni. Ezért Tordán a művelődésre a legszükségesebb gyűjtemény, a sok oldalú és bő könyvtár felállítására törekedtek; s ezen kívül a nélkül, hogy múzeumosdit játszottak volna, megmentettek az elkallódástól több becses családi levelesládát s néhány felíratos vagy más köemléket. Ez a Közművelődési Ház tehát nem tárgyak, személyzet és főtartási költségek hiányában múzeumnak elkeresztelt hivalkodási eszköz; nem egy erőtlen erőlködés bizonyítványa, hanem az élet számára fenntartott oktató helyiség, melynek olvasó- és előadó termeiben Torda város közönségének gyakorlati művelődési céljait szolgálják az ott tartott előadásokkal.

Ennek a Művelődési Háznak felavatása adta meg az alkalmat az E. M. E. meghívására.

Az E. M. E. örömmel kapcsolta össze ezzel a művelődési ünneppel a saját ünnepét s a Tordai Közművelődési Ház felavatására jelentkezett vendégeinek nagy száma mutatta azt a rokonszenvet, amelyet Torda törekvései tagjaink lelkében találtak. Tüntető nagy számmal keresték föl ezt az új életre pezsdülő, patriarális, régi, kedves magyar várost, mely már nem csak gazdag multjával, hanem sokat ígérő fejlődésével is a magyar élet tényezői közé lépett. Ódon házai közt mind több modern épület emelkedik s az utolsó tíz év minden irányban széles alapokat vetett fejlődésének. Az új főgimnázium, a szép modern kórház, emelkedő sósfürdő, a kibővített sóbánya, a villanyvilágítás, hatalmas gyártelepek, melyek a kissármási földgáz felhasználásával nagy-szerű jövő elé néznek, s az Erdélyi Érczhegységbe vezető új vasúti vonal mind tanúsága és biztos alapja a jövő szellemi és anyagi fejlődésének. Lejárt az az idő, midőn ezt a várost a kicsinylő gúnyolódás, vagy az olcsó szellemeskedés mindennapi tárgyává tehetné. Ma már azok az elmaradottak, akik a viszonyok

változásáról Torda haladását és különösen nagy gazdasági jelentőségét nem ismerik.

* * *

Az Erdélyi Múzeum Egyesület és Torda város közös ünnepe számos hatóság, társulat és egyesület jelentette be képviselőjét. A *M. Tud. Akadémiát* dr. *Hornyánszky Gyula* egy. tanár, a kolozsvári *Ferencz József Tudományegyetemet* dr. *Szabó Dénes* egy. tanár, *Kolozsvár* sz. kir. várost dr. *Esterházy László* főjegyző, *Nagyenyed* városát *Sándor Jenő* polgármester, a *Magyar Földrajzi* és a *Turáni Társaságokat* dr. *Cholnoky Jenő*, a *Magyar Turista Egyesületet* dr. *Márki Sándor*, a nagyenyedi *Bethlen-kollégiumot* *Bodrogi János* tanár, a kolozsvári *róm. kath. főgimnáziumot* *Visegrádi Lajos* tanár, a kolozsvári *református kollégiumot* *Szabó Imre* tanár, a kolozsvári *unitárius kollégiumot* dr. *Borbély István*, *Kovács Kálmán*, *Pálffy Márton*, *Vári Albert* és *Kelemen Lajos* tanárok, a *szamosújvári* állami polgári leányiskolát *Zöld Márton* igazgató képviselték. Ezekén kívül tagjaink sorából gr. *Esterházy Kálmán* elnök vezetésével megjelentek: gr. *Bethlen Józsefné*, gr. *Teleki Domokos* főrend, dr. *Erdélyi Pál* és dr. *Gyalui Farkas* könyvtárigazgatók, dr. *Finkey Ferencz*, dr. *Imre József*, dr. *Lőte József*, dr. *Menyhárt Gáspár*, dr. *Pósta Béla*, dr. *Schilling Lajos* egyetemi tanárok, *Váró Béni* kir. tanfelügyelő, dr. *Biró Balázs* egy. m. tanár, *Török Bertalan* ny. vármegyei főjegyző és felesége, *Szilády Zoltán* egy. m. tanár és felesége, Cs. *Sándor* Imre szerkesztő, *Ujfalvy Károly* nagybirtokos, dr. *Tóth Kálmán* bizt. titkár és felesége, dr. *Szádeczky K. Béla* múzeumi könyvtárőr, *Valentiny Antal*, dr. *Persian Kálmán* és dr. *Ferenczi Miklós* könyvtárírtások, *Karl Béla* könyvtári segédírtást, dr. *Kovács István* osztályarchaeologus, dr. *Schneller Vilmos* régiségtári segédőr, dr. *Pataky Jenő* v. tiszti főorvos és felesége, *Gál János* iparisk. tanár, dr. *Borbély Ferencz* tanár, *Weisz Jenő* kir. adótiszt, dr. *Schilling Gábor* egy. tanársegéd, dr. *Szabó Dénesné*, *Schilling Rózsika*, *Imre Lujza*, *Engel Ella*, *Radics Jolán*, *Kelemen Lajosné*, *Gregor Anna*, *O. Papp István*, *Kiss Jakab* tanító, *Izsó Lajos*, *Simon István*.

A jelentkezők túlnyomó nagy részét Torda város vendégszerető úri közönsége fogadta vendégül házához. Nehányan a város vendégei voltak.

Ez a népes vendégkoszorú legnagyobb részét Kolozsvár felől együtt érkezett Gyéresre, hol dr. *Benedek Sándor* államtitkarral, a m. kir. kormány és a vallás és közoktatásügyi m. kir. Miniszter képviselőjével találkozáva, reggel 8 óra 16 perczkor ért be Torda vasúti állomására. Itt a város nevében *Z. Sebess Andor* polgármester üdvözölte a vendégeket, a kik a szépen föllobogózt városnak a hetivásár népétől zsúfolt utczáin jutottak be Torda főterére és szállásaikra. Dél előtt 11 órakor a Közművelődési Ház zsúfolásig telt díszes nagytermében kezdődött a vándorgyűlés.

Gr. *Esterházy* Kálmán elnök legelőbb *Benedek* Sándor államtitkárt üdvözölte, aki az EME. céljait és munkáját melegen méltányoló szép beszédben köszönte meg az üdvözlést, átadta mind a vallás- és közoktatásügyi miniszter, mind a maga üdvözlését, s a vallás- és közoktatásügyi kormány támogatását ígérte az EME. működéséhez. Válasza után gr. *Esterházy* Kálmán elnök a vándorgyűlést a következő beszéddel nyitotta meg:

Tisztelt Vándorgyűlés!

Hazánk, a nemzeti létért való küzdelmekben, véráztatta földjének nincs városa, mely ne dicsekedhetne történelmileg érdekes multtal, annalesekbe megörökítve; mely ne lett volna nevezetes események kiinduló központja, mely ne lett volna a törvényhozásnak székhelye, mely ne lett volna nemzeti kulturális góczpont. A becses hagyományokat kegyeletgerjesztőleg őrző ódon falak fogadnak és itt köszöntenek az új kornak szellemével, mely a városnak a kor igényeinek megfelelő új tartalmat adott, új célokat tűzött ki és ezeknek elérésére gondosan fejleszti. Csak egy maradt a régi: a hazafias szellem, mely küzdelmeiben fentartotta, élte, mely nemzeti létünk lényeges biztosítéka és melynek előmozdító erejében tette serkentő varázs van.

Ez idők szerint a hazafiság mire sérkentsen inkább, mint a nemzeti kulturának általánosítására, mely nemcsak ékkölként ragyogó dísz a nemzet életének, hanem varázsos eszköz az általános jólét elérésére.

Törekvésünk az, hogy fejlődésünk, kulturánk legyen specifikusan magyar és mégis általánosan emberi, ennek élő és ható ereje a nemzet felvirágoztatására vezet.

Az Erdélyi Múzeum Egyesület a nemzeti kultúra szolgálatában kegyeletes érzésekkel zárandokolt ide nyolczadik vándorgyűlésének megtartására, hazafias meghívással megtisztelve, hogy legyen részese azon örömteljes, fölemelő ünnepélynek, mely e kulturpalota fölavatásában nyilvánul. Megjelenésünk, törekvésünk, hogyne váltánának ki erkölcsi értéket és termelnének olyan energiákat, melyek a társadalmi tevékenység egész területén éreztetik hatásukat? De viszont az Erdélyi Múzeum Egyesület is kölcsönhatásképp hatványozott energiát nyer fenkölt tevékenységére az itt tapasztaltakból és azon igaz hazafias fogadtatásból, a melyben itt részesül.

Tiszteletteljesen és örömmel üdvözölve az itt megjelenteket, a vándorgyűlést megnyitottnak nyilvánítom.

A lelkes éljenzéssel fogadott megnyitó után gr. *Esterházy* Kálmán elnök a vándorgyűlés társelnöki tisztére fölkérte *Török* Bertalant, *Betegh* Miklós főispánt és *Z. Sebess* Andor polgármestert, a kik az elnöki emelvényen helyüket elfoglalván, a titkár bejelentette a különböző képviselőket; dr. *Szabó* Dénes a Ferencz József Tudományegyetem nevében üdvözölte az E. M. E. vándorgyűlését. Ezután a felolvasásokra és előadásokra került a sor.

Legelőbb dr. *Erdélyi* Pál könyvtárigazgató festette meg melegen és igazi művészettel Torda nagy szülőföldjének, br. *Jósika* Miklósnak írói alakját, életét, tragikumát, írói hatását és jelentőségét.

Utána *Sándor* Imre olvasta föl *A magyar nemzetségek Erdélyben*, címmel értékes tanulmányát. *Harmath* Domokos a *tordai köz-művelődési ház* alakulását, célját és szervezetét ismertette meg a vendégekkel. Végül *Biró* Balázs a *perbeli hazugság* polgári perjogi magán- és büntetőjogi következéseiről tartott igen érdekes, lebilincselő szabadelőadást, bőven visszatekintve a kérdés fejlődésére is.

Az előadások után a vándorgyűlés közönsége br. *Jósika* Miklós szülőházához vonult, hol dr. *Hornyánszky* Gyula egyetemi tanár a M. Tud. Akadémia, dr. *Schilling* Lajos egyetemi tanár pedig az E. M. E. nevében megkoszorúzták a nagy író emléktábláját.

Dr. *Schilling* Lajos az E. M. E. koszorúja elhelyezésekor a következő szép beszédet mondotta:

Az Erdélyi Múzeum Egyesület koszorúját hozzuk e hajlékhoz, ahonnan *Jósika* Miklós ragyogó szelleme kiindult: nevelni nemzetét. Egyesületünknek egyik elsőrendű feladata, hogy összegyűjtse hazánk multjának, köz- és családi életének, szellemi és anyagi kulturájának emlékeit. E néma emlékek is beszédesekké válnak, ha egy *Jósika* Miklós szellemében kérdezzük őket. *Jósika* Miklós írásaiban ragyogó képet adott a régi magyar közélet becsületességéről, a magyar családi élet vonzó tisztaságáról, teremtő erejéről. S föltárva a multat, alapozni segített egy előhaladott, egységes nemzeti életet.

Vajon ma megtalálná-e a négy folyó közén és bérceink alatt eszményeit?

A művelődésben kétségtelenül nagyot haladtunk.... És erkölcsünk? Van-e valaki, aki e kérdésre megnyugtató feleletet tudna adni az aggódnó, őszinte hazafiaknak? S közéletünk? Nem két-, de tizfelé szakadva küzdünk egymással és nem jótékony verseny ad szárnyat a gondolatnak, hanem visszavonás homályosítja el az elméket s testvér ütötte sebek rágódnak e nemzetben, amely már-már „mint oldott kéve szerte hull“... Vajha kezét fognának e nemzet fia, hogy egyesülten megfeszített munkával dolgozzanak a jelennek: egymásért, a jövőnek: az utódokért, a hazáért! Így áldozunk nagyjaink s köztük *Jósika* Miklós emlékének; így rójuk le hálánkat jótéteményeikért! *Jósika* Miklós szelleme vezéreljen s éljen köztünk mindörökké!

A beszéd mély hatást tett hallgatóira.

*

Délután 3 órakor a vendégek legnagyobb része a tordai sóbánya megtekintésére indult. A bányában mintegy 50 emberrel s csak Torda-Aranyos megye sóellátására szorítkozva rendszerint csak télen folyt a munka. Minthogy azonban a marosújvári bányák üzeme az 1913-i nyári árvizek miatt megbénult, a tordai bánya jelentősége nagyban emelkedett. Megnőtt üzeme is s a tárók kiszélesítésével megtette az első lépéseket a nagyobb arányú munkára, modern gépek befogadására.

Az E. M. E. vendégei két tanulságos órát töltöttek a bánya terjedelmes belsejében. Nehányan ezalatt a város más nevezetességeit tekintették meg.

Este 6 órától 1/2 9-ig a zsufolásig megtelt kulturházban ismeretterjesztő előadás volt, melyen a tordai tisztviselői dalkör éneke után *Vécseyné* Jankovics Lujza fölolvasta *Kendi Ilona* című elbeszélését. *Pap* Domokos főgimnáziumi tanár és *Péter* Antal polgári iskolai igazgató vetített képekben mutatták be Tordát és környékét, az Aranyosvölgy sok regényes részletével. Dr. *Cholnoky* Jenő amerikai tapasztalatairól tartott lebilincselő előadást.

* * *

A második nap a vendéglátó város Közművelődési Házának fölavatási ünnepéé volt, melyről külön emlékkönyv jelent meg. Ezért a gyönyörű és mindnyájunkra örökemlékű fölavatási ünnep részleteivel nem is foglalkozunk. Csak megemlítjük, hogy az ünnepélyen az E. M. E. egész vendégserege részt vett s szívből együtt örült a vendéglátó közönséggel a szép alkotásnak a nagy örömnapon.

A fölavatási ünnep után a Közművelődési Ház földszintjén a *Magyar Védő-Egyesület* által rendezett *háziipari kiállítást* tekintettük meg, majd a város által adott közebed után a vendégek nagy része dr. *Baróthy* István kalauzolása mellett a sóbánya-fürdőhöz sétált ki, honnan elragadó kilátás nyílik a régi Aranyos-zék, az Aranyos-szorosa és a Székelykő felé.

Este 8 órakor a közművelődési ház berendezése javára tartott hangversenyen vettünk részt, melyen tagjaink közül dr. *Márki* Sándor olvasott föl *Torda multjából*. A hangverseny gazdag és sikerült műsora kedves emléke marad minden résztvevőnknek.

* * *

Ezzel be is fejeződtek vándorgyűlésünk tordai ünnepei. Maradt azonban a vándorgyűlésnek még egy felejthetetlen szép emléke: a *toroczkói kirándulás*.

Október 13-án nyolcz kocsin a borévi állomástól az EME. huszonhét vendége ment ki Toroczkóra. Az érkezőket a községben a Gazdakör helyisége előtt a vendéglátó nép élén *Németh* István unitárius lelkész, *Vernes* Ferencz községi bíró és *Péterffy* Gyula igazgató-kántortanító üdvözölték. Az E. M. E. nevében dr. *Erdélyi* Pál főtitkár meleg szavakkal köszönte meg a szíves fogadtatást.

Mozsárügyuk hangja adta tudtul a délelőtt 10 órakor kezdődő előadást, melyet a Székelykő és Ordaskő hatalmas sziklatömegei sokszor visszhangoztak. Toroczkó tágas és tiszta piacznán át mint a hegyek tündérleányai jöttek, szinte lebbentek elő gyönyörű díszviseletükben a toroczkói leányok. Költőibb és festőibb látványban ritkán lehet része embernek ennél. Nehány percz alatt megtelt a Gazdakör tágas előadó terme közönséggel s dr. *Borbély* István tagtársunk, Toroczkó történelírója megtartotta becses előadását *Toroczkó történetéből*.

Az előadás után az egész közönség az unitárius elemi iskolába vonult át, a kirándulás alkalmára rendezett szép toroczkói himzéskiállítás megtekintésére, majd az unitárius templomban Péterffy Gyula művészi énekét élvezte Németh István lelkész vendégszerető házában az unitárius egyház gazdag klenodiumaiban, egész kis múzeumban gyönyörködhattunk.

Ebédre Toroczkó közönsége látta vendégül a kirándulókat, igazi testvéri, közvetlen, meleg vendégszeretettel. A közebeden Toroczkó és Toroczkószentgyörgy minden számottevő tagja részt vett s a kölcsönös szeretet és barátság legmelegebb jeleivel búcsúztunk egymástól. Az E. M. E. vendégeiből négyen Nagyenyed felé, a híres Kőközön át, a többiek Borév-Torda felé tértek haza. Kolozsvárról az E. M. E. szép fényképfőlvételeket küldött emlékül a vándorgyűlés és a toroczkói kirándulás rendezőinek és főszereplőinek s külön megköszönte dr. Fried Farkas és Boros Elek szerkesztőknek azt a meleg támogatást, melyben az Aranyosvidéken az EME-t vándorgyűlése alkalmából részesítették.

Tagjaink száma a vándorgyűléssel kapcsolatban tizenöttel szaporodott.

Kelemen Lajos.

Jelentés a Kovács Sámuel-féle 1914 és 1915 évi pályázat eredményéről.

I.

(1914).

A pályázatra beküldött tizennégy mű között valamilyen tekintetben figyelemre méltó alig akad. Legtöbbjük kezdetleges kísérletezés, küzködés a nyelvvel és formával egyaránt, melyben a költői alakításnak nyomát sem találjuk.

A *Vid, A dajkamese, Szent László füve, Zrinyi és Frangepán, Koronát szerelemért* című pályamunkák gyöngye szárnypróbálgatások, melyeknek szerzői a verselés elemeiben sem jártasok. A *Magyarország Tündérország* című versnek elbeszélni való témája sincs. De a tehetetlenségnek legkirívóbb példája az összes között *A nemzet alkonya*: nyikorgó, kínos versekben elnyöszörgött monológja egy öreg sasnak a mohácsi vést követő állapotokról. A hős a monológ végeztével öngyilkosságot követ el, de az olvasó nem tudja eldönteni, hogy őt szánja-e inkább vagy az áldatlan erőlködésben kínosan vergődő szerzőt, vagy végül önmagát, amiért végigjárta e kínos poétai kálváriát.

Apafi fia II. Apafi Mihály fejedelemmé választásának és házasságának hosszú lére eresztett, ponyvatermékekre emlékeztető históriája, melynek semmi magva sincs. A népieskedő és itt-ott humorizáló hangon előadott történetbe egységet csak a főhős személye visz.

Dózsa esküje szerzője mutat ugyan némi törekvést arra, hogy hősről valamilyen, Garai *Kontjára* emlékeztető képet rajzoljon, de előadása szintelen, unalmas, daktilusai kedvéért nem egyszer kerékbe töri a nyelvet.

Báthori Gábor meséje sem tud érdeklődést kelteni, cselekvénye széteső. Verselése nem kifogástalan, formája sem szerencsés.

A legnagyobb magyar asszony képeket mutat be Zrinyi Ilona családi életéből Munkács ostroma idején. Egyetlen érdeme jól folyó verselése, de ritmusa elbeszélő költeménynek kissé nagyon is dallamos.

Esküllő című pályamunka Tuhutum csatájának unalmas, terjengős elbeszélése. Arany módját próbálja utánozni az előadásban, de sormetszete sok helyen hibás, a rím nem egyszer erőltetett, a régieskedésben el-elveti a sulykot („Aludjunk rá — mondok — egyet, Lécsapjuk, ha jön, a legyet“) és sok helyütt prózává lapsodik.

Ventur Gáspár szerzője a különben érdekes tárgyat sem tudja kerek mesévé komponálni; a befejezés nem is egészen világos. Előadásában nincs sem szín, sem élet.

Báthori Ilona úgy, mint van, a legsikerültebb, sőt kítűnő költemény. Csak az a kár, hogy két híres székely ballada kontaminációja. Két szép balladából sző össze egy harmadik szépet. Meséjének szerkezete kölcsönözés, a szerző alakító képzetének nincs nyoma rajta. Mivel a bizottság az ilyen eljárás jogosultságát el nem ismeri, javasolja, hogy az 1914 évi Kovács Sámuel-díj se ennek, se többi társának ne adassék ki.

Kolozsvár, 1916. januárius 14.

II.

(1915).

Az 1915 évi pályaművek sem mennyiségben, sem minőségben nem felelnek meg óhajtásainknak. Mintha Bellona Istenő nemcsak szűkre szabott kenyerünkbe vegyítettett volna zablisztet, e pályázaton is meglátszik a háborús esztendő.

Mohácsi vész, Mohi pusztán, Széchy Dezső, Muszka Marcsa, Három ima, II. Lajos című darabokkal egy füst alatt végezhetünk. Komolyan egyik sem vehető számba. Jámbor kezdők rím- és stílusgyakorlatai.

Hadizsákmány tárgyát a világháborúból meríti. Előadása kezdetleges, sok naívsággal. A szerző a nyelvet jambusai kedvéért Prokrustes módjára tördeli bele pár helyen a formába.

Tárogatónak semmi meséje sincs, csak tartalmatlan szóvirágokat ííz sorokba. Formája azonban szerencsésen van konstruálva. Szinte kiérzik belőle a tárogató bűgása. Ez egyetlen figyelemre méltó tulajdonsága.

Géczy vára szerzőjének elbeszélése olyanforma benyomást tesz az olvasóra, mint egy igen könnyű fajtájú operett, melyet az ember egyszer végignéz, aztán örökre elfelejti. Alakjai halványak, nem lüktet bennük az élet melege. Még legsikerültebb köztük Csutka István csizmadiamesternek kissé groteszk figurája, kinek a gazdag várúr, Géczy János elszereti a feleségét, amiért ő a kolozsvári csizmadiákkal valóságos ostromot intéz Géczy vára ellen. A vár meghódol és formális békeszerződéssel végződik a história. A bohózszerű tárgyhöz megtalálja a hozzá illő hangot, sőt az a baj, hogy nem egyszer lejjebb is merül azon a határon, ahol ízlés és ízléstelenség találkoznak, közben az utca szótárából is merítvén kifejezéseket. Pl. „Fel se tartom három ujjam, hogy hamissan esküdjözzem *És belém az ördög bujjon*“ (1.) „Bár előtte korra, rangra Volt is néhány *csiszlík* vénebb“ (6.) De a szíve nagyot dobant, Kardja lángolt a hüvelybe, *Mert az inast éppen akkor Egy lábszíjjal lasnakolta* Csutka István felesége“ (7.) Géczyről van szó, ki ebben az épületes jelenetben látja meg először szíve bálványát s lobban lángra érte. A hűtlen Helénától ezt az üze-

netet viszi az inas gazdájának: „Azt mondta, hogy mindkettőnket *Üssön meg az istennyila*, se testének se lelkének Nem kell szurtos csizmadia.“ (12.)

Rigmusai itt-ott operett-librettók olcsó, híglevű poézisére emlékeztetnek: „Csak az asszony nézett búsan A távozó nagy úr után S bánatában nyakon üti Az inast, ki bámult bután“ (10.) „De cserébe hogyha kérnék *Földöntúli üdvösségem, két füledért odaadnám Drága kincsem, Feleségem*“ (27.)

Egyébként eleven és tárgyához illően komikus előadásán kívül érdeme, hogy igen jól versel.

Mivel a pályázatok közt aránylag ez a legjobb munka, tekintettel sok helyütt színes és mindvégig eleven előadására, ajánljuk, hogy e pályamű szerzőjének az 1915. évi pályadíj adassék ki.

Kolozsvár, 1916. januárius 14.

Seprődi János s. k.

Kovács Dezső s. k.

Csüri Bálint s. k.
a bizottság előadója.

Gróf Esterházy Kálmán halála és temetése.

Még betöltetlen a nagy üresség, amit halálával az Erdélyi Múzeum Egyesületben hagyott. Csak emlékében van közöttünk, de mindennap ott van. Egyéniségének varázsa, derűs életbölcssége, osztatlanul elismert tekintélye pótolhatatlan veszteségeink.

Pedig ő maga igyekezett belenyugtatni a változhatatlanba. Már 1915 elejétől fogyni érezte erejét. Ki-kimaradt mindennapos kedves helyeiről s ezért példátlan kötelességtudással végzett elnöki teendőiben is kimélni igyekeztünk. Utóljára 1914-i deczemberi választmányi ülésünkön elnökölt. Érdeklődését azonban egy pillanatra sem vesztette el az EME ügyei iránt.

Június 29-én még elmentem referálni hozzá a más napra készülő választmányi ülés főbb tárgyairól. Nehány hétig nem láttam volt. Megsoványodva ült régi karosszékeben, élvezve a nap sütését. Kissé bágyadt volt; de csakhamar fölélénkült. Alig mondtam el jöve-telem célját, szinte jós szavakkal fordult hozzám: „Én nem mehetek el a holnapi ülésre Titkár úr s úgy érzem, hogy többet nem is elnökölök.“

Ellenvetésemre komolyan felelt: „Nekem érelmeszedésem van. Naponta gyengülök. Tegnapelőtt is elszedülve majd összeestem. — Nem panaszul mondom, hiszen aki a 85 évet elérte, mint én, annak az étellel szemben nem lehetnek kívánalmai. Köszönjön meg minden órát.“

Oly tiszteletre méltó, meggyőződéses komolysággal szólott, hogy valósággal féltem ellentmondani. Azután az EME elnöki széke sorsáról beszélt. Azóta minden szava betelt.

Augusztus derekán újra fölkerestem. Akkor régi életkedve, derűs kedvessége föllobbanásában találtam. Azon a héten éppen az Esterházy levéltárában kutattam s midőn ezt említettem, nagyatyjáról gróf Esterházy Jánosról két érdekes krónikás anekdotát mondott el és megbizott, hogy azokat leírva, helyezzem el az Esterházy-levéltárba.

Jósika Miklós emlékiratai voltak előtte. Mondta, hogy ő is most mondja tollba Hegyesy Vilmosnak saját emlékezéseit.

Nehány hét mulva aztán Hegyesytől megtudtam, hogy elnökünk gyakran fáradt. Kimélni kell... Örök kár, hogy az emlékezések tollba mondását nem évekkal előbb kezdette el.

Az ősz minden halványuló napjával együtt lankadt életereje. Mégis átment élete a másik évbe is. De ez az élet már csak a fogyó tüzláng utolsó fel-fellobbanása volt.

Nyolczvanötödik születésnapján megírta végakarátát. Megfogalmazta gyászjelentését is. Időnként visszatért régi nyájas vidámsága s nagy érdeklődést tanusított a világháború eseményei és nagy elismerést a magyar hősiesség számtalan szép példája iránt.

Családja kifogyhatatlan figyelme és gyöngédsége vette őt körül. Életének jó anygala, mivel megértő, költői lelkű neje, gr. Bethlen Paulina az együtt töltött 57 év minden szép emlékével aranyozta be élete alkonyát. Vele lakó leánya vizszenygyörgyi Makray Lászlóné gr. Esterházy Irma versenyzett vele a jóságban és önfeláldozásban; másik leánya Ágnes grófnő, br. Jósika Lajosné mindennapos látogatásai alatt vett részt édesanyja és testvére gyöngéd munkájában. Nagyszámú rokonságának és számtalan tisztelőjének állandó érdeklődése kísérte minden napját.

A vég közeledett. 1916 januárius közepén bordaközi zsába támadta meg s kínessá tette utolsó heteit; de ő nagy önuralommal és keresztyéni türelemmel viselte nehéz fájdalmait. A hónap végén jobboldali szélhűdés érte. Ekkor a kolozsvári lapok is hírt adtak állapotárosszabbodásáról. A fájdalmas megválás gondolata többé senkitől sem tudott elmulni.

Februárius 5-én, szombaton állapota oly válságosra fordult, hogy háziorvosa dr. Filep Gyula konziliumot hívott össze. Ekkor már sokszor mély álomba merült s februárius 9-én délután $1/25$ órakor ezt az álmot az örök nyugalommal cserélte föl.

* * *

Halála mély és őszinte részvétet keltett mindenütt. A közpályákon vitt értékes szereplése, ifjú korának regényes hősi emlékei már életében legendássá tették imponáló, daliás alakját. Úgy néztük és úgy tiszteltük őt, mint egy öreg fejedelmet. Most meghalt az öreg fejedelem . . .

Mindenki érezte hiányát. Mindenkinék vesztesége volt ő, aki csak valaha szerencsés volt környezetében lenni, vagy bár távolról is ismerni.

De a sok között is az Erdélyi Múzeum Egyesület vesztett benne legtöbbit. Ő Mikó Imre gróf munkatársa, emlékének és alkotásainak őre, hagyományainak zászlóvivője volt. Egyesületünkben az őt környező tiszteletnél csak a szeretet és nagyrabecsülés volt nagyobb. Most minden érzésünk a veszteség fájdalmában olvadt föl.

Halála hírére februárius 10-én délelőtt a gyászos háznál megjelent dr. *Lechner* Károly alelnök vezetésével az EME küldöttsége s alelnökünk tolmácsolta Egyesületünknek a veszteségben együtt érzett mély részvétét.

Egyesületünk külön gyászjelentést is adott ki a következő szöveggel:

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület választmánya mély megindulással és őszinte fájdalommal jelenti, hogy az Egyesület alapításának lelkes bajnoka és egyik vezető munkása, legrégibb alapító- és ötvenhét év óta igazgató tagja, vándorgyűléseinek elnöke és az Egyesületnek negyvenedik éve elnöke

Galanthai Gróf ESTERHÁZY KÁLMÁN úr

Ő felsége valóságos belső titkos tanácsosa, Kolozsvár szab. kir. város díszpolgára, Kolozs vármegyének és Kolozsvár városának ismételt főispánja, országgyűlési képviselője, 1848/49-i kitüntetett honvéd huszár főhadnagy, a Nemzeti Színház volt intendánsa, az Erdélyi Irodalmi Társaság tiszteleti tagja, számos más irodalmi, társadalmi egyesület tagja, a Lipótrend lovagkeresztese, a török Ozmanie-rend csillagjának és az 1848—49-i III. osztályu vitézségi érdemjel tulajdonosa stb. stb.

életének 86-ik évében, folyó hó 9-én délután fél öt óraker elhunyt. Ifjúságának eszményeit holtig őrizte lelkében és szolgálta az Erdélyi Múzeum-Egyesületben.

Lobogó szeretet, törhetetlen hűség, nemes kötelességtudás, igazság és jóság volt egész valója.

Emléke áldott marad köztünk.

Ugyanazon nap délután választmányunk népes rendkívüli ülést tartott, ahol *Lechner* Károly alelnökünk szép beszédben méltatta nagy halottunknak Egyesületünkben szerzett hervadhatlan érdemeit.

Beszédét a gyászba öltözött választmányi tagok eleitől állva hallgatták végig s dr. *Erdélyi* Pál főtitkár előterjesztésére a választmány elhatározta, hogy az elhunyt nagyérdemű elnök emlékezetét az Egyesület jegyzőkönyvében megörökíti, temetésén tagjai testületileg megjelennek és dr. *Márki* Sándor választmányi tag által az EME nevében elbucsnak. Kimondta továbbá, hogy az EME közgyűlését ez elhunyt emlékezetének szenteli, megiratja életrajzát s végső akaratát tisztelve koporsójára ugyan nem helyez koszorút, de emlékére *Gr. Esterházy Kálmán alapítványt* létesít s ennek alapját koszorúmegváltás czímen a pénztárból kiutalja.

Gróf Esterházy Kálmánt a Szent Ferencz rend óvári zárdájának nagy termében, a régi refektoriumban helyezték ravatalra.

E történelmi emlékekben gazdag terem komoly boltivei alatt feküdt érckoporsójában, puritán végakarata szerint kevés külső díszszel, de családjának, rokonságának és a veszteséget érző egész kolozsvári társadalomnak annál nagyobb gyásznyilvánításától környezve. A részvét a temetésig szakadatlan volt. A város minden rendű és rangú népe elzarándokolt ahhoz a ravatalhoz, melyen a magán- és köztevékenységében egyaránt áldott emlékü nagy ember pihent. Erdély legjobbjai, szellemi és társadalmi előkelősége mellett, oda járultak iskolás gyermekek, hogy megegyeszer láthassák Bem tábornokának egykori hősét; szegény polgárok és özvegyek, hogy imádkozzanak az „igazságos főispán” koporsójánál.

Ő ott, holtan is nagy és tiszteletreméltó egyéniség maradt; ott is, mint életében, több és különb ezernyi ezereknél. Semmi nem illet jobban hozzá, mint az az ősi, ódon, művészi terem gyászravont faláival, fenn ég felé törő kő íveivel. Egyetlen díszes nagy oszlopa mintha őrt állott volna fölötte.

És alakján kívül megpihent szemünk néhány koszorún és virágszálon, ami még a halott akaratán kívül is helyet keresett magának koporsója mellett, hogy a hős és nagyszívű dalia ne maradjon babér nélkül, virágtalanul. — Ezek között, lábánál, egy vánkoson a Lipótrend lovagkeresztje, a török Ozmanie-rend csillaga és az 1848/49-i III. osztályú vitézségi érdemjel foglalt helyet. Lehetetlen volt megindulás nélkül pillantani arra a kis magyar ezüst koszorúra, mely egy letűnt nagy korszak fény sugarából fonva került ide. Gazdájával az utolsó pihent el a meglévő kevés közül, a ki azt egykor megszerezte. Nagyszében ostrománál kapta 1849-ben s jobb karja maradt ott érte cserében. Hetven év távolságának gloriája sugárzott vissza róla, a könnyező szemekbe. Ilyen látvány soha többé nem lesz a világon.

Februárius 11-én délután fél négy óraker kezdődött az egyházi szertartás, melyet Hirschler József dr. pápai praelatus apátkanonok végzett nagy segédlettel. Jóval ezelőtt már nagy és előkelő közönség töltötte meg a ravatalos termet, majd a zárda öreg folyosóit és végül a templom előterét. Kolozsvár hatóságai, testületei, egyesületei, társulatai, helyőrsége, társadalmának színe-java megjelentek, hogy megadják a végtiszteséget fejedelmi nagy polgárának.

Az egyházi szertartás végeztével *Dózsa* Endre cs. és kir. kamarás alispán lépett a ravatal elé s ott Kolozsvármegye közönsége és tisztikara nevében e búcsúbeszédet mondotta:

A mit annyira szerettél, a miben úgy tudtál gyönyörködni, pedig már közel van — nem vártad meg virágfakadását, erdők zöldülését, a tavasz pompáját; a mire annyira vágytál és a mit a közeljövő világot rengető rajongással ott hordoz méhében, nem vártad meg imádott nemzetednek újabb ragyogó tavaszát.

Nekünk búcsuzunk kell tőled kegyelmes nagy jó Uram, Gróf Esterházy Kálmán! És búcsuzunk megszagatott szívünk egész melegével, mely fájdalomnak felhőszakadásával. Mert ha az igaz szeretetből a szív mély részvétből fakadó könny a kagyló gyöngye volna, úgy ez a koporsó méltán volna túlarasztva igaz drága gyönggyel, mert ha a mély fájdalom meg tudná találni hangját, úgy most végigcsendülne az minden magyar szívében. De ha a mi büszkeségünk, a mi haládatosságunk a sors azon kegyéért, hogy téged épen nekünk adott, összemérhető volna elvesztéted felett érzett fájdalommal, nem volna bíró, ki ennek magasságát amannak mélységével felmérni tudná.

Élni úgy, hogy a lélek fenséges derüje mint az áldó nap sugara eláraszsa környezetét, élni úgy, hogy minden tette, minden szava útát törjön mindig mindenki szívéhez, élni úgy, mint a ki akaratlanul is a halhatatlanság útját járja, csak kevés kiválasztottnak adatott. Ilyen volt Esterházy Kálmán és ilyen marad lelkiünkben emlékezete mindörökké! Példát adó, magasztos szép harmonikus élet!

Ott volt élte hajnalán vére hullásával, mikor a nemzet hősei vetették az aczélmagot egy elkövetkező aczél-nemzedéknek; ott volt élte delén a tevékeny munka izzadásával a nemzet nagyjai között, mikor az elvetett magot

zsengejében ápolták, nevelték és ott volt örömkönnyeivel élte alkonyán, mikor az elvetett mag dús termését látta: mikor az „aczelkarú hősök verik a gyehegnát, mely oduból zúgva tör elő”. „Csak még egyszer szeretnék ágyú-dörgést hallani!” — mondta szeretett unokájának és dörögnek a magyar ágyúk diadalmasan a világot minden tája felé, dörgő ágyúszónál áll meg szívverése, mint Mózesé az ígért földnél, mint Álmosé a feltalált haza határainál. Patriárcha korban, de ifjú lélekkel száll el közülünk nemzetünk e büszkesége, a régi honvéd, vezéréül az elszállott és még elszálló, ifjú új honvédeknek. Egy ragyogó csillaggal több Csaba vezér seregében, egy vezető fáklyával kevesebb nagyjaink sorában!

Megalázkodással meghajolva a Mindenható akarata előtt, lelkünkben fel-törő, de mégis édes könnyel siratjuk Gróf Esterházy Kálmánt, kinek nem fényes neve adta meg dicsőségét, de ki dicsőségére vált fényes nevének is. Megalázkodással meghajolva siratjuk Esterházy Kálmánt és szívünk igaz szeretetével írjuk be vonzó egyénisége emlékezetét a nagy magyarok fényes sorozatába, gyermekeink és unokáink szívébe!

Kegyelmes nagy jó Uram, Gróf Esterházy Kálmán, mi Kolozsvármegye közönsége és tisztikara, kik szeretett családot után legközvetlenebbül éreztük szíved melegét, eljöttünk kihűlt szíved mellett is bizonyosságot tenni arról, hogy az a közszeretet, melyet szívünkbe beoltottál, nem mulik el a rád hulló rög-gel. Nekünk lelkünkben él daliás alakod, csillogó tekinteted, szónoki lendületű érczes hangod, nekünk lelkünkben él, hogy mindnyájunknak, nagynak, kicsiny-nek hosszas időn át élő gondviselése, édes atya valál, nekünk lelkünkben élni fog, míg csak újra találkozzunk, a kiérdemelt haládatosság Vesta lángja. És ha mégis búcsuzunk tőled, a búcsuzás csak időleges, mert imáinkkal feltalálunk a jók és igazak között.

Isten veled! Isten veled!

A vármegye búcsuja után Kolozsvár város következett. Ennek nevében dr. *Haller* Gusztáv polgármester így szólott:

A magyar közélet nagy halottját kísérik utolsó útján... Ravatalánál a gyászolók között foglal helyet Kolozsvár sz. kir. város közönsége, tanácsa és tisztviselői kara.

A magyar főúr, ki a *nagy időkben* izzó hazaszeretettel, lángoló lelkesedéssel, ifjú hévvel vett részt a küzdelemben és hazájáért vérént ontotta, a *békés idők* beálltával *félkarral*, de mint *egész ember* kért részt magának az alkotó, békés munkában.

Lelkesedéssel és szeretettel dolgozott a haza javáért, dolgozott a város érdekében!

A kik szerencsések voltak vele együtt dolgozhatni, tisztelték benne a méltányos és igazságos vezetőt, szerették benne a megértő, fáradhatatlan főnököt s igyekeztek munkáikban őt követni, őt megközelíteni.

Szeretettel ölelte magához a város összes tisztviselőit s birta valamennyiök osztatlan szeretetét!

Ép azért, midőn Kolozsvár város közönsége, tanácsa és tisztviselői kara nevében búcsút mondok haló porainak, nem búcsuzom halhatatlan lelkétől, mely élni fog közöttünk örökké!

A haza megszentelt földje, melyet vérevel öntözött, fogadja szeretettel hülő porait s legyen nyugovása csendes!

Emléke élni fog az őt haló poraiban is áldó szerető szívekben!

Nyugodjék csendesen!

Most az *EME* búcsuja következett, dr. *Márki* Sándor egyetemi tanár szavaival, eképpen:

Gyászoló Gyülekezet!

Erdély utolsó nemzeti fejedelmének, a dicsőséges Rákóczi Ferencnek és bujdosó híveinek kassai temetésekor Esterházy Antal kurucz tábornok koporsóját az ősz Esterházy Kálmán azzal a karddal kísérte, a melyet űkap-

jától, Esterházy Dániel kurucz altábornagytól örökölt. Az ősi kardot nem húzhatta ki hüvelyéből, mert jobb karját, melylyel valaha forgatta, a nemzet ősi jogainak védelmében már azelőtt ötvenhét esztendővel elvesztette a nagy-szebeni csatában.

Mi, az Erdélyi Múzeum-Egyesület tagjai, most úgy állunk Esterházy Kálmán gróf koporsója körül, mint a kik most veszítettük el jobb kezünket, a mi szeretett és tisztelt elnökünket; de a fájdalom első pillanatában is tudjuk már, hogy nem szabad megválnunk azoktól az ősi fegyverektől, a melyeket Mikó Imre gróf és az ő táborkarában Esterházy Kálmán gróf az Erdélyi Múzeum-Egyesület alapításával a nemzeti hagyományok megvalósítása végett adtak kezünkbe.

Végrendeletében Esterházy Kálmán gróf a mi gondviselésünkre bízta azt a kardot, melylyel őkapja és őmaga is küzdött a szabadságért s azt az érdemrendet, a melylyel földíszítették, mikor kihullt a kard jobb kezéből. Itt, az ő ravatalánál, a Hunyadiak emlékezetével megszentelt helyen állva, mint az ő intelmét hirdetem, azokat az ígéket, a melyeket tőle Múzeum-Egyesületünk legutolsó, gyulafehérvári vándorgyűlésén hallottunk, hogy az ilyen klenódiások, a múzeumok csöndjében nagyranőtt dicső emlékekké válnak és ezek az emlékek aczélozzák a hazafiak szívét, tanítanak megbecsülni az ősi ére-nyeket, a múltban példát találva és látva azokat az áldozatkész erőfeszítésre, nemzetünk szabadságának biztosítására.

Bölcs szavai előttünk és a nemzet előtt örök világosság gyanánt fényeskedjenek. Tanítómesterünknek pedig, elnökünknek, az igaz magyarnak, adjon az Isten örök nyugalmat és az örök világosság fényeskedjék neki!

Végül az Erdélyi Irodalmi Társaság nevében dr. *Csengeri János* egyetemi tanár mondott búcsúszavakat. Beszédéből a következő részletet közölhetjük:

Az Erdélyi Irodalmi Társaság sem búcsuzhatik szótlánul e ravaltól, hiszen mélyen érzi a pótolhatatlan veszteséget, mely hódolattal övezett tiszteleti tagjának elhunytával őt is sújtotta; viszont büszke e fájdalomra, büszke arra, hogy ezt a legendás nagy embert a magáénak is mondhatta. Nem az irott szó művészete volt az, mely a megdicsőültet társaságunkhoz kötötte, hanem a szívre és elmére egyaránt ható élőszó varázsa. A szó az ő beszédes ajkain a tett erejével hatott: hiszen egy szép életnek a haza életével összeforr tetteiről beszélt s a lélek, mely bújbajos szavaiban megnyilatkozott, az élőszó művésztévé, klapadhatatlan gyönyörűség és okulás mesterévé avatta. Maga irigylésreméltó élete a legszebb irodalmi alkotásnál is nagyobb tanulság, művészi tollra méltó darabja hazánk történetének. A nagy veszteségozta sajtó fájdalomunkban is hálás szívvel valljuk, hogy kegyes volt hozzá a Mindenható: megengedte neki, a magyar szabadságharcz hőséne megérnie annak az időnek hajnalhasadását, mely nagy lelkét megnyugvással és bizalommal tölthette el nemzete boldogabb jövőjére nézve.

A búcsúszavak elhangzása után a koporsót kivitték a templom előtt álló négylovas gyászhintóra s pár percz múlva megindult a fekete gyászmenet a Kornis- és Wesselényi Miklós-utcán s a Mátyás király-téren át a temető felé. A menet élén három díszruhás lovas rendőr után gyászlobogók alatt a vármegye és város tisztikarai, az egyesületek és társulatok küldöttsége haladt. Utánuk a honvédekzenekar következett. Az utcák két során tömérdek közönség hömpölygött előre a gyászfátyollal bevont utcák lámpái alatt. A gyászhintó után gróf Esterházy Kálmán rokonsága haladt. Ki kell emelnünk, hogy Erdély arisztokráciáját temetésen még ily impozáns számmal nem láthattuk. A gyászhintó után ment Esterházy Kálmán néhány

öreg 1848/49-i honvéd bajtársa is. Kocsik hosszú sora zárta be a hatalmas menetet, mely sűrű havazásban ért a temetőhöz.

Itt br. Jósika Miklós sírján alól, egykori szép, nagyreményű Dénes fia mellé helyezték el gr. Esterházy Kálmánt, a család sírkertjében örök nyugalomára.

Sötétség borult a városra, mire sírjától lejöttünk.

Egy dicsőséges, küzdelmes, de tündéri nagy mult egy darabját temettük el vele. Typust mely vele kihalt. Nagy és szép tulajdonságai örökségül, például maradnak nekünk, hogy gyászunkban vigasztaljanak s az emlékezet aranyos álmokdén át vissza-visszahozzák őt közénkbe, sokszor, sokszor, a mig csak élünk és síratjuk.

(Kolozsvár.)

Kelemen Lajos.

Br. Wesselényi Miklós.

Elnökünk után alig pár hónapra, vele ugyanegy évben vesztettük el tizenhét évig volt alelnökünket: *Hadadi br. Wesselényi Miklós* koronaörit.

Ő soha sem vett oly belsősegesen részt egyesületünk munkájában, mint gróf Esterházy Kálmán; de azért egyetlen nagy tetteivel örök hálára kötelezett.

Egészeben is olyan egyéniség volt, aki ritkán hallatja szavát, de akkor sulya volt s energiája ritkán lobbant tettekre, de akkor magára vont a közfigyelmet és maradandó emléket hagyott.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület figyelme és reménye is egy ily megnyilatkozása után fordult feléje.

A millenium évét azzal tette az Erdélyi Múzeum-Egyesületre örök emlékeztetvé, hogy hírneves családja Göröcsönben őrzött gazdag levéltárát örökös letétül az E. M. E. könyvtára őrizetébe adta s ezzel megnyitotta a tudományos kutatás előtt.

Alig, hogy a levéltár nagyjában rendbe jött, meghalt az E. M. E. egyik alelnöke *Szász Domokos*, a hatalmas erdélyi református püspök. Midőn utódjáról kellett gondoskodni, az E. M. E.-nek lehetetlen volt másra gondolni, mint br. Wesselényi Miklóstra, aki csak akkor tett nagy áldozatot az E. M. E. és a magyar múzeumi eszmé oltárán. Az egyesület 1899 márczius 9-én tartott közgyűlésén egyhangulag megválasztotta alelnökévé s I. Ferencz József királyunk azon év május 26-án Bécsben kelt elhatározásával e méltóságában megerősítette.

A megerősítést tudató miniszteri értesítés junius 12-ről keltezve csak a nyári szüneten érkezett az Egyesülethez s a választmánynak szeptember 6-án jelenthették be. Wesselényi Miklós br. pedig akkor már több mint egy évtizede Szilágy vármegye főispánja volt. Nem lakott Kolozsvárt, csak néha járt be ide. Teljesen lefoglalták a Kraszna és Középszolnok megyéből s Kővár vidékéből alakított Szilágy vármegye kormányzásának gondjai. Látta, hogy az E. M. E. elnökében és adminisztratívus alelnökében az egyesületnek mily lelkes, ügybuzgó vezetői vannak s tudta, hogy alelnökké választásával az E. M. E. első sorban nagy és örökbecsű áldozatát óhajtotta megtisztelni. Bejött az ősz, november 8-i választmányi ülésre, hol Esterházy Kálmán elnök üdvözölte őt, részt vett egyik közgyűlésünkön is s aztán visszatért megyéjébe és birtokaira, hol elfoglalták köz- és magánügyei.

Midőn oda hagyta főispáni méltóságát s 1905-ben Kolozsvár II. kerületének képviselője lett, már nem volt teljesen egészséges. A képviselőiséget is csak hosszas kérésre vállalta el.

Korával mind jobban előre haladt betegsége miatt minden munkától, fáradságtól és izgalomtól kimélnie kellett magát. Rendre majd minden közéleti tevékenységtől visszavonult.

Pihennie kellett. Betegsége a véredényelmesedés és fuldoklási rohamai mind súlyosabban nehezültek reá. Az 1916 év telét és tavaszát még Göröcsönben töltötte s betegségének aggasztó tünetei után fiai kérésére májusban költözött be Kolozsvárra, Monostor-uti lakásába. Itt érte a halál 71 éves korában 1916 július 2-án.

Haláláról az E. M. E. a következő gyászjelentést adta ki:

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület választmánya őszinte fájdalommal jenteti, hogy igazgató tagja és tizenhét év óta alelnöke, könyvtárának nemes pártfogója

Id. Hadadi Báró Wesselényi Miklós úr

v. b. t. t. a magyar szent korona őre, a magyar országgyűlés főrendiházának örökös jogon tagja, Szilágy vármegye nyugalmazott főispánja, a Zilahi ev. ref. Wesselényi collegium és a Szilágy-Szolnoki ev. ref. egyházmegye főgondnoka, Kolozsvár város volt országgyűlési képviselője stb. stb.

életének 71 évében folyó évi július 2-án hajnalban elhunyt.

Nemzetsége történetének és hagyományainak hű őre volt s nagy nevének kiváló egyéniségével adott mindenkor súlyt.

* * *

Egyesületünk dr. *Lechner* Károly alelnök vezetésével küldött-ségileg fejezte ki a gyászoló családnak az E. M. E. részvétét, alelnöke koporsójára díszes koszorút helyezett s népes küldöttséggel vett részt július 4-én Kolozsvárt végbement impozáns temetésén.

Emlékét halhatatlanná teszi egyesületünkben áldozó példaadása s örökre hűen őrzi hálás kegyeletünk.

Kelemen Lajos.

Géczy vára.

Elbeszélő költemény.

ELŐSZÓ.

Ócska írást olvasgattam,
A betűje avúlt, fakult,
Míg végére értem végre,
A két szemem majd megvakult.
Múltba nyúló régi rege,
Félig igaz, félig mese,
Lehet, hogy csak mende-monda,
Én sem hiszem, ne hidd te se.
Ámde azért szájról, szájra
Száll e vidám história,
Ha az apa elfelejti,
Felújíttja lánya s fia.
Hitet reá nem teszek én,
Fel se tartom három újjom,
Hogy hamisan esküdözzem
És belém az ördög bújjon;
Mégis, mégis elmondom, mert
Az oldalam majd kifúrja:
Czing, czang, czing czang, czini, czini,
Czinczogni kezd lantom húrja.

Messze tájon, sziklaszálon,
Hol a völgyben zúg a Jára,
Büszkén állott századokig
A Géczyek ősi vára.
Harczos idők vén tanúja
Az a mohos, régi bástya,

Melynek kövét, mint a vakond,
Az enyészet aláásta.
Falaira kigyókúszik
És tapad rá vad folyondár,
Pedig azt a sólyomfészket
Nem építé hitvány kontár.
Hajdanában e falak közt
Víg élet folyt télen, nyáron,
Egymást érte a vadászat,
Mulatság és dínom, dánom.
Bolthajtásos czin-teremben,
Hol most bagoly s vércse szálldos,
Szilaj kedvvel dőzsölt egykor
Garamszegi Géczy János.
Hatalmas úr, gubernátor,
Erdélyország szép vitéze,
Homlokán egy seb tanuja,
Hogy harcban is volt már része.
Ellenségtől nem riadt meg,
Kezében a kelevésszel,
Mint erős tölgy, szembe nézett
Vad viharral, ezer vésszel.
Kerecsényi László jobbján
Védelmezte Gyula várát,
Hogy a vérét kiontotta,
Nem vallotta annak kárát;
Mert dolgait a jó Isten
Segélyével vitte sokra,
Hadnagyságból emelkedett
Mindig feljebb, fokról, fokra.
Két Báthory: Zsigmond s Kristóf,
Halmozta el kegyelmével,
Kincset szerzett, földet szerzett,
Hol perrel, hol bölcs elmével.
Itt is, ott is csurrant, cseppent,
Holmi préda, holmi zsákmány,
Melyet lassan a malmára
Hajtott szép szó, avagy ármány.
Ahol kellett hízelkedett
És sohse volt akaratos,

Szava síma, mint a bársony,
Az esze meg facsaratos.
Szerette a fehérnépet,
Hejehuját és a jó bort,
Alig tudta abba hagyni,
Hogyha egyszer belekóstolt.
Borral tele a pinczéje,
Lány is akadt a környéken,
Új szerető, friss rózsaszál,
Keblen hervadt minden héten.
Mégis olyan üres, rideg
Volt az a vár, ott az ormon,
Mintha sötét gyász űlt volna
Minden bástyán, minden tornyon.
Váltig mondta a vén várnagy,
Nagy bajuszú Boér Dénes :
„Uram szebb ám a jászolnál
Egy szép csikó, mint egy ménes.
Fut az idő, hull a levél,
Ritkul már az erdők fája,
Árván marad hites nélkül
Aranyozott nyoszolyája ;
Mert így léssen ősi törzse
Magvaszakadt és hiányos,
Kegyelmed lesz az utolsó
Garamszegi Géczy János.“
A nagy úr csak mosolyogva
Hallgatta e feddő szókat,
Aztán így szólt : „Ejnye bátya,
Kelmed is lám engem nógat.
Kappan mondja a kakasnak,
Hogy rekedten kukurékol,
Varju károg a galambra,
Hogy más dúczán mért turbékol ;
De maga is, mint a vén sas,
Olyan meddő, olyan árva,
Várnagy uram, kendnek sincsen
Felesége, hites párja.“
Nem szólt semmit Boér Dénes,
Csak a búbját vakargatta,

Kisomfordált a szobából
És süvegét földhöz csapta.

2.

Nevezetes, híres ember
Volt egykoron Kolozsvárott
Csutka István, aki bőrből
Finom, rámás csizmát gyártott.
Művész volt a szakmájában
Ez a derék magyar mester,
Dolgozván ő négy legénnyel,
Egy serénnyel, három resttel.
Aki látta a munkáját
Mebámúlta, megdicsérte,
Alku nélkül olvasta le
Az asztalra a pénzt érte.
Messze földről jöttek el a
Csizmáinak csudájára,
Mindeniknek hármónikás
És cikornyás volt a szára.
Ha kívánták a talpába
Tett fáintos nyikorgót is,
A lábára felhúzhatta
Ünnepnapon még egy gróf is.
A Kemények, a Béliak,
A Bethlenek ia-fia,
Csakis nála dolgoztatott
A sok úri familia.
Bánffy, Petky, Ugron, Lázár
S a tyúkszemes öreg Orbán,
Csutka István majiszternek
Bókolgattak ilyenformán :
„Ez az ember, ez a mester,
Nincsen ilyen a föld hátán !
Ugy áll, mint a Sion hegye
A csizma az ember lábán.“
Nem is csoda, hogyha a czéh
Őt választá mesterének,
Bár előtte korra, rangra,
Volt is néhány csiszlik vénebb.

3.

Garamszegi Géczy János
Csutka István hírét hallván,
Szintén ékesíteni vágyott
A lábait szépen, nyalkán.
Bejött tehát Kolozsvárra
És benyitott a műhelybe,
De a szíve nagyot dobbant
S kardja lángolt a hüvelybe ;
Mert az inast éppen akkor
Egy lábszíjjal lasnyakolta
Csutka István felesége,
Csiktusnádi Beke Borcsa.
Mint lecsapó kócsag szárnya,
Tejszin-karja forgott, lengett,
Így csinált a májiszterné
A házánál egy kis rendet.
Csodás asszony, fiatal, szép,
Arczán tavasz napfénye még,
A termete ringó nádszál,
Haja sötét, a szeme kék ;
A két füle fehér kagyló
S mint az ízem oly parányi,
A hajfürtök bokra közül
Csak czimpája kandikált ki.
Nézte Géczy, mint a prédát
Szikláról a vadász-sólyom,
A szívére nehezedett
Egy titkos vágy, mint az ólom.
Az asszony is megdermedve
Tekintett a szép vitézre,
Ugy állottak szótlan, némán,
Elbűvölve megigézve ;
Ajukon egy hang nem fakadt,
De beszélt ám a két szempár,
A szívükben tavasz támadt,
Lelkük mélyén perzselő nyár.
Nagy hirtelen nyilt az ajtó
S eloszlott az első mámor,

Csutka István jött s kiáltott :
 „Uram, ni, a gubernátor!
 Milyen öröm, mily tisztesség
 Üdvözölni a házamnál,
 Lám, lám, néha a babona
 Józan észnél többet használ.
 Ma reggel egy keresztes pók
 A csirizes tálba mászott,
 Tudtam, hogy nagy szerencse ér,
 Ugy-e Borcsa, mondtam, látod.
 Mit parancsol kegyelmes úr?
 Félreteszek minden dolgot” —
 Szólt a mester s a tarkóján
 A verejték csakúgy csorgott.
 Felelt Géczy: — „Majiszter úr,
 Hát bizony én azért jöttem,
 Mert mint híres csizmadiát
 Ajánlották nekem többen.
 Egy pár csizma kéne nékem
 Szattyánbőrből, aranyrojtal,
 Két pár pedig kordovánból,
 Sarkantuval, ezüst bojtjal.”
 Lett erre nagy lótás-futás,
 Inas hozott karosszéket,
 A majiszter papirosat,
 Hogy megvegye a mértéket;
 Egyik legény fel a polczra
 Hogy mutassa a bőröket,
 Másik meg a fiókokból
 Szedett elő arany szöget.
 Szólt a mester: „Kész a mérték,
 Rendbe' vagyunk kérem szépen,
 A csizmákat személyesen
 Viszem el a jövő héten;
 Mert tudom, ha magas kegyét
 És tetszését megnyerendem,
 Géczy várba úri módon,
 Áldomásra hí meg engem.”
 — „Jó lesz mester, el is várom,
 — Magyar ember szavát tartja —

Legalább a borom issza
 Erdélyben az első varga.
 Parolázva búcsúzott a
 Gubernátor s csizmadia,
 Kinél nem volt Kolozsvárnak
 Boldogabb és büszkébb fia.
 Csak az asszony nézett búsan
 A távozó nagy úr után
 S bánatában nyakonüté
 Az inast, ki bámult bután.

4.

A műhelyben éjjel, nappal
 Szorgos munka folyt serényen,
 Csutka István túltett mostan
 Egymaga is két legényen.
 Kész lett hamar a csizmáknak
 Feje, szára, rámás talpa,
 Sarkantyukkal ékesítve
 Mindeniknek magas sarka.
 Hej de ez a sürgős dolog
 A mesternek megártott ám
 S ágynak dőlve így kiáltott:
 „Jaj a vesém, jaj a bokám!”
 Felcsert hittak, eret vágott,
 Köpülőzte, de hiába,
 Megdagadt a térdkalácsa
 És nyilallott a két lába.
 Láz-álmában kiáltozott,
 — Megfeszítve minden izmát —
 „Géczy-várba ki viszi el
 Azt a három pár új csizmát?”
 Szólt az asszony: — „E nehéz gond
 Kelmed lelkét meg ne rontsa,
 Elviszem én a csizmákat.”
 Mondá Csutka: — „Vigyed Borcsa!”

5.

Másnap ekhós-szekérrúdhoz
 Három lovat fogott Jancsi,

A kis szurtos inas, aki
 Fél szemére volt csak kancsi.
 A mesterné meg száz ránczú
 Selyem szoknyát vett magára
 S arany rojtú török kendőt
 Kanyarintott hab vállára ;
 Hollószínű sötét haját
 Ezüst tűkkel kontyba rakta,
 Gyöngyös, csipkés fejkötőjét
 Menyecs késen félrecepta ;
 Két fülébe üveg klárist,
 Keblére meg rózsát tűzött.
 Olyan szép volt, mint egy páva,
 Vadvirágos, hamvas fű közt,
 Ugy pattant fel a szekérre,
 Szekéren a nagy ládára :
 Gyi te Fakó, gyi te Kesely !
 Messze van még Géczy vára.

6.

Csutka Istvánt egy kuruzsló,
 Boreczettel jól megkente,
 Főzött neki zsályát, fagyalt,
 Rútafüvel egyetembe' ;
 Estefelé megfüröszté
 Majoránnás zab levébe,
 Bokáit meg bepolyázta
 Bazsalikum levelébe.
 Nem csoda, ha másnap délben
 Két lábra állt, mint bakkecske
 S így kiáltott: — „Ejnye, ejnye,
 Hol késik már a menyecske ?“
 De hiába sóhajtozott,
 Hasztalanul leste, várta,
 Csak nem akart visszatérni
 Fészkébe a kedves párja.
 Heted napon, alkonyatkor,
 Bágyadt volt már s nagyon álmos,
 Mikor látja, hogy poroszkál
 Az úton a három tálto.

Saját maga nyitotta ki
 A kapunak mindkét szárnyát
 És így kezdte pirongatni
 Jancsit, azt a szegény árvát :
 — „Hát asszonyod — erre, arra —
 Hol hagyta te ördögadta ?“
 Jancsi fiú pityeregve
 Kivallotta, hogy ott hagyta.
 — „Mért nem híttad, mért nem hoztad ?“
 — „Híttam én, sőt nógatám is,
 De bíz nem jött, hanem szidott
 Engem is, meg a gazdám is.
 Azt mondta, hogy mindkettőnket
 Üssön meg az istennyila,
 Se testének, se lelkének
 Nem kell szurtos csizmadia.“

Tarkójából homlokába
 Szökött a vér a mesternek,
 Mérgében a haját tépte,
 Aztán úgy sírt, mint egy gyermek.
 A csillagos égre nézett,
 Kemény öklét felemelte,
 Szedres ajka kékült, zöldült
 S az epéjét nyelte, nyelte,
 Végre így szólt : — „Haragomtól
 Visszhangozz, te kincses város !
 Csuffá tettél, de meglakolsz
 Garamszegi Géczy János !“

7.

Egész éjjel fennvirrasztott,
 Szőtt rakásra ezer tervet,
 Megedződött szive, mint a
 Bőr, melyet a sátán cserzett.
 Hajnal felé nem is fogott
 — Miként máskor — a munkába,
 Hanem rohant a czéhházhoz
 S kiállott a kapujába.
 Lassan-lassan, rendre gyűltek

Társai, a csizmadiák,
 Sorba ültek egymásmellé
 Padokba, mint egy-egy diák.
 Mikor senki sem hiányzott,
 A czéhmester, Csutka István,
 Háromlábú székre állott,
 Ajkait ily szókra nyitván :
 — „Nagy dologra, gyalázatra
 Virradánk ma, szaktársaim,
 Nemes czéhünk becsületét
 Megtapodta egy rút Kain.“
 E beszédre jobbról, balról
 Kiáltozák : — „Ki az ? Mi az ?
 Jaj lesz annak a zshiványnak,
 Hogyha e vád való s igaz !“
 Csutka István egyet csuklott,
 Majd köhintve, mennydörögve
 Így folytatá : — „Közerővel
 Szabunk csizmát az ördögre.
 De hallják meg beszédemnek
 A közepét és a végét
 S okulásúl — akinek van —
 Verje el a feleségét ;
 Mert nekem nincs, egy hét óta,
 Az én sorsom sötét, gyászos :
 Csiktusnádi Beke Borcsát
 Elrabolta Géczy János ;
 Az a híres gubernátor
 Becsületem dobta sárba,
 Életemnek hitestársát
 Elcsalta a Géczy-várba.“

Vad, viharzó zúgás, morgás,
 Rázta meg az ős czéhházat,
 Egy lélekkel kiáltozák :
 — „No ez szégyen, ez gyalázat !
 Mindnyájunkat ér a mocska,
 Mindnyájunkat vérig sért ez,
 Kis ámfázzuk elevenen,
 Csak férhessünk a bőréhez.

A dikiccsel a hátából
 Szíjjat nyesünk nemsokára,
 Megpuhítjuk a mustóval
 S úgy húzzuk a kaptafára!
 A czéhgyűlés ekként tombolt
 És az lett a határozat,
 Hogy a gubernátor úrnak
 A nemes czéh izen hadat.

8.

Ős Géczy-vár ablakára
 Ezüstöt hint a holdfénye,
 Leselkedő szemeivel
 Kiváncsian, bambán néz be.
 Hegyoldalban, bükkfaágon,
 Vad gerlicze vigan kaczag,
 Lenn a völgyben locsog-fecseg,
 Szilaj vizű Jára-patak.
 Erdő, mező érti szavát,
 Locsogását a haboknak,
 Patakparti nefelejtsek
 Kék szemükkel mosolyognak,
 Nevetéstől, mosolygástól
 Szirmaikból könny is pereg,
 Susognak a fák lombjai
 És suttognak az emberek

Éjféltájban vihar támad,
 Elsetétül a hegy orma,
 Égzengéstől reszket, remeg
 Az ősi vár szikla-tornya.
 Baljóslatú üvöltéstől
 Szomorú lesz, aki vidúl,
 Ember, madár, erdők vadja
 A párjához félve símúl.
 Kúrtszó rival, döng a kapu,
 — Dübörgése jaj beh rémes —
 „Hej, ki jár ott?” szól riadva,
 Nagybajuszú Boér Dénes.
 „Talpra hajdúk, jó vitézek!

Ellenség jött a nyakunkra,
 Töltsetek meg puskát, ágyut,
 Kezdődik a hadi munka.“
 Nosza rajta, aki birja!
 Lesz hirtelen sürgés, forgás,
 Fegyver dördül a lőrésben,
 A kapuról hull a forgács.
 A nagy zajra, riadásra,
 Talpra ugrik, — habár álmos —
 A vár ura s kardját kapja
 Garamszegi Géczy János:
 — „Mi baj, mi zaj? — kérdeve kérdi —
 S felel rá az íródiák:
 — „Az asszonyért jöttek el a
 Kolozsvári csizmadiák.“
 — „Ha eljöttek, haza verjük
 A csirizen hízott népet,
 Öntsetek rá forró szurkot,
 Tűzön olvadt, gyantás pépet.
 Hogyha török, tatár, német
 Nem tudótí énelem bírni,
 Csak tán ezek nem győznek le?
 Üsd, vágd hajdú, így ni, így ni!“
 Jó példával előljárva,
 Megforgatta aczél-kardját,
 Verte, csapta, ahol érte,
 Hol a nyakát, hol a marját.

9.

Hajnal tájban, a fűszálra
 Harmat helyett vércsepp pergett,
 Betört fejjel, a völgy mélyén
 Szedték össze a vert serget.
 Ott a vének — a vezérkar —
 Összesúgtak, összebúgtak:
 — „Nagy dolog ám a háború,
 Nem való az csak nagy úrnak.
 Puska, ágyú, forró szurok,
 Veszedelmes eszköz nagyon,
 Kivált mikor nálunk csupán
 Hitvány sámfa s dikics vagon.“

De megszólalt Csutka István :
 „Félre most a kesergéssel !
 Ha fegyverrel nem győzheténk,
 Győzni fogunk ravasz ésszel.
 Ott fenn alig néhány vitéz,
 Mi meg vagyunk háromszázan,
 Sok lúd néha disznót győzhet
 S engem tüzel harczi lázam.
 Hanem többé a bástyákra
 Szurkot nyalni én sem mászom,
 De mienk lesz a diadal,
 Hogy miként? Megmagyarázom.
 Ma van éppen Szent György napja,
 Itt tanyázunk Szent Mihályig,
 Fele sereg haza vonúl,
 Fele marad felváltásig.
 Körülálljuk ezt a várat,
 Nyáron, ősszel, nappal, éjjel,
 Sárkány-módra őrködünk itt
 És nem oszlunk innen széjjel.
 Árva lelket nem engedünk
 A kapukon se ki, se be,
 Gubernátor éléstára
 Kiürül, mint koldus zsebe.
 Elcsigázott, kiéhezett
 Vitézivel majd elbánunk,
 Addig itt lenn táborozunk,
 Sátrak alatt lakomázunk.“

10.

Múlt az idő, nyárra ősz jött,
 Csak nevettek fenn a várban,
 Hogy a vitéz csizmadiák
 Őrtállnak a széles sánczban.
 Ám azonban a nevetés
 Nemsokára búra fordult,
 Mikor a fél porciótól,
 Hajdúknak a gyomra kordult.
 Pinczében az üres hordók,
 Hombárban a horpasz zsákok,

A vitézek megapadtak,
Mint a vedlett, éhes rákok.
Réges régen leütötték
Az utolsó sovány tulkot,
Kakas nélkül bőjtöltették
Az egyetlen, özvegy tyúkot.
Vércsefiók, csókafiók
Volt a népség eledele,
A kenyerek fele zabliszt,
Árpakorpa másik fele.
Bort, pálinkát nem is láttak,
Körülbelül hat hét óta,
Sohse fakadt ajkaikon
Tréfás dal és vidám nóta.
A szép asszony szüret táján
Szöllőt kívánt epekedve,
De Enyedre menni érte
Egynek sem volt mersze s kedve.
Szeptemberben dér is hullott
Ködben úsztak völgyek, hegyek;
A hősök a vár piacán
Szédelegtek, mint a legyek;
Sőt a várnagy maga sem volt
— Miként régen — olyan kényes,
Nadrágszíjját egy-két lyukkal
Beljebb vette Boér Dénes.
Ókalmét is megviselte
Ez az ostrom, ez a tréfa,
Összeszottyant, mint a vaczkor,
Arcza fakult, mint a kréta.
Elcsüggedve nem is bírta
Sokáig e nehéz sorsot,
Tubák helyett felszippantott
Tüzelőnek egy kis borsot.
Ugy állt meg az ura előtt
Peczkesen, mint egykor, régen
És dohogva ekként morgott:
— „Engem megöl már a szégyen!
Földresújtó gyalázattól
Nem pirúlna aszott arczom,

Ha az ellen legyőzne is
 Bajvívásban, nehéz harczon.
 Pánczélozott vitézekkel
 Inkább álnék szemtől szembe,
 Minthogy ravasz róka módra,
 Így essem a mély verembe.
 Öreg csontom törjék össze,
 Csapolják meg savós vérem,
 De e kínos, hosszú böjtöt
 Nem állom én, kérem szépen".
 Géczy János felhős arczán
 Egy kis derű felcsillámlott,
 Mely egy perczre kioltotta
 Szemeiből a villámot.
 Hűségés, vén várnagyához
 Mosolyogva oda lépett
 És így szólott: „Dénes bátya,
 Vállal-e egy követséget?"
 — „Vállalom hát, de mi célból?"
 — „A célból, hogy legyen béke
 És e furcsa háborúnak
 Szakadjon már egyszer vége.
 Ne kaczagjon tovább rajtunk
 Erdély népe irigykedve,
 Csúfolkodni a sorsunkon
 Senkinek se legyen kedve.
 Én magam is unom már e
 Nevetséges komédiát,
 Békítse ki a sok dühös,
 Eszeveszett csizmadiát.
 Kérdje meg, hogy mit akarnak?
 Milyen árú lesz a pardon?
 Velük én a vásárt állom
 S adott szavam meg is tartom.
 Kapnak földet, falut, erdőt,
 Károst kárpótlók a kárért,
 Csak egyet nem, csak az asszonyt.
 Azt nem adom a világért!"

11.

Másnap reggel fehér zászlót
 Lengetett a szél a bástyán,
 Kinyilott a pántos kapu,
 Meglánczolta mindkét szárnyán,
 Fehér lovon Boér Dénes
 Fegyver nélkül jött ki rajta,
 Toporzékolt a tüzes mén,
 — Nemes vérű arabs fajta —
 Jobbról, balról, egy-egy csatlós
 Markolta a kantárszárat,
 Dagadt képű trombitások
 Fújták a réz trombitákat.
 Lenn a völgyben, megriadva
 Figyelt a mély, bűgő hangra
 S talpra ugrott mind egy szálig,
 A sok álmos, mérges varga.
 — „Ni követség! Ni a várnagy!
 Fogadjuk őt, amint illik“.
 Így szólt büszkén a vezérük
 Csutka István, tudniillik.
 Régi hadi szokás szerint,
 Fele útig ők is mentek
 S ott megállva, azt kérdezők:
 — „Mi járatban vannak kendtek?“
 A vén követ a nyeregből
 Leszállva, szólt: — „Adjon Isten!“
 Az ostromlók illendően
 Válaszoltak: — „Fogadj Isten!“
 Majd rátértek a dologra,
 Hogy mi lesz a béke ára?
 Csutka István előadta,
 Hogy mennyi is az ő kára:
 „Kárpótlásúl kell az a vár,
 Géczy János csatakardja,
 Minden kincse, minden földje,
 Arany marha, ezüst marha.
 Száz borjúnak cserzett bőre,
 Bocsárdról meg tiz hordó bor,

A békesség kötésekor
 Három napos, nagy disznótor ;
 Melyek után kiadassék
 A megszőkött, csalfa asszony,
 Hogy lánczolják pellengérhez
 Kolozsvárt, a főpiaczon.“
 Boér Dénes újjaival
 Mutogatván egy pár fűgét,
 Így szólt : — „Kapnak három falut ;
 Alsó-Fülét, Felső-Fülét,
 Ráadásúl Asszonyfalvát,
 A határban erdőt, rétet,
 De nem adjuk a világerért
 Azt az asszonyt, azt a szépet.
 Dictum, factum, ha nem tetszik,
 Folytassuk e meddő harczot,
 De míg karunk s kardunk birja,
 Nem fizetünk drágább sarczot.“
 Csutka István e beszédre
 Fejét rázva, szólt mérgesen :
 — „Ugy-e komám, ugy-e sógor,
 Nem alkuszunk, én se, te sem ?“
 De bizony a társainak
 Több esze volt nála sokkal
 És a követ tovább tárgyalt
 A bölcsekkel s okosokkal.
 Az ajánlat előnyeit
 Fejtegette, magyarázta,
 Közbe, közbe parolázott
 És kezüket jól megrázta :
 — „Nagy dolog a, szép dolog a !
 Három falu, erdők, rétek,
 Egy asszonyért gazdag váltság,
 Ezt eldobni bizony véték.
 A nemes czéh tulajdona
 Lesz ez a szép, nagy darab föld,
 Az erdőben vadak ezre,
 Lombok között sok madár költ.“
 Lágyította okos szóval
 A czéhmestert ez is, az is,

A sok sógor, a sok koma,
 Sőt maga a vén várnagy is.
 Puhult végre Csutka István
 S így sóhajtott: — „Jó, nem bánom,
 Maradjon hát az az asszony
 Az én átkom, az én károm.
 A válópert megindítom,
 Ha kell, még a jövő héten,
 Kálvinista hitem szerint,
 Világomat mással élem;
 Mert miként a rámás csizma,
 — Épp olyan a feleség is, —
 Ha elkopik, ha elvásik,
 Jó akkor a fejelés is.“

12.

Dél felé az írás kész lett,
 Vitték rögtön Fehérvárra,
 Hogy a hites főkáptalan
 A pecsétjét üsse rája.
 A sátorfát szedték, vették,
 Felszabadult a vár újra,
 A vitézek hálálkodva
 Nézték a vén várnagy úrra.
 Nosza hamar a faluba
 Sietett vagy három bajnok,
 Nemsokára gágogástól
 Lett hangos a csendes csarnok.
 Liba, rucza, csirke, kappan
 S fehér czipó jött a házhoz,
 Négy-öt legény hozzákezdett
 Boros hordó-csapoláshoz.
 A cigány is megérezte
 Illatát a pecsenyének,
 Vig nótára zendített rá,
 Folyt az ital, szólt az ének.
 De éjfélkor a vén várnagy
 Így kiáltott: „Csend legyen már!
 Elég volt a dőzsölésből,
 Hisz nem korcsma e jeles vár.

Zajongókat szigorúan
 Meginteni vagyok bátor :
 Csitt egy szó se ; mert felébred
 A kegyelmes gubernátor !
 Feküdjetek, aludjatok,
 Erre, arra, szedte, vette,
 Én magam is álmos vagyok,
 Kutya, disznó teremtette !“

13.

Ágyas házban félhomály van,
 Tűz pattog a kandallóban,
 Párnák között fehér hattyú,
 Mintha úszna selyem tóban.
 A falakon árnyak szárnya
 Ide-oda libben, libben :
 — „Jaj Istenem, én Istenem,
 Hitetlenül mivé lettem !“
 Fekete sas szeme villan,
 Mézes szókkal vigasztalja,
 Fehér szárnyát, selyem tollát
 Simogatja, czirógatja.
 Géczy János a menyecskét
 Átölelte, — láztól égve —
 S mint a rabló, orzott kincsét
 Gyönyörködve nézte, nézte.
 Ráhajolva súgta-búgta,
 Megcsókolván mindkét fülét :
 — „Érted adtam Asszonyfalvát,
 Alsó-Fülét, Felső-Fülét,
 De cserébe, hogyha kérnék
 Földöntúli üdvösségem,
 Két füledért odaadnám
 Drága kincsem — feleségem !“

VÉGSZÓ.

Régi írás, ócska írás,
Leteszlek már a kezemből,
Kopott lantom rozsdás húrja,
Új nótára úgyse zendül.
Tudom, sokan kételkednek
E bohókás, víg mesében,
Meggyőzni a kétkedőket
Nem igyekszem bizony én sem.
Hanem a nagy levéltárat
Felfogatni nem lesz káros,
Hogy szerzett meg három falut
Kolozsvár, a kincses város.
Csizmadiaczéhnek jussán
Örökölte völgyét, halmát,
Alsó-Fülét, Felső-Fülét,
Ráadásúl Asszonyfalvát.

(Kolozsvár.)

Lovassy Andor.

IRODALOM.

Zilahy Lajos versei. Beöthy Zsolt előszavával. Budapest, 1916. Singer és Wolfner kiadása. 128 l. 3 K.

A világháború a magyar lírai költészetre is rányomta és rányomja a maga pecsétjét. A változás, mi a világháború következményeként líránk tartalmában is beállott, nem oly nagy, hogy arányosnak volna mondható a magyarságnak nagyvilágbámúlta hősiességével és drága vérehullásával. Mert igaz ugyan, hogy az internacionálé kissé halkabban csendülget s líránk formája üdébb, hangja emelkedettebb, eszményibb rétegbe szállt, de egy mindeneket magával sodró középonti nagy eszményt még ma se érezhetünk ki belőle. És talán nem is fogjuk később se. Mert a világháború alapjában véve nem oly kedvező téma a magyar líra számára, mint pl. a kuruczkor, sőt annyira sem, mint a szabadságharcz. Mindkét utóbb említett küzdelmünkben világosan kidomborodott politikai értelemben is, hogy a magyarság önmagáért, létéért ragadott kardot. A nemzeti lét, a nemzeti gondolat volt megtámadva. És a támadás akár a labancz, akár az osztrák ellenséget tekintsük, oly közvetlen, oly szembetűnő volt, hogy talán még a legutolsó hajdú vagy nemzetőr is érezhette, hogy ő most csakugyan az egész magyarságért, nemzetéért ontja véréit. Ehhez járult, hogy a kuruczorszak Rákócziiban és főembereiben (Bercsényi, Bezerédj, Vak Bottyán) a nemzeti gondolat megteremtőit látták és dicsőítették éppúgy, mint a szabadságharcz hősei Kossuthban vagy Bemben.

E mostani nagy küzdelmünkben is a nemzeti lét, a nemzeti gondolat forog kockán. De ki állítja azt, hogy a nemzeti létre intézett támadás oly közvetlenül és világosan kitetsző volna, mint az említett harcokban? A kurucz azért fogott fegyvert, hogy házából verje ki a hatalmaskodó labanczot. A szabadságharczban szintén tűzhelyét védte a honvéd azok ellen, kiktől már csak nagylelkűségéért, sokatfűréséért is inkább segítséget várhatott. E mostani háboruban a háború oka és célja nem mutatkozik elő ily egyszerűen. Diplomáciai áskálódások, egy alapjában véve az ország határán kívül történt gyilkosság látszanak ok gyanánt s a cél oly egyetemes, annyira az egész világot érdeklő, hogy abban a magyar gondolatok, a magyar nemzeti lét veszélyeztetett volna inkább csak a gyakorlott szemek előtt áll világosan. Aztán a háború vezetői közül egyetlenegy se szelt végig bár a háboru alatt olyan pályát, hogy lantra kerülhetett volna: hadvezéreink egyike se tudta megifjelti líránkat. Legszivesebben, legtöbb melegséggel és legtöbbször Ferencz Jóska neve üti meg fülünket; agg királyunké, aki azonban már csak szemlélője s

nem vezetője a hadrakelt magyar hősiségnek. Hogy ez így van, őszintén sajnálhatjuk már csak lírikusaink szempontjából is. Az eszme akkor ragad meg, ha közvetlenül, szinte szemlélhetően mutatkozik, mint ahogy mutatkozott annak idején Rákócziiban s Kossuthban. Mert az eszme akkor a legszemléletesebb, ha a vezér vagy vezérek mintegy megtestesítik a maguk pályájának betöltésében.

Ne csodálkozzunk hát, ha a Zilahy költészetében nem tűnik elő a mindeneket magába foglaló nemzeti gondolat. Nála is, mint többi költőnké, a nemzeti gondolatot ért támadás, tehát a háború oka és célja, csak elaprózva, elrészletezve vehető ki. Mi, a mostan vérző nemzedék vagyunk — mondja Zilahy — az a tavasz, melyre eljő a magyar nemzet gyümölcshozó nyara. A huszárok a harctéren Petőfit olvassák. S másnap ugyanezek apritek a muszkát, hogy bosszút álljanak a költő elestét okozó kozák dárda döféséért. Ime így részleteződik el a nemzeti gondolat Zilahynál. Az első gondolat nagyon költői és szép is, de igen étheri. A második meg élénken jellemző Petőfi kultuszára. De vajjon miért és hogyan harcoltak volna azok a huszárok, ha a csatanap előestéjén Petőfi helyett pl. Mikszáthot olvassák? Ezzel nem leszólni akartuk a Zilahy verseit. Csak azt a tényt akartuk élesebben leszögezni, hogy a világháború termelte magyar lírában a nemzeti gondolat sérelme csak haloványon tűnik elő. A nagyhatalmi versengés, az európai egyensúly, a világalom problémája a magyar embert, a dolog természeténél fogva nem érdekli és nem izgatja annyira, mint saját tűzhelye pusztítása, égése. És a milliós hadseregek mozdulatait intező lángelméjű vezérek és vezérkari főnökök a lírikus szemében nem érnek annyit se, mint egy vitézül rohamozó hadnagyocska. Ám a nemzeti gondolatot nemcsak Zilahy nem fejezi ki fenségesen, megragadóan. Egész háborús költészetünk se. Tessék átvizsgálni Szabolcska összeállított háborús lírai antológiáját. Abból is kitűnik, hogy a jelenség általános.

De az is igaz, hogy a világháború, mint Beöthy Zsolt mondja, tehetségeket fejlesztett, érlelt, sőt újakat adott. Ilyenek Gyóni Géza, Szepessy László és Zilahy Lajos is.

A mit Beöthy Zilahyról mond a gyűjteményhez írott előszóban, bátran elfogadható. Zilahy igazi tehetség, érzésének és képzeletének bensőségénél és elevenségénél, költői kifejező erejénél fogva. A többi, mit Zilahy költészetére jellemzésül mond, jóakarátú biztatása az erények kiemelése s a hibák síma megérintése által a gazdagabb és *jobb* jövő reményében. Éppen e *jobb* jövő reményében a leghatározottabban kifogásolnunk kell Zilahy nyelvét, azt a szokását, hogy a katonai műszókat nagy előszeretettel használja — németül, illetve elmagyarosított kiejtéssel és írással (cúg, eccájg, ájne cváj stb.) Beöthy e bakaszavakban is egy kis tetszető büszkélkedést, kedves, naiv realitást lát. Pedig bizony otromba hiba ez és nem kedves realitás. Nem arról van szó, hogy pl. jellemzésül vagy ha éppen ki nem kerülhető, egyetlen ilyen szó se használható. De tiltakozni kell a magyar nyelv és a jó ízlés nevében az ellen, hogy költészetünkben is fölburjánozzék ez a *kaszárnyai osztrák-magyar* nyegle kifejezés-mód, a mely izléstelen, magyartalan.

Ugyancsak ízléstelen és költőiség nélkül való a *Rongyos katona* mesejáték. Ízléstelen a szerkezete, az égi hatalmak beállítása s mindenek fölött a dialogus nyelve. Csak úgy ömlik benne a tájszólás akcentusa s a népieskedés sokféle furcsasága. S ha csak ez bosszantaná az embert! De sem a kidolgozásban, sem az alapeszmében semmi természetes költőiség. Igazán kár volt — a nyomdafestékért.

E két legkirívóbb gyöngesség mellett apróbb fogyatkozások is akadnak bőven. Így pl. az *Ó mondd anyám* kezdetű dal témája az volna, hogy a költő elképzeli, *átérzi*, hogy édesanyja mindig és mindenkor rágondol, vele foglalkozik. Ez jellemző volna így az édes anyai szeretet végtelenségére. De Zilahy nem biztos ebben s az egész témát kérdésül állítja föl: vajjon anyja gondol-e rá mindig? Mintha nem is az anya, hanem a kedves, a szerelmes lány szívét, érzelmeit fürkészné! A kedves hűségében lehet kételkedni, de az anyai érzésben nem. Vagy ha kételkedésre ad okot valami, az az anyai érzés már nem való költeménybe.

Mіндеzt szükséges Zilahynak pályája kezdetén meggondolnia. Mert az is bizonyos, hogy szembeötölő, durva hibák mellett költeményeiben sok a biztató, sok az ígéret. Hangja üde, legtöbbször kuruczosan naiv, néha biblikus, mint Szabolcska. *Ha kérded, Már nem roskadozva, Szibériai álmom, Katonatemetés* cz. költeményeiben a líra tiszta naivsága, mély érzéssel párosultan jelenik meg. Minden sorának forrása a magyar virtus, minden sora alkalmas arra, hogy a magyar virtust emelje, fokozza. E tekintetben is hasonlít költészete a többi magyar lírikuséhoz. A legtöbbször s majd mindeniknél a magyar virtusra biztatás s a magyar virtus dicsőítése ismétlődik. Ez a körülmény összefügg azzal a már említett körülménnyel, hogy a magyar gondolat haloványan jelenik meg. Helyébe lépett gyönyörű surrogátumként a magyar virtus. Zilahynál a magyar virtus nem egyszer bájjal lép elének akár a maga, akár inkább a mások magyar hősi voltát akarja kifejezni.

Hiszszük, hogy idővel érzésben mélyül, a költemény szerkesztésében tömörebbé válik, de mindenesetre kívánatos, hogy ízlése tisztuljon. Nehány darabja e mostani gyűjteménynek ezt a hitünket éppen nem hiúnak mutatja.

(Szászváros.)

Dr. Kristóf György.

A kolozsvári ötvösczéh a XVIII. századig. Irta: Novák János. Kolozsvár. Gombos F. Lyceum könyvnyomda 1913. 8-rétű, 64 lap; 1 sztl. levél.

E munka főleg a kolozsvári aranyműves és ötvösczéhnek az Erdélyi Nemzeti Múzeum könyvtárában lévő czéhkönyvei és irományai alapján, a vonatkozó irodalom ismeretével és fölhasználásával, bölcsészeti-doktori értekezésnek készült. Az általános bevezetés után közel a fele a *czéh megalakulásával és belső életével* foglalkozik. Egy-egy kisebb szakaszban tárgyalja a *czéh és a*

kolozsvári pénzverőház viszonyát, a czéh városvédelmi kötelezettségét, viszonyát más városok ötvösczéheihez s végül a czéh munkakörét és társadalmi helyzetét.

A szerző a rendelkezésére álló adatokat pontosan és lelkiismeretesen fölhasználta s munkáját sikerültnek mondhatjuk. A mennyiben itt-ott mégis hiányokat találunk benne, azok nem az író gondosságának, hanem adatai fogyatékosságának következményei. Forrásanyagának zöme, a kolozsvári ötvösczéh anyaga ugyanis három különböző alkalommal, de hiányosan, került be az Erdélyi Nemzeti Múzeum czéhirományai közzé a Jakab Elek által még használt czéhanyag egy része sem volt meg benne s ez a gyűjtemény azóta sem bővült újabb anyaggal. Innen van az, hogy e munkában, az inasévek munkaköréről, a legények képzésének módjáról, eszközeiről, a rajzolás és metszés tanításáról és gyakorlásáról semmit sem találunk. Ezt nem hibájául röjjük föl, mert az általa használt anyagból ugyanezeket más sem írhatta volna meg, de hiánynak hiány és azért említjük, hogy felhívassuk a figyelmet ezen a téren is az adatgyűjtés fontosságára. Mert országszerte — s Kolozsvárt különösen — sok becses ötvösség-történeti adat lappang, amelyeknek mind közgyűjteményeinkben volna a helye, hogy a feldolgozások számára hozzáférhetőek legyenek s ezzel közelebb juthassunk ipartörténetünk multja minél teljesebb megismeréséhez. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum kézírattárába is özv. Árkosi P. Lajosné úrnő adományából a jó szerencse csak közelebbről egy rézmetszetű XVI—XVII. századi ötvös mintakönyvet, két rajzkönyvet, száznál több kisebb-nagyobb ötvösrajzot és több metszetet kalauzolt be. Mutatványok abból, hogy a magyar művészet- és művelődéstörténet ki nem pótolható kárára mi vesztetett még el; de drága kincsek és figyelemzetőink az iránt is, hogy a még megmaradt anyagot igyekezzünk megmenteni és összegyűjteni. Teljesebb anyag teljesebb munkának lehet alapja.

Csak sajnálhatjuk, hogy Novák Jánosnak nem állott még több adat rendelkezésére, mert a mit talált, azt dicséretes szorgalommal összehordta és jól feldolgozta. Mindössze pár helyen látszik írói gyakorlatlansága, midőn különben könnyen folyó előadását olyan latin idézetekkel zavarja, melyeknek jegyzetben a helye. Másutt szintén jegyzetbe való kritikai vagy kiegészítő észrevételeivel megzökkenti előadását. (A 13 és 14 l. alja; 23 l. 3—7 sor, 39 l. 2 kikezdés 2—4 sor; 51 l. 2 kikezdés 2 utolsó sora és az 59 l. 1—3.)

Mindezek azonban csak alaki hibák. A munka belső értékéből nem vonnak le s nagyon örülhetnénk, ha a szerző művét a czéhrendszer megszűnéséig folytatná, illetőleg kibővítve újra kiadná. Ebben az esetben a Kolozsvár városi és a különböző kolozsvári egyházi számadás- és jegyzőkönyvek most föl nem használt adataival munkája terjedelmes köteté bővíülhetne. A szerző maga elé tűzött feladatát, a czéh történetének főbb jellemző vonásaiban való tárgyalását s az intézmény történetének összefoglaló áttekintését így is szépen oldotta meg. Művéhez tartozott volna a kolozsvári ötvösök névsora és életrajzi adatainak összeállítása. A mint munkája befejezésében említi, erre a célra mintegy ezer ötvös nevét és életrajzi adatrészleteit sikerült összegyűjtenie s ezeket is szándéka kiadni. Felesleges volna hangsúlyoznunk, hogy ezzel mily nagy szolgálatot tenne az ötvösség történetének. Kívánatosnak és sürgősnek tartjuk, hogy e szép gyűjtés bár eddig kész alakjában, de még inkább akár a szerző által, akár mások közreműködésével kiegészítve, minél előbb napvilágot lásson.

(Kolozsvár.)

Kelemen Lajos.

Császár Mihály dr. *Az Academia Istropolitana, Mátyás király pozsonyi egyeteme. Oklevéltárral.* Pozsony, 1914. 3—141. Ára 3 korona.

Az új pozsonyi m. kir. Erzsébet-tudomány egyetem megnyitását Császár Mihály dr., az egyetem könyvtárosa, azzal tette emlékezetesebbé, hogy megírta Mátyás király rövid életű pozsonyi egyetemének történetét. A mű nemcsak részletesebb, mint Ábel Jenő tanulmánya, — ami természetes is, hiszen ennek művében (*Egyetemeink a középkorban*, Budapest 1881) csak egy fejezet foglalkozott a pozsonyi egyetemmel, de némely, ott még vitásnak hagyott részletet tisztáz, némelyeket bővebben kifejti, sőt némely ott nem érintetteket is megvilágít.

Ábel szerint (id. mű 27. l.) Vitéz János buzdítására határozta el Mátyás egyetem alapítását. Császár szerint maga ismerte föl ennek szükségét, de Vitéz nagy buzgóságát és körültekintését a szervezésben és Janus Pannonius közbenjárásának értékét később maga is elismeri és bőven tárgyalja. Már Ábel eldöntötte, hogy Mátyás egyetemének székhelye Pozsony volt; Császár elfogadja okait; de neki is van még két argumentuma. Rámutat ugyanis arra, hogy a XV. sz. folyamán a magyarok leginkább a bécsi és a krakkói egyetemeket látogatták, vagyis a Mátyással éppen ellenséges ural-

codók székvárosainak egyetemeit. Politikai okosság volt tehát részéről olyan helyen állítani föl magyar egyetemet, hol azt a Bécsbe vagy Krakkóba törekvő felvidéki tanulók legközelebb érhették. Pozsonyt ajánlotta szemében az a célja is, hogy a bécsi egyetemen a magyarokkal egy bursában egyesített cseh- és morvaországi hallgatókat is országába csalogassa és papokat nevelvén belőlük a cseh—morva—sziléziai katolikusokat e révén megnyerje a maga politikájának.

Tisztázza Császár az egyetem elnevezését is, amiről Ábel nem szól. A pozsonyi egyetem neve hivatalosan, mint általában az egyetemeknek a középkorban, *studium generale* volt; a bécsi egyetem oklevelei *universitas Histropolitana, v. Histropolensis, v. Posoniensis* (ezt kivételesen) kifejezést használják. Az *academia* nevet, mely különben is illett reá erősen humanista iránya miatt, valószínűen a görögül tudó és a közkeletű latin elnevezéseket görögökkel szívesen fölcsereelő Regiomontanus adta neki; de az *Academia Istropolitana* összetétel az egykorú oklevelekben nem fordul elő és csak Schier monográfiája tette közkeletűvé. Helyes volna ezután nem is nevezni e néven többé Mátyás pozsonyi egyetemét, annál is inkább, mivel az *akadémia* szó mindig zavaróan hat egy teljes egyetem elgondolásánál.

A pozsonyi pedig ilyen volt. Mert valószínűnek kell elfogadnunk, hogy az előkészítő bölcsészeti kar teljesen megvolt benne, jöllehet csak a quadrivium tárgyainak előadóirol tudunk (Regiomontanus és Ilkuzsi Márton); a hittudományi, jogi és orvosi karok is megvoltak, mivel tanulmányi rendje lényegében nem üthetett el a külföldi egységesen fejlődött egyetemektől. — Ábel ugyan csak „kétes“-nek tartja, valóságban pedig néhány nyomós okkal bebizonyítja, hogy Pozsonyban nem szerveződhetett az egyetem a bolognai mintájára. Császár is elfogadja ezt, s habár föltűnőnek vallja is, hogy a bolognai egyetem legrégebb ismert szabályzatát a pozsonyi káptalani könyvtár egyik hártakézírata tartotta fenn, mégis egészen határozottan megállapítja, hogy a pozsonyi egyetem a kancellári-egyetemek csoportjába tartozott.

Az új egyetem kancellárja Vitéz János volt, de csak a tanári székek betöltésének jogát gyakorolta, — sokat is fáradott, hogy kora legkiválóbbjaiból toborozza össze a tanári kart, — egyéb jogokat a maga kijelölte alkancellárra ruházott. Alkancellárrá Schönberg György pozsonyi prépostot tette meg, aki Vitéz váratlan halála és az első jeles tanárok eltávozta után erős kézzel tartotta fenn a válságos helyzetbe jutó egyetemet.

Mint ahogy Ábel tette, Császár is óvatosan jár el, mikor az új egyetem tanárainak névsorát igyekszik összeállítani. Regiomontanus, Ilkuszi Mátyás a bölcsészeti, „Magister Petrus“ (egyedül) az orvosi, Gattus János a jogi, krumpachi Koch Lőrinc és hittendorfi Schricker Mátyás a teológiai kar tanárai voltak. Közéjük sorozza Császár mödlingi Gruber Mátyást és Angelus mestert is; ezt azon alapon, hogy a város telekkönyve őt tünteti föl az egyetem épületének tulajdonosául.

A pozsonyi egyetem anyakönyvei korán elkallódtak. A szerző mégis meg tud nevezni a hallgatók bizonyára népes táboraából néhányat a bécsi egyetem anyakönyveinek följegyzése alapján. Higyük el neki, hogy *Werböczy* István is ott szerezte alapos jogi tudományát. Azt úgyis kétségbe kell vonnunk, hogy az új egyetem rövid élete alatt nemcsak az egész országra, hanem az ország határain túlra is művelő hatással lett volna.

Érdekes adatokat sorol fel a szerző az egyetem épületének helyére nézve; részletesen tárgyalja az egyetem megszűnését 23 évi működés után és egy egész fejezetet szentel annak bizonyítására, hogy ez az egyetem volt Itálián kívül az első, mely a humanista irányban működött. Okoskodása, melyet egy-két gyér adattal támogat, egészében elfogadható.

A jól megírt érdemes munkát Mátyás egyetemének teljes oklevéltára egészíti ki.

(Kolozsvár.)

Dr. Kiss Ernő.

Ipolyi Arnold népmese gyűjteménye. Szerkesztette *Kálmány Lajos*. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. (Magyar Népköltési Gyűjtemény, XIII. kötet.) Budapest. Athenaeum, 1914. 8-rétű, XXXII. 532 l. Ára 6 korona.

A Kisfaludy-Társaság már *Kriza* Vadrózsáinak jubiláris új kiadásával megkezdte a régebbi, klasszikus népköltési gyűjtemények tudományos rendszerű kiadását s nem kis érdeklődéssel várjuk azokat a köteteket is, a melyek *Erdélyi* János népköltési gyűjtéseit fogják az elsőnél gazdagabb kollekciónban a folklóre iránt érdeklődők kezébe adni. Nem régiben napfényre került gyűjteménye még feldolgozás alatt van. Új, a néplélek-ismeret modernebb kutatásainak az elsőnél jobban megfelelő, kritikai kiadásra vár a gyűjtemény első három kötete is. De szeretnők e sorozatban *Gaál* György, *Mednyánszky* s az újabbak közül *Merényi*, *Pintér* gyűjtéseit is viszontlátni. Addig is pedig igaz örömmel köszöntjük ezt a nem meglepetés számba, de

váratlanul jött kötetet, Ipolyi Arnold gyűjtését, mely a magyar népköltés ősz kutatója, *Kálmány Lajos* szerkesztésében a gyűjtemény XIII. kötetéül most látott napvilágot.

A kötet elsősorban irodalomtörténeti érdekességű és előzményeit Sebestyén Gyula, a vállalat lelke, mondja el a bevezetésben. E szerint a gyűjtemény keletkezése összefügg a tudós váradi püspök Magyar Mythológiájával. *Grimm* Jakab példáját tartva szem előtt, tudvalevőleg a népi hagyományokban kereste az ősi vallás elemeit, vagy legalább nyomait. Csakhogy néki még e népi hagyományokat is magának kellett összegyűjtenie. Törekvései találtak a Kisfaludy-Társaság s jelesen *Erdélyi* János munkálataival, de ezektől függetlenül s eredményeiket nem várva be, párhuzamosan és sajátosabb szempontjait szem előtt tartva kezdte meg gyűjtését. Mégis, úgy véljük, a leginkább Erdélyi buzgólkodásával teremtett közhangulatnak köszönhető, hogy készséges gyűjtők egész sora csatlakozott hozzá, akik vállaltva támogatták munkájában. Közöttük van *Csaplár* Benedek, *Révész* Imre, *Szabó* Károly, *Lugossy* József, *Pajor* István neve s egy évtized alatt a gyűjtemény nemcsak tekintélyes nagyságúra szaporodott, hanem kiadásra is készen állt. Hogy Ipolyi mégsem bocsátotta közre, jóllehet maga hangoztatta leginkább a mesegyűjtés jelentőségét s a kiadást mitológiája előszavában kilátásba helyezte, — annak okát Sebestyén helyesen látja abban, hogy mire a viszonyok azt lehetővé tették volna, Ipolyi felfogása a mesegyűjtésről megváltozott.

A magyar népmesegyűjtés ú. n. esztétikai korszaka következett el. A mesék formai szépsége nemcsak tényezője lett a gyűjtésnek, hanem legfőbb feladata a kutatásnak s a lejegyzés hűségének követelményét is némileg háttérbe szorította. A művészi mesemondás lett a főcél: nem a még csak bölcsőjünkben levő néptudományokat, hanem a nagyközönség kielégítését tartották szem előtt Arany Lászlóék, Merényiék. Igyekeztek népiesek maradni s a mesemondás naiv bája tagadhatatlan szépséggel ragyogja be meséiket. De a mai folklorisztikus és nyelvtudományi szempontok még ösmeretlenek előttük. Ipolyi mesegyűjtői előtt is; csakhogy ez utóbbi meséket még hozzá javarészt avatatlan emberek is gyűjtötték, akik előtt csak egy cél: a tárgy ismerete lebegett. Mert hiszen Ipolyinak csak adatokra volt szüksége. S ezeket megtalálta e gyakran vázaltszerű, sőt töredék-feljegyzésekben is.

Az irodalomtörténeti szemponton s talán a jórészt balsikerű, de máig érdekes Mytologia genézisének ismeretén kívül ez a szem-

pont az, a mely ma is becsessé teszi Ipolyi mesegyűjteményét. A *tárgytörténet* ma is hasznukat látja. Nem egy van e mesék között, a mely összehasonlító irodalomtörténeti szempontból motívumaival belekiváncozik az európai mesekincs kapcsolataiba. A *Medve Jankó* vogul rokonságáról nevezetes; a *Két testvér* egy Európászerte elterjedt mesének első ismert magyar változata. A *három fiú* és a *Dónát*, a *Csongor és Tünde* ördögfiaival rokon, még összegyűjtésre váró meséknek elterjedt, de érdekesebb magyar népi formája; a *Juhenes* kevésbé ismert motívumú mese. Sok irodalomtörténeti hatásra valló mese is van köztük. A *Toldi cz.* is ilyen. *Huba és Tünde* hőseivel Vörösmartyra, de *Iduna* és *Jávor* nevével is irodalmi forrásokra emlékeztet. Talán az sem véletlen, hogy *Szép Ilonka* a király felesége lett. *Délibáb*, a *Pusztá leánya cz.* mesék is azért érdekesekek, mert ismeretes, hogy a délibáb ilyen formájában az irodalomban csak a negyvenes években jelenik meg. Egyik-másik monda (*Diószeg*) Tompát juttatja eszünkbe; az is említésre méltó, hogy az *Ilvay cz.* alá Tompa maga odaírta Szuhay Mátyásának kezdősorait. A *bolondos fiú* a nem nagyszámú magyar Bolond Istók-mese (l. *Benedek Róza: Bolond Istók, Ethnographia, 1912*), a *Tündér Ilona és Argyilus* pedig az Argirus-mesék egyik érdekesebbje. — Van a gyűjteményben Krisztus-mese is és Ipolyi intenczióinak megfelelően gyakran találkozunk a népmeséknek a XVIII. század óta kialakult érdekes alakjával, az ördöggel is, a kinek a magyar népmesében való szerepe egyik, még úgyszólván teljesen érintetlen és nagyon hálás feladata a magyar folklóre-kutatásnak. Ugyancsak Ipolyi törekvéseinek következménye, hogy a babona mint néphagyomány más gyűjteményeknél gazdagabban jelenik meg e mesékben. Egyik-másikra a jegyzetek külön is rámutatnak.

Az összehasonlító jegyzetek értékes s a magyar folklóre mai magaslatán álló kiegészítői a kötetnek. Számolnak a világirodalom nevezetesebb típusaival, kiterjednek a magyar változatokra s tekintettel vannak Aarne keretére is. Ez az összehasonlító munka természetesen még eredményesebb lesz *Berze Nagy* János rég várt szótárának megjelentével. Emelné e kötetek értékét még egy adat: a mesegyűjtés geográfiája. Alig kerülne költségbe e kötetekhez egy-egy térkép elkészíttetése, mely Magyarország vázaltszerű térképén a kötet meséinek forrását megjelölné — s a kötetet ezzel is jóval használhatóbbá tenné.

Megemlítjük még, hogy *Abafi* az Ipolyi kezdeményezésére gyűjtött meséket már négy évtizeddel ezelőtt sajtó alá kezdte rendezni.

Az ő iniciatívájára került a gyűjtemény *Kálmány* Lajoshoz, a ki negyedszázaddal később az anyag értékesebbjét most közrebocsátotta. *Sebestyén* pedig Ipolyi hagyatékából még egy elegyes tartalmú kötet megjelenését helyezi kilátásba.

(Temesvár.)

Dr. Gálos Rezső.

Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó.

Herausgegeben auf Kosten der Stadt Brassó von dem mit der Herausgabe betrauten Ausschuss. Sechster Band. Chroniken und Tagebücher. Dritter Band 1549—1827. Brassó. Druck von Br. Schneider und Femlinger. 1915. 8-rét, 8. CIX. és 772 lap.

Brassó város tanácsának áldozatkészségét dícséri az a kiadványsorozat, melynek hatodik kötete 1915 derekán került nyilvánosság elé. Az irodalmi vállalat még 1886-ban indult meg s a tárgyát képező forrásgyűjtemény második csoportja, mely krónikákat és naplókát tartalmaz I. kötetével 1903-ban, a II-ikkal 1909-ben készült el. A jelen III. kötet után még két kötetet ígér belőle az előszó. E kötet 44 krónika és napló közlését foglalja magában. Köztiük öt már megjelent nyomtatásban és újra való közrebocsátásukat a Brassó városi vonatkozások és a gyűjtemény teljessége indokolja meg. A Historische Anmerkungen című 1631—1660 évekre vonatkozik, szerzőjéül M. Hermannnt gyanítják és Trauschenfels, Deutsche Fundgrubenne adta ki először (közölve a Quellen 10. sz. alatt.) A második Trostfried Hegenills, Chronikja az 1660-ik évről, mely ugyanott jelent meg (23. sz.) „Auszug aus Andreas Gunesch, Continuatio Historiae Bethlenianae 1687—1689” című alatt, A. K. két levél van közzétéve (31. sz.), melyek Brassó ostromáról és egy tűzvészről szólnak; ez a Chronicon Fuchsio-Lupino Oltardinum 2-ik kötetében olvasható. Még egy brassói névtelen leírása következik Thököly betöréséről a Barczaságba (43. sz.); ezt is közölte volt már Kemény, a Deutsche Fundgruben 2-ik kötetében. Az ötödik darabja a gyűjteménynek, mely már szintén nem először van kiadva, (25. sz.) Cserei Mihály Historiájából egy néhány lapra terjedő kivonat; kivált azokat a részeket tartalmazza, melyek brassói vonatkozásúak. Itt a magyar szöveggel párhuzamosan német fordítás kíséri az esztendőnként való följegyzéseket. H. Schlandt brassói tanár műve és ugyanő említi meg, hogy az ev. gimnázium könyvtárában egy magyar Cserei-másolaton kívül van a műnek G. Hermann kir. tanácsostól származó teljes német fordítása is, betűrendes névmutatóval ellátva. Ez a fordítás nem kevéssé bizonyítja, hogy a másolataiban annyira elterjedt Cserei-História, még a szászok között is népszerű és olvasott volt a maga korában.

A mint az említettekől látható, a közölt források mind helyi vonatkozásúak, vagy legföljebb a Barczaságot illető eseményekkel foglalkoznak. Nagyon kevés bennök a köztörténeti adat, de így is a kornak társadalmi, politikai, gazdasági, közigazgatási, hadtörténelmi állapotára sok értékes adattal szolgálnak. Legnagyobb részük rövid,

nehány lapra terjedő följegyzés, időrendi egymásutánban rendezve. Van a gyűjteményben három u. n. Familienchronik, a Benckner, Rauss és a Drauth családé; közülük a két utóbbi (7. és 11. sz.) még tartalmaz egyes közérdekű vonatkozásokat, de már az elsőnek (1. sz. 1549—1596-ik évekre vonatkozólag), a családi eseményeken kívül semmi más adaléka nincs és közlését is legfőljebb XVI-ik századi volta igazolhatná valamennyire. Négy közlemény naptári jegyzéseket tartalmaz (6, 9, 13 és 21); többnyire csak pár lapra terjedőt, az utolsó egymagában 24 különböző kalendárium lapjairól van összegyűjtve és az 1655—1805-ik évek között öleli fel. Családi, városi és elvéve országos és tudományos jellegű adathalmaz az egész.

Érdekes különlegessége a gyűjteménynek az a négy írás, melyek a tornyok gombjainak javításakor kerültek levéltárba. A Puzzengasse melletti vártoronyé (18. sz.) még nem annyira érdekes, de már a Kovácsok bástyájában talált írás egész krónikás leírását adja az 1687—1709 közötti esztendőknél. Szerzője, Seewalt Márton városi jegyző, csinálta a harmadik toronygomb feljegyzést is, mely az előbbinél is lendületesebben ír le egy nagy bűnpört. Az utolsó (41. sz.), a városháza tornyából való és már inkább a rendes csapáson halad. Két kútforrás (5. és 40. sz.) építkezéseknek a leírása, az egyik a város erődítéseihez vonatkozik, a másik pedig egyik templom építésére. Kevésbé értékes M. Wermer itinerariumának egy lapnyi közlése (12. sz.) Benckner centumvir orator feljegyezte a városi tanács tanácskozásainak tárgyait (27. sz.) és minthogy kevésbbé száraz és nem hivatalos stílusban, sok helyütt érdekesen. Egy Originalbericht (34. sz.) arról tudósít, hogy a városnak daczoskodása miatt miként kellett 1688-ban Szebenben aláztatosan megkövetni Caraffa tábornokot.

A legterjedelmesebb (408—570-ik lapokra terjedő) forrás Fronius mester brassói pap följegyzése a város 1689-ki leégéséről s a következő két esztendő eseményeiről. Nemcsak a város és vidéke története van meg e sorokban, hanem a távolabbi és magasabb politika akkori minden fordulata és keringő híre, telve reflexiókkal, valóságos imákkal és hangulatokkal. Hű és igaz képét nyújtja ez a különben is jó tollú és magas műveltségű pap a saját kora vágyainak és aggodalmainak. A „Historica relatio de initio et progressu missionis Coronensis Soc. Jesu in Transilvania“ (35. sz.) forrás szintén a fontosabbak és érdemesebbek közül való és nemcsak helyi érdekű, hanem a jezsuitáknak egész Erdélyre kiterjedő munkásságára is éles világot vet. Bővebb figyelmet érdemel Jäckel Kurze Beschreibung cz. följegyzése (26. sz.) arról a hadjáratról, melyet 1681-ben a szultán parancsára Apaffy indított meg Magyarországra s melyben az író mint a brassói csapat kapitánya vett részt. A különböző jellegű közlések között végül Christophorus Simon piaczbíró leírása is érdekes (28. sz.) a csizmadiaczéhek 1688-ki lázadásáról és annak következményeiről.

A gyűjteményünk többi darabjai végül a valódi értelemben vett krónikák és naplók közé sorozhatók; az utóbbiak száma hét. Közülük Schuller naplója (14. sz.) az 1642—1692-ki, Berthelmeré (16. sz.)

az 1646—1662-ki, az Albrich rozsnyói papé (17. sz.) az 1649—1659-ki, a Kusch centumviré (20. sz.) 1653—1661-ki, Stamm Jánosé (22. sz.) az 1658—1697-ki évekre vonatkozik és a mozgalmas időkhöz képest gyakran tartalmaznak köztörténeti adatokat is. Czultner György (37. sz.) és Roth naplóí (44. sz.) már inkább családi jellegűek és csak szűkebb körű érdeklődésre tarthatnak számot; előbbinek több mint hetven esztendőre terjedő följegyzései különösen majdnem napról-napra terjedő pontosságuk miatt keltik fel az emberi pedanteria iránti bámulatot.

Végül a tizenhárom krónika-jellegű vagy nevű forrás között akad még több érdemes darab. Legrégibb közöttük Schunckabunk brassói városi tanácsos tudósítása (2. sz.) az ő követi minőségben 1597-ben Prágába lett küldetéseiről, mikor mint Mihály vajda megbízottja szerepelt. Gockesch krónikája (3. sz.) az 1611—14-ik éveket öleli fel és úgy Erdélynek, mint kiyált a székelységnek történetéhez sok adatot szolgáltat. „Saeculum decimum septimum“ czímen (4. sz.) egy névtelennek több krónikából készített kompilációja következik egy-egy köztörténeti adattal s az 1611—1691-ig terjedő éveket öleli fel. Kisebb jelentőségű Sieger följegyzése (8. sz.), de annál érdekesebb a prásmári krónika, mely kilencz év híján egy negyed ezredév eseményeit jegyzi fel 1645—1886 között. Szerzője Gross Lőrinc egykori prásmári jegyző, ki 1633-tól kezdett naplóját toldotta meg a községi számadásokból vett adatokkal (15. sz.). Majd egy Alte und neue siebenbürgische Chronik 1652-től 1695-ig (19. sz.) és Ziegler Márton följegyzéseinek ismeretlen szerzőtől származó kivonata következik, melyből az 1687—88-iki évekre vonatkozó általános érdekű részletek kihagyattak; így is elég terjedelmes e forrás szövege (24. sz.), harmincz lapot foglal el. Kihagyták belőle azt a részletet is, mely az 1701. aug. 6-hoz van eredetiben följegyezve; pedig nem is általános érdekű, hanem Brassó történetét illeti, hogy a „teufliche Czeckler“ falusi szászokkal együtt felgyújtották az egyik külvárost. Különbön így is maradtak a följegyzésekben általános, főként politikai vonatkozások is.

Filstich 1685—1690 között (29. sz.), Matthias 1705-ig (30. sz.) ír helyi vonatkozású híreket és pletykákat, Asarela Mederau pedig az 1687—1689-ki éveket foglalja össze, az előbbieknél sokkal részletesebben terjeszkedve ki az eseményekre, többek közt a nagy tűzvészre is (32. sz.). A következő krónika (36. sz.) „Ex Rustici Prasmariensis“ czímen az 1688—1718-ki mozgalmas esztendőket tárgyalja és kivált a háborús eseményeket előszeretettel jegyzi fel. A krónikás följegyzések legutolsója (42. sz.) a cipőkészítők czéhének naplója 1689—1827 között, melyben főként a czéhre tartozó dolgok vannak ugyan megemlítve, de azokkal kapcsolatban szétszórtan a számlák, a czéhhatározatok között általános érdekűek is előfordulnak.

A kötetnek föntvázolt tartalma tehát eléggé tarka és vannak közte egyes kevésbé értékes források is fölvéve. Mindenesetre haszon ezeknek közzététele is és ha a város a költségnek ilyen módon való nem takarékos szaporítását helyben hagyta, akkor a

szerkesztők nagyon is helyesen jártak el, hogy mindent fölvettek, aminek csak a legkevesebb értéke is van. Kissé zavarólag hat az emberre az időrendiség kényszere alatt keletkezett takarékosága, különleműsége is az egymásután következő forrásoknak. A mi a közlést illeti, mintaszerűen gondos és nemcsak Julius Gross szerkesztőt dicséri, hanem munkatársait, a még 1909-ben elhunyt Seraphin Vilmost, Stenner Frigyeszt, Netoliczka Oszkárt és Schlandt Henriket, kik nemcsak a gondos közléssel végeztek nagy munkát, hanem a gyűjtemény elején külön megírt és mindenik forrásról és szerzőjéről egyenként megemlékező alapos magyarázó és bevezető részek készítésével is. Az igaz, hogy az egyes forrás szövegétől így elkülönített ismertetés nagyon megnehezíti kezelhetőségét és egyszerűbb lett volna mindenik elejéhez hozzáfűzni az ismertető sorokat is.

Pontos és részletes hely- és névmutató is van a kötet végén, mely egymagában száz lapnál többre terjed. Ezt követi egy latin és egy német glossarium. Kár és indokolatlan eljárás volt a magyar kifejezéseket a latin glossariumba besorozni. Különböző ez utóbbiak között hibás elírások és származtatások is fordulnak elő, mikor egyes szavak eredeti régies, vagy helytelen írásmódja nincs helyesbitve p. o. daika, dulock, fostok, harminczadós, hinton, innélkül (magy.) ohne ihn (l), jozág, katanák, kattner, palata, robsak, stb.

(Marosvásárhely.)

Dr. Dékány Kálmán.